

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ВАЛЕНТИНА БОДАК, ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВСІХ НАПРЯМКІВ
ПІДГОТОВКИ

ДРОГОБИЧ
2012

УДК 2(075.8)
ББК 86 я 73
Б 75

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького
державного педагогічного університету імені Івана Франка
як навчально-методичний комплекс
(протокол № 3 від 22. 03. 2012 р.)

Рецензенти:

Васьків Андрій Юліанович – кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультета Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стуканов Микола Андрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Відповідальний за випуск: Возняк Володимир Степанович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Бодак В., Ткаченко О.

Б 75 **Релігієзнавство** : навчально-методичний комплекс :
навчальний посібник [для студентів всіх напрямів підготовки]. – /
Бодак Валентина Анатоліївна, Ткаченко Олександр Анатолійович. –
Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького
державного педагогічного університету імені Івана. Франка, 2011. –
216 с.

Посібник “Релігієзнавство” створено з метою дати студентам знання історії і теорії релігії. Укладено відповідно до програми навчальної дисципліни “Релігієзнавство” для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр”, затвердженої вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

© **Бодак В.А., Ткаченко О.А.**
© Редакційно-видавничий відділ
ДДПУ ім. І. Франка, 2012.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Програма навчальної дисципліни.....	6
Розділ II. Рекомендована література.....	10
Розділ III. Лекційний курс (стислий виклад).....	11
Тема 1. Релігієзнавство як гуманітарна наука.....	11
Тема 2. Сутність, структура й функції релігії.....	15
Тема 3. Національні релігії.....	28
Тема 4. Світові релігії: буддизм, іслам.....	33
Тема 5. Християнство.....	39
Тема 6. Релігія і церква в історії України.....	55
Розділ IV. Методичні матеріали для семінарських занять та самостійної роботи студентів.....	63
Розділ V. Зміст та критерії оцінювання індивідуального навчально-дослідницького завдання.....	77
Розділ VI. Зразки творчих завдань для поточного контролю знань студентів.....	80
Розділ VII. Зразки тестових завдань для поточного контролю знань студентів.....	84
Розділ VIII. Питання до заліку за талоном № 2 і № К.....	87
Розділ IX. Тексти для читання.....	88
Мірча Еліаде. Священне і мирське у сучасному світі.....	88
Тіпітака (фрагмент).....	93
Огієнко І. І. Дохристиянські вірування українського народу.....	98
Франк С. Л. Учення про переселення душ.....	110
Василій Великий. Правила, викладені ґрунтовно.....	116
Флоренський П. О. Нотатки про християнство і культуру.....	120
Мень О. Християнство (лекція 8 вересня 1990 р.).....	124
Іларіон Київський. Слово про закон і благодать.....	131
Грушевський М. Релігійна реакція.....	143
Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”.....	149
Розділ X. Висловлювання учених про релігію.....	160
XI. Термінологічний словник.....	171
XII. Персоналії.....	186
XIII. Фотогалерея з історії релігій.....	191
Післямова.....	215

ВСТУП

Протягом усієї історії релігія є невід’ємною складовою розвитку людства. На жаль, сучасна епоха не довіряє давнім авторитетним істинам, прагнучи створити власні. Але рабство такого самообману є пагубним. І як би сучасна людина не заперечувала божественний абсолют, він завжди готовий проявитися у тій чи іншій формі із найпотаємніших глибин її душі. Закономірно, що сучасний етап соціокультурного розвитку характеризується підвишеним зацікавленням проблемами духовності. Актуальним стає пошук відповідей на питання про сутність віри і місце релігії у житті сучасної людини.

В умовах “діалогу культур” важливо вміти орієнтуватися у багатоманітності шляхів духовного розвитку людства, розуміти, чим живе близька і незнайома тобі людина, які її цінності та ідеали. Тільки в такому випадку залишається надія на терпимість і взаєморозуміння. А враховуючи те, що релігійні переконання часто є ареною непорозуміння між людьми, етносами, державами знання особливостей і закономірностей становлення і розвитку релігійних уявлень людини про світ і своє місце в ньому стають однією з необхідних умов подальшого мирного співіснування і, можливо, навіть виживання людської спільноти.

Зрозуміло, що одного знання замало, головне – почути Бога

серцем, усім своїм єством. “Істинно зустрічається з будь-ким і навіть з самим собою тільки той, хто зустрічається з Нескінченністю. І кожний подих тоді просякнутий спілкуванням всеосяжним і животворним” (Г.Батіщев).

Сформувати у студента уявлення про місце й роль релігії у культурі людства, про значення релігійної віри в житті людини; допомогти зануритися в духовний спадок національно-культурних особливостей розвитку людства – ось завдання, які намагалися реалізувати автори посібника.

Навчально-методичний комплекс укладено згідно з “Положенням про підручники, навчальні посібники, навчально методичні посібники та допоміжну навчальну літературу” (наказ ректора № 529 від 24 жовтня 2011 року) і відповідно до програми навчальної дисципліни “Релігієзнавство” для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр”, затвердженої вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЩАСТИ ТОБІ, ДРУЖЕ,

В ПОДОРОЖІ ДУШІ

ПРАЦЕЮ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ !

РОЗДІЛ І. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
(протокол № 9 від 31.08.2010 р.)

І. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Курс релігієзнавства в системі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня „Бакалавр” в педагогічному університеті є елементом загальної гуманітарної освіти. Мета курсу – дати студентам знання історії і теорії релігії. Основними елементами історії релігії є: умови й особливості виникнення певної релігії, біографія її засновника (коли йдеться про світові релігії), особливості організації і структури, історія розвитку і поділу на течії, географія поширення. Теорія релігії містить закономірності становлення і розвитку релігії; аналіз релігійної догматики, її першоджерел, особливостей їхнього розвитку і фіксації, канонізації; аналіз релігійного світогляду, дослідження залежності змін в релігійній організації і свідомості від взаємодії з іншими формами суспільної свідомості й соціальними інститутами.

Релігія є невід’ємною складовою розвитку людства. Вона відігравала значну роль у розвитку духовної культури людства, в організації суспільного буття, у процесах становлення і розвитку держав і недержавних соціально-політичних об’єднань. Релігія задавала цілі і цінності людському буттю. У межах релігійного світогляду формувалися універсальні форми й практики самоідентифікації людини, способи самопізнання, духовного розвитку й самовдосконалення.

Саме завдяки цьому людина може свідомо й вільно обирати свій стиль життя і способи „турботи про себе”, а не сприймати лише те, що стихійно нав’язується масовою культурою. Проблема самовизначення виявляє себе в кінцевому рахунку як проблема релігійна: істинне самовизначення досягається лише через співвіднесення з Абсолютом, проявляє залежність від Богопізнання. Релігійна традиція виступає орієнтиром істинного шляху особистості, яка прагне вирватися із загальної колії, щоб залишившись на одинці із собою знайти такий світ, в якому б по-справжньому можна було жити і померти.

Знання історії релігії, особливостей взаємодії релігійного світогляду з наукою, філософією, мистецтвом, моралю може бути запорукою формування свідомого критичного мислення, вільного як від догматизму й фанатизму, так і від нігілізму, і нічим не обмеженого скептицизму.

Завданнями курсу „Релігієзнавство”:

- надбання студентами знань з історії релігії (знання хронології, періодизацій, видатних подій, біографій засновників релігій, історії поділу релігій на течії);
- формування навичок аналізу причин (економічних, соціальних, культурних) якісних змін у релігійному житті на різних його етапах;

– формування умінь відтворити внутрішню логіку релігійного світогляду, співвідношення між догматикою і культовою практикою, особливості соціальної організації релігії;

– формування умінь порівняльного аналізу релігії як світогляду і соціального інституту з іншими формами свідомості (наукою, філософією, мистецтвом).

Поставленні завдання реалізуються в процесі лекційних, семінарських занять і самостійної роботи студентів.

Зміст програми враховує, що водночас з курсом релігієзнавства студентам читаються курси з інших суспільних дисциплін, і те, що студенти вже отримали знання з базового курсу філософії.

Виклад курсу „Релігієзнавство” і контроль досягнутих успіхів студентів здійснюється із застосуванням модульно-рейтингової системи.

II. ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Тема 1. Релігієзнавство як гуманітарна наука

Релігієзнавство як наука, специфічна сфера гуманітарного знання. Предмет та об'єкт дослідження релігієзнавства. Структурні поділи релігієзнавства. Релігієзнавство й теологія. Зміна парадигм методологічного мислення в релігієзнавстві. Становлення релігієзнавства як галузі наукового знання. Релігієзнавча думка України.

Тема 2. Релігія в її сутності, структурі та функціях

Релігія як органічна й невід'ємна складова історії людства. Місце релігії в життєдіяльності особи та суспільства. Сутність релігії. Проблеми визначення, дефініції релігії. Структура релігії. Функції релігії. Релігія і наука, особливості взаємодії на різних етапах суспільного розвитку. Теологічні, релігієзнавчі погляди на походження релігії. Містичний, екстатичний досвід і його значення в організації релігійної свідомості й світу релігії. Соціальні й культурні причини секуляризації релігії в сучасному світі. Сучасні тенденції в розвитку релігійної свідомості.

Тема 3. Природа й різновиди етнічних релігій

Загальна характеристика типології сучасних релігій. Племенні релігії. Виникнення, характерні риси, географія поширення. Сучасний стан. Національні релігії, загальні особливості та різновиди етнічних релігій. Антропоморфізм, зооморфізм, соціоморфізм. Міфології та пантеони богів Стародавньої Греції, Єгипту, Вавилону. Національні релігії сучасності. Індуїзм, даосизм, конфуціанство, сінтоїзм, іудаїзм. Історія виникнення. Канонічна література. Віровчення і культова практика іудаїзму.

Тема 4. Світові релігії. Буддизм та іслам.

Виникнення буддизму. Сіддхартха Гаутама – засновник нової релігії. Основи віровчення буддизму. Чотири благородних істини та восьмиступеневий (восьмеричний) шлях. Трипітака – священна книга буддизму. Культова практика буддизму. Основні напрями і течії буддизму: махаяна, хінаяна, тантричний буддизм, тхеравада, чань(дзен) буддизм, ламаїзм.

Історичні умови виникнення і розвитку ісламу. Мухаммед – пророк і засновник ісламу. Історія поширення ісламу. Основи віровчення і культова практика ісламу. Священна книга мусульман - Коран, структура, особливості

світосприйняття, картина світу. Шаріат. Напрями ісламу: суннізм та шіїзм. Вплив релігії на розвиток ісламського світу.

Тема 5. Християнство

Соціально-політичні та ідейні передумови виникнення християнства. Життя Ісуса Христа та сутність його вчення. Основні етапи розвитку християнства. Християнство епохи вселенських соборів. Біблія як священна книга християнства. Структура Біблії. Основні догмати віровчення й особливості культової практики християнства. Формування християнської церкви, ієрархії, кліру. Розколи в християнстві. Причини й наслідки. Віхи історії Вселенського православ'я. Догматичні особливості православ'я. Православний культ. Організаційний устрій православної церкви. Католицизм. Віровчення і культ, ієрархічна організація Римо-Католицької церкви. Відмінності в догматиці й обрядах між православними християнами та католиками. Реформація, її причини й наслідки. Особливості віросповідання та культу в протестантизмі. Секти та релігійні об'єднання. Вплив протестантської ідеології на розвиток капіталістичних відносин у Європі.

Тема 6. Релігія і Церква в історії України.

Релігійний світогляд древніх слов'ян. Християнізація Київської Русі. Розвиток православної церкви в Україні. Становлення Української Греко-Католицької церкви. Уроки Берестейської унії та історія УГКЦ. Сучасний стан і проблеми УГКЦ. Виникнення, розвиток і поширення протестантизму в Україні. Релігія і сучасність. Географія релігій в Україні, тенденції конфесійних змін. Ідея національної церкви і національної релігії. Тенденції розвитку релігії в Україні. Свобода совісті: історія і практичне втілення в Україні.

Приблизний перелік тем практичних занять

1. Релігія як духовне та соціальне явище.
2. Закономірності релігійного процесу.
3. Національні релігії.
4. Буддизм.
5. Іслам.
6. Християнство.
7. Історія Церкви в Україні.

Опис знань та вмінь, яких повинен набути студент після вивчення даної дисципліни

Студенти повинні знати:

поняття і категорії: релігія, міфологія, сутність релігії, функції релігії, структура релігії, релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійна організація, церква, деномінація, секта, містичний досвід, шаманство, магія, тотемізм, анімізм, національна релігія, світова релігія, церковний розкол, буддизм, християнство, іслам, догматика, символ віри, реформація, протестантизм, католицизм, православ'я, махаяна, хінаяна, Будда, дхарма, антмавада, карма, чотири благородних істини, архат, бодхісатва, нірвана, сансара, три тіла Будди, Коран, Сунна, п'ять стовпів віри, сунізм, шіїзм;

історичні явища, суспільні закономірності і процеси: якісна своєрідність релігії як форми суспільної свідомості, роль містичного досвіту в розвитку релігії, закономірності розвитку світових релігій, особливості взаємодії теоретичної свідомості і релігії, причини суперечностей між релігією і наукою, причини секуляризації релігії, причини й принципи поділу світових релігій на течії.

Студенти повинні вміти:

а) загальна компетентність:

- формулювати проблему, що розглядається;
- визначати мету й завдання дослідження;
- будувати одну або декілька робочих гіпотез дослідження з певної теми;
- відбирати попередні знання, необхідні для планування і виконання спостереження та інтерпретації його результатів;
- порівнювати різні інтерпретації одного й того ж історичного процесу або явища;
- фіксувати залежність опису соціальної реальності чи духовних процесів залежно від системи цінностей і соціальної позиції автора опису.

б) компетентність, що відповідає предмету:

- володіти фактичним матеріалом в історії релігії: періодизації, хронології, класифікації;
- відтворити логіку й обґрунтування найбільш розповсюджених концепцій походження, сутності, функцій релігії;
- розкрити зміст основних догматів світових релігій, вміти відтворити внутрішню логіку формування релігійного світогляду;
- знаходити зв'язки між релігійним і науковим описом соціальних обставин розвитку релігії;
- використовувати наукові методи для пояснення змін історичної ролі релігії в суспільстві.

ІІІ. КРИТЕРІЇ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ ТА ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ

Контроль рівня знань студентів щодо засвоєння ними тем з дисципліни „Релігієзнавство” здійснюється під час семінарських занять на підставі усного опитування, яке включає перевірку знань відповідного теоретичного матеріалу та правильність виконання домашніх завдань, а також письмового контролю (аудиторні контрольні роботи).

Оцінка усних та письмових відповідей студентів здійснюється за чотирибальною шкалою: „5” – відмінно, „4” – добре, „3” – задовільно, „2” – незадовільно.

Підсумковою формою контролю досягнутих успіхів студента в опануванні дисципліни є залік. Залік студенти отримують на основі критеріїв успішності згідно з вимогами, розробленими кафедрою, які описані у візитці навчальної дисципліни.

Оцінювання досягнутих успіхів за семестр переводиться в системі оцінювання університету, після чого переводиться в національну шкалу оцінювання та шкалу ECTS відповідно до таблиці:

Оцінка в національній системі	Оцінка ECTS	Визначення ECTS	Кількість балів з дисципліни
Відмінно	A	Відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок	90 і більше
Добре	B	Дуже добре – вище середнього рівня з кількома помилками	82–89
	C	Добре – загалом правильна робота з певною кількістю помилок	75–81
Задовільно	D	Задовільно – непогано, але зі значною кількістю недоліків	66–74
	E	Достатньо – виконання задовольняє мінімальні критерії	60–65
Незадовільно	FX	Незадовільно – потрібно працювати перед тим, як отримати позитивну оцінку	35–59
	F	Незадовільно – необхідна серйозна подальша робота	менше 35

IV. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічне релігієзнавство // за ред. А.Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Бодак В. Релігія і культура: взаємодія та взаємовплив. – К.–Дрогобич : Коло, 2005. – 305 с.
3. Головащенко С. І. Історія християнства. – К. : Наукова думка, 1999. – 432 с.
4. Головащенко С. І. Біблієзнавство: Вступний курс : навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 496 с.
5. Горський В. Святі Київської Русі . – К. : Абрис, 1994. – 175 с.
6. Здіорук С. І. Суспільно релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
7. Історія християнської Церкви на Україні. – К. : Альма-Матер, 1992. – 311 с.
8. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство : підручник для студ. вищих навч. закл.. – 5. вид., доопр. – К. : Наукова думка, 2000. – 351 с.
9. Кондратик Л. Й. Українське релігієзнавство доби національного відродження / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 314 с.
10. Кочетов А. Буддизм. – М. : Наука, 1986. – 277 с.
11. Малерб М. Религии человечества – М. : Рудомино, 1997. – 608 с.
12. Релігієзнавство // за ред. В. І. Лубського. – К. : “Академія”, 2000. – 408 с.
13. Релігієзнавчий словник / НАН України; Інститут філософії. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.), Б. Лобовик (ред.). – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
14. Павлов С. Географія релігій. – К. : Артек, 1998. – 504 с.
15. Токарев С. Ранние формы религии. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.

РОЗДІЛ II. ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

(стислий виклад)

ТЕМА 1. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК ГУМАНІТАРНА НАУКА

План лекції

1. Об'єкт і предмет релігієзнавства.
2. Структура релігієзнавства.
3. Категорії, принципи й методи дослідження.

Зміст лекції

1. Об'єкт і предмет релігієзнавства. Починаючи вивчення релігієзнавства, ми повинні поставити перед собою декілька важливих запитань: що є предметом вивчення релігієзнавства, з яких позицій воно підходить до предмета дослідження, яка його структура і яке значення релігієзнавство може відігравати в процесі підготовки майбутнього спеціаліста, в його духовному самопізнанні?

Насамперед необхідно зазначити, що в наш складний період зростання міжнаціональних конфліктів, пошуку шляхів міжрелігійного та міжкультурного діалогу, релігієзнавство може дати надію на діалог. Релігієзнавство – це спроба зрозуміти Іншого, що дуже важливо.

Релігієзнавство, як і культурологія, вводить майбутнього спеціаліста в багатогранний простір культури людства.

Ознайомлення з релігійними традиціями, особливо з тими, які ведуть до вищих цінностей, вивчення найвищих злетів духу – в християнстві чи ісламі, індуїзмі чи буддизмі – дає змогу відчувати максимальні зусилля людського духу, наблизитися до пізнання Абсолютної істини – пізнання Творця, і з'єднатися з ним.

Водночас у системі освіти релігієзнавство виконує і спеціальну функцію. Майбутнім педагогам потрібно знати специфіку релігійних явищ, їхній світоглядний зміст і функціональність, бути обізнаними в питаннях правового забезпечення гарантованої українським законодавством свободи совісті й віросповідань, свободи релігійної діяльності та організації, знати природу й вияви державно-церковних відносин, правові засади функціонування релігійних організацій, їхніх зв'язків з міжнародними релігійними інституціями тощо.

Релігієзнавство як комплексна і відносно самостійна наука починає формуватися з XIX ст., хоча відповідні знання нагромаджувалися людською думкою протягом багатьох століть. Воно вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її структуру, взаємозв'язок і взаємодію релігії з іншими культурними феноменами (наука, мораль, право, філософія).

Об'єктом вивчення релігієзнавства є такий особистісний стан людини, який можна назвати станом самовизначення її у світі, здобуття самої себе на основі віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним, божественним. Предметом релігієзнавства у широкому його аспекті є, окрім природи релігії, її функціональність у трьох формах – віроповчальній, обрядовій та

організаційній. Але, як з'ясувалося, описати релігію – цей потаємний феномен духовності людини – за допомогою звичних понять і категорій не можливо. Особливістю релігії є те, що вона виступає як засіб позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті. Релігія – це не лише віра людини в Абсолют, що є сутністю, законом світу, не лише віра в реальну присутність у її житті і світі вищої, трансцендентної Реальності, а й засіб прилучення людини до цього Вищого Начала не за допомогою розуму чи обрядової дії, а шляхом певної містичної інтуїції, так званого ейдетичного бачення. Це внутрішнє бачення, внутрішній досвід індивіда, за словами відомого німецького філософа І. Канта, є та річ-в-собі, що не піддається зовні об'єктивованому вираженню, об'єктивному формулюванню.

Релігія – це форма осмислення людиною фундаментальних проблем свого існування. Осмислення людиною самої себе, тобто самоосягнення, виступає в ролі форми її релігійного досвіду. Дійсний релігійний досвід полягає не у формальному дотриманні обрядових приписів і визначених регламентацій способу життя, а, як це слушно зауважує Е. Фромм, у відновленні людиною божественного образу своєї особистості.

2. Структура релігієзнавства. Сучасне релігієзнавство містить розділи, серед яких основними є: філософія, соціологія, історія, психологія, феноменологія. Останнім часом розвивається географія і політологія релігії, герменевтичне, порівняльне й практичне релігієзнавство. Розглянемо деякі з основних розділів.

Філософія релігії є базовим розділом релігієзнавства. Філософія завжди робила предметом свого дослідження надприродний, божественний феномен (хоча, у різних мислителів, у різних філософських напрямках погляди відрізнялися). Осмислення релігії було складовою історико-філософського процесу. Становлення філософії релігії як спеціальної предметної сфери філософування відбувається у XVIII – XIX ст. завдяки працям Д. Юма, П. Гольбаха, І. Канта, Ф. Шлейєрмахера, Г. Гегель, Л. Фойєрбаха, Е. Гартмана, К. Тіле, російських релігійних філософів (В. Соловйов, П. Флоренський, о.С. Булгаков та ін.). У XX ст. проблеми релігії досліджувалися мислителями різних напрямів філософії.

Одним із аргументів щодо включення філософії релігії у дисциплінарну структуру релігієзнавства є те, що вона є методологічною основою науки про релігію, теорією релігієзнавства або принаймні загальною теорією, що інтегрує знання інших дисциплін. Безсумнівно, що філософія релігії, як частина релігієзнавства, не може використовуватися ані як філософська апологетика релігійної картини світу, ані як її атеїстична критика. Концепції філософії релігії є багатоманітними, інтерпретація релігії в них здійснюється через певні світоглядні принципи – натуралізму, матеріалізму, екзистенціалізму, прагматизму, позитивізму, аналітичної філософії, філософської антропології, персоналізму, неотомізму та ін.

Від філософії релігії необхідно відрізняти *релігійну філософію*. Останню, на основі принципів релігійної свідомості, утворює сукупність уявлень, понять, ідей, концепцій про Бога і світ (онтологія і метафізика), про людину

(антропологія), суспільство, цінності.

Головними проблемами філософії релігіїє: виявлення статусу філософії релігії у загальній системі релігієзнавчого знання, специфіки філософського осмислення релігії, розв'язання питання про методи пізнання об'єкта; категоріальне визначення релігії; дослідження онтологічних і гносеологічних основ і передумов релігії; аналіз особливостей релігійних світоглядів, мислення і мови; розкриття змісту теїстичних учень про Бога, обґрунтування його буття, співвіднесення цих учень з іншими парадигмами; виявлення специфіки й змісту релігійної філософії.

Феноменологія релігії сформувалася в першій половині ХХ ст. завдяки працям Рудольфа Отто, Макса Шелера, Герхарда ван дер Леува, які зосереджувалися на описі, класифікації властивих релігійним явищам ознак. Головна вимога до дослідження релігійних феноменів полягає в тому, щоб побачити релігію такою, якою вона є насправді у своїх само-виявах, у недопущенні світоглядних, ідеологічних упереджень. У полі зору феноменології релігії – не тільки релігія, релігійна свідомість, а й акти віри, містичні аспекти. Напрацювання її є важливим джерелом знань при з'ясуванні природи та сутності релігії, сенсу релігійності.

Як окрема галузь релігієзнавства *соціологія релігії* бере початок у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. Її засновниками вважають М. Вебера і Е. Дюркгейма. Одним із визначень предмета соціології релігії може бути наступне: вона досліджує релігію як соціальну систему, вивчає соціальні закономірності виникнення та функціонування релігії, її вплив як на систему загалом так і на її різноманітні рівні (мораль, право, освіта, різноманітні групи). Соціологія релігії має два рівні осмислення проблем: теоретичний та емпіричний. Теоретичний рівень дає змогу сформулювати фундаментальні положення про релігію як цілісну систему, що функціонує у взаємозв'язку з іншими структурними елементами суспільства. На емпіричному рівні релігія постає у своїх конкретних проявах - як на макро - (суспільство, регіони), так і на мікрорівні (особа, малі соціальні групи віруючих).

Психологія релігії - розділ релігієзнавства, що досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування релігійного феномена на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях; зміст, структуру, спрямованість релігійних вірувань, уявлень, переживань тощо; їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життя конкретних індивідів, соціальних груп, суспільства загалом.

Суттєвий внесок у становлення та розвиток *психології релігії* зробили Вільгельм Вундт, Гюстав Лебон, Вільям Джеймс, Вільгельм Дільтей, Люсьєн Леві – Бріль та ін.

Психологія релігії вивчає емоційний вимір релігії - релігійні настрої, переживання, почуття, мотиви, установки; аналізує психологічні аспекти релігійної діяльності: культу, навчання і виховання, спілкування віруючих тощо. Досліджуються психологічні аспекти виникнення, розвитку й функціонування релігійності на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях. При цьому з'ясовується специфіка релігійних вірувань, уявлень,

настроїв, переживань, традицій, виявляються їх місце і роль у релігійному комплексі, їх вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності особи. Для розуміння і пояснення релігійних явищ психологія релігії використовує різноманітні психологічні теорії, зокрема біхевіоризм, психоаналіз (фрейдизм і неофрейдизм), когнітивізм, трансперсоналізм та ін.

Історія релігії, з одного боку, аналізує релігію як певну замкнену систему, з іншого - вивчає соціально - історичний та історико - культурний контексти її побутування. Дослідження тут ведуться в межах загальної історії релігії, історії певних конфесій, наприклад християнства, ісламу, буддизму, або країнознавчої історії релігії (історія українського православ'я, історія релігії в Англії тощо). При цьому визначаються загальні закономірності історичного розвитку релігії, особливості поєднання в цьому процесі об'єктивного і суб'єктивного, стихійного і свідомого, традиційного й інноваційного тощо.

Історія релігії намагається у часі змалювати світ явищ релігії у його багатоманітності, відтворити минуле різних релігійних систем у конкретності їхніх форм, нагромадити й зберегти про них інформацію. На основі даних археології, етнографії, порівняльного мовознавства вивчаються історичні умови виникнення релігії, її первісні форми, національні вираження.

3. Категорії, принципи і методи дослідження. Система категорій у будь-якій науці відіграє роль граничних визначень, вузлових пунктів, структурних елементів і принципів побудови мислинового процесу.

Оскільки релігієзнавство вивчає особливості релігії і ті позарелігійні властивості, що зумовлюють її виникнення, відтворення й функціонування, то у результаті виділяються два великі розділи категорій, які можна означити як "самі про себе" та "про умови існування". Вони, відповідно, можуть бути репрезентовані категоріями "віра релігійна", "святе", "благодать Божа", "надприродне" тощо, а також "буттійна основа релігії", "суб'єкт-об'єктне релігійне відношення", "релігійне виповнення" та ін. Окремий розділ релігієзнавства становлять категорії вільнодумного плану – "безрелігійність", "атеїзм", "скептицизм щодо релігії", "секуляризація" тощо.

У дисциплінарному відношенні серед категорій релігієзнавства розрізняються форми філософського, соціологічного, психологічного, історіософського, історичного, етнічного планів. Кожній з груп властиві зв'язки і відношення підрядності, антиномізму та ін., наприклад: "релігійне відображення" – "релігійне виповнення"; "надприродне" – його "історичні типи" (чутево-надчуттєвий, демоністичний, теїстичний); "сакралізація" – "секуляризація" тощо. Окремою групою є категорії "релігійно-релігієзнавчого" різночитання ("святе" – "надприродне") та категорії особливо широкого змісту – сакрального ("благодать Божа" і т.п.) і релігієзнавчого ("релігійне уособлення" і т.п.). Сьогодні проблема категорій релігієзнавства, їхнє визначення і співвідношення ще не є достатньо науково осмисленою, а відтак має багато протилежних суджень.

Релігієзнавство керується *принципами*, які виступають вихідним пунктом розвитку його всієї дисциплінарної системи знань. Кожен з принципів – об'єктивності, історизму, загальнолюдськості тощо – містить певну логічно й

змістовно взаємопов'язану сукупність похідних від них принципів. Так, "блок об'єктивності" розкривається принципами відкритості, позаконфесійності, плюралізму, цілісності; "блок історизму" виявляє себе через принципи конкретності, розвитку, актуалізму, конфесійності, етнічності. Вихідний принцип – об'єктивність, конкретно-історичний розгляд предмета. У релігієзнавстві не прийняті абстрактні стереотипи, згідно з якими "темна" або "світла" фарби наперед були визначені для змалювання тієї чи іншої релігії, а "істина" вважається результатом однієї концепції. Наскільки це можливо? Не забуваючи про духовну природу релігії, мова повинна йти про науково обґрунтовані положення, історично встановлені факти.

Релігієзнавству притаманний світоглядний плюралізм. Дослідження релігійних феноменів ведеться ним через різні світоглядні установки за відсутності будь-якої упередженості щодо релігії. Тобто релігієзнавство є позаконфесійним, що виключає однобічність оцінок і водночас гарантує включення до об'єкта дослідження широкої палітри конфесій, вивчення як трансцендентних, так і світських та громадянських релігій. Вивчення релігійних явищ сучасним релігієзнавством характеризує системність, бо ж релігія – складний духовно-практичний феномен, кожний з елементів його внутрішньої і зовнішньої структури не має залишатися поза увагою науковців. Як комплексна дисципліна релігієзнавство використовує різноманітні методи пізнання (діалектичний, екстраполяції, моделювання, емпіричний та ін.).

Важливе значення, на думку дослідників, в розумінні релігії повинна посідати релігійна віра, тобто пізнання сутності релігії доступне лише для душі, котра вірить. Щоб пізнання було глибоким, необхідні "орган релігії", "здатність відчуття". Не випадково для визначення релігії, як ми побачимо, використовуються різноманітні підходи, а уявлення про феномен релігії не мають стійких раціональних основ. І це в деякій мірі зрозуміло. Згадуючи слова апостола Павла ("душевний не може зрозуміти духовного") архімандрит Рафаїл (Карелін) в одній із дискусій підкреслив, що коли душевний говорить про духовне, то він обов'язково профанує духовне, зводячи його на інший, нижчий рівень. "Розум, який не підвладний духові, стає безсилим і навіть облудним, коли діє в непритаманній йому сфері – трансцендентного і метафізичного".

ТЕМА 2. СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЇ

План лекції

1. Поняття "релігія". Багатоманітність поглядів на сутність та виникнення релігії.
2. Концепції походження релігії.
3. Специфіка й зміст релігійного світогляду.
4. Структура й функції релігії.

Зміст лекції

1. Поняття “релігія”. Багатоманітність поглядів на сутність та виникнення релігії. Релігія як духовний і соціальний феномен, притаманний людству протягом усієї історії. Людина ніколи не втрачала відчуття своєї онтологічної причетності до Абсолютної, Божественної реальності. Таке відчуття особливо загострюється у трагічні для людини хвилини, у спробі відгукнутися на поклик вічності. *У кожній нормальній людині потенційно присутня потреба віднайти смил життя і його розумне пояснення.* Перед яким же вибором стоїть людина у розв’язанні цього головного питання життя? Або прийняти істину буття Бога, надприродного, безсмертя душі, або ж усе це заперечити. Але навіть атеїзм, заперечуючи божественну реальність, тим самим визнає її існування.

Попереднє розуміння релігії дає нам етимологія цього поняття. Існує декілька думок стосовно походження слова “релігія” (від. лат. *religio* – совісність, благочестя, побожність, святість, богослужіння) Так, знаменитий римський оратор, письменник і політичний діяч I ст. до н. е. Цицерон вважав, що воно є похідним від латинського дієслова *relegere* (знову обговорювати, обдумувати), що в переносному значенні означає “ставитися до будь-чого з особливою увагою, пошаною”. Звідси і саму сутність релігії Цицерон вбачав у побожній покорі (благоговінні) перед вищими силами, Божеством. Ця думка Цицерона вказує на те, що побожність, благоговіння є найважливішими елементами релігії, без яких релігійність перетворюється у лукавство, ханжество і пусте виконання певних звичаїв, а віра в Бога – у холодну, навіть мертву доктрину, яка позбавлена життя.

Відомий християнський мислитель Лактанцій вважав, що термін “релігія” походить від латинського дієслова *religare*, яке означає “з’єднювати”, “єднати”. Тому і релігію він визначав як *союз благочестя людини з Богом*. “З тією умовою, – писав він, – ми і народжуємося, щоб здійснювати справедливу і належну покірність Господу, що нас створив. Його одного знати. Йому слідувати. Пов’язані союзом благочестя, ми перебуваємо в єдності з Богом, від чого отримала назву і сама релігія...”

Це визначення Лактанція розкриває найсуттєвіше в релігії – *те живе єднання духу людини з Богом, яке здійснюється у потаємних куточках людського серця. Йдеться про духовний досвід співвіднесеності всіх моментів людського життя з Богом.*

На таке розуміння сутності релігії ми натрапляємо у блаженного Августина, хоча він вважав, що слово “релігія” утворилося від дієслова *reeligere*, тобто возз’єднювати, і сама релігія означає возз’єднання, відтворення колись втраченого союзу між людиною і Богом. У творі “Про град Божий” Аврелій Августин писав: “Його відшуковуючи, або краще, знову відшуковуючи (від чого, здається, отримала назву і релігія), ми прагнемо до Нього любов’ю, щоб, коли досягнемо, нам заспокоїтися”.

Отже, походження слова “релігія” вказує на два основних його значення – з’єднання і благоговіння, – які говорять про релігію як про потаємний духовний союз, живе, благоговійне єднання людини з Богом.

У сучасній літературі існує приблизно 70 різних визначень релігії і велика кількість теорій її походження. Ми не будемо характеризувати думку “просвітителів”, начебто релігія є продуктом цілеспрямованого обману. Від цього трактування вже давно відмовилися і самі атеїсти. Хотілося б згадати відомих мислителів, серед яких передовсім заслуговують на увагу ідеї І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Шлейєрмахера...

Зважаючи на етичний закон, що є у людині, і який безумовно вимагає свого виконання, І. Кант у “Критиці практичного розуму” демонструє зв’язок морального закону з Богом. “Цей самий закон мусить вести й до можливості другого елемента найвищого добра – до відповідного з тією моральністю щастя, так само безкорисливо, як і раніше, з самого лише безстороннього розуму, тобто [вести] до передумови існування причини, адекватної цій дії, а це означає – постулювати існування Бога як необхідно належне до можливості найвищого добра (а цей об’єкт нашої волі необхідно пов’язаний з моральним законодавством чистого розуму)”.

На думку Іммануїла Канта, змістом релігійної свідомості служить поняття про Бога як про етичного законодавця, і релігія полягає у визнанні людиною усіх своїх етичних обов’язків як заповідей Бога. У “Критиці практичного розуму” філософ пише: “Моральний закон через поняття найвищого добра як об’єкт і кінцеву мету чистого практичного розуму веде до релігії, себто до визнання всіх обов’язків як божих велінь, не як санкцій, себто свавільних, самих по собі випадкових розпоряджень чужої волі, а як самих по собі сутнісних законів кожної вільної волі, які, однак, попри те мусять розглядатися як веління найвищої істоти, бо досягти найвищого добра, яке моральний закон нас зобов’язує встановлювати як предмет наших прагнень, ми можемо сподіватися тільки від [сприяння] морально досконалої (святої й милостивої) і водночас всевладної волі, і, отже, завдяки узгодженості з цією волею”.

Як бачимо, згідно з Кантом відмінність релігії від моралі тільки формальна, об’єктом як релігії, так і моралі є моральний обов’язок.

Отже, сутність релігії полягає у виконанні *морального обов’язку*, “як заповідей Божих”. І. Кант пояснює своє розуміння релігії, говорить, що розумна людина може мати релігію, але ніяких відносин до Бога не повинна мати, тому що про Його дійсне існування людині нічого достовірного невідомо. На місце Бога в релігії він ставить людину з властивим їй етичним законом. У результаті створюється настільки універсальне поняття релігії, при якому вона може існувати і без визнання буття Бога.

Думка І. Канта про релігію, як про сукупність певних етичних обов’язків, є поширеною. Основне зводиться при цьому до твердження, що людині досить бути доброчесною, бо це і є сутністю релігії. А релігійність – справа другорядна і не обов’язкова. Тому всі специфічно релігійні вимоги до людини: віра, догмати, заповіді, богослужіння і молитви, норми церковного життя – зайві. Звідси виникає проповідь т.з. загальнолюдської моралі, адогматичного християнства, єдності по суті всіх релігій і т.п.

Православний священник, богослов, філософ П. Флореєнський,

аналізуючи поняття святості, писав: "Цю реальність (іншого світу) наша сучасна думка схильна прирівнювати до моральної сили, розуміючи під святістю повноту моральної досконалості. Таким є кантівське розуміння культу, тому що моральність розуміється як сила цього дольного (земного) світу, і притому суб'єктивна. Але даремними є замах на поняття святості... Коли говорять про святий одяг, святую воду, святий храм і т.д., то зрозуміло, що мова йде не про етичну досконалість, а про *онтологічну*."

Фрідріх Шлейєрмахер у своїх працях, зокрема в "Промовах про релігію до освічених людей, які гордують нею", "Монологи", започатковує вивчення релігії як індивідуально-психологічного феномену, як певного стану людської свідомості та переживань..

Шлейєрмахер вважає, що релігія, до якої з презирством ставляться освічені люди, насправді не є нею: це лише її зовнішня сторона. Релігію неможливо дослідити, опираючись на богословські системи і вчення: глибинні витoki релігії знаходяться всередині духу. Е. Гартман цілком справедливо підкреслював, що вихідною основою розуміння мислителя є різкий антираціоналізм. Шлейєрмахер стверджує, що розуміння релігії як суміші думок про Бога і світ можна уникнути, надавши їй самостійного статусу у сфері свідомості.

Релігія у філософії Шлейєрмахера розглядається у двох вимірах, які насправді досить взаємопов'язані між собою. По-перше, у релігії фіксується відношення до безкінечності: вона є "почуття і смак до безкінечності".

Згідно німецького мислителя, в основі буття лежить абсолютна світова єдність, або Бог. "Бог", "світовий дух", "світове ціле" використовуються мислителем як синоніми. Діяльність Бога ототожнюється з причиновістю в природі. Людина не відрізняється від інших істот ні свободою волі, ні вічним життям. Як і всі окремі істоти, люди – це тільки тимчасовий стан у житті всесвіту, яке, виникнувши, повинно і загинути. Релігія виникає з прагнення до безкінечного, до абсолютної єдності: вона є безпосереднім пізнанням світової гармонії. Тобто: релігія допомагає людині з'єднатися з абсолютним, навчаючи її відчувати та усвідомлювати себе частиною цілого

По-друге, релігія є початком почуття. Більше того, релігія в розмислах Шлейєрмахера, по суті, ототожнюється з почуттям як витоковим моментом. На той час, коли Кант ставив вимогу зрозуміти релігію із сутності духу, Шлейєрмахер виводить її з почуття, занурюється всередину себе, прагне її розкрити через внутрішній світ людини. Тут варто звернути увагу на наступне: мислитель настільки прагне розкрити почуттєвий характер релігії, що вона стає особистісним, визначальним центром людини. Відтак Шлейєрмахер започатковує розуміння релігії як релігійності, яка "... сама по собі з необхідністю витікає з глибини будь-якої кращої душі ... їй належить самостійна сфера свідомості, в якій вона необмежено панує...". Таким чином, релігійність є тією внутрішньою силою, що оживотворяє людину, облагороджує її; вона виступає внутрішнім душевним порухом і настроєм, духовним явищем, що офарбоване почуттям безкінечного, на яке воно накладає відбиток. У цьому плані релігійність відрізняється від моральності, яку

Шлейєрмахер характеризує як момент самовизначення. Відомий німецький теолог Г. Кюнг цілком справедливо відзначав, що Шлейєрмахер у своєму вченні означив ідеї майбутньої психології релігії/

Отже, сутність релігії – в утаємниченому переживанні, у потязі до світу вічного. Догмати в релігіях, за Шлейєрмахером, не мають жодного релігійного значення. Віровчення і канони – тільки оболонка, яка не є необхідною в релігії.

Яскравим представником ще одного розповсюдженого розуміння релігії є Г. Гегель – представник німецької класичної філософії. В основі його філософської системи лежить учення про Абсолютну ідею (Світовий розум, Світовий дух, Абсолют) як категорії, що передуює природі, суспільству і діалектично розвивається від абстрактного до конкретного. Релігія розглядається тут як певна *система думки*, і головне завдання віруючого полягає у її *розумінні*, у дискурсивно-логічному осмисленні її істин. “Релігія, – наголошував Г. Гегель, – є останньою і найвищою формою людської свідомості, чи це думка, воля, уявлення, знання або пізнання: вона є абсолютним результатом, цариною у яку людина вступає, як у сферу абсолютної істини...”

Але при такому підході душа релігії – особисте переживання Бога – втрачається і підміняється богословськими й релігійно-філософськими міркуваннями про Нього. У результаті, релігія як живий, реальний зв'язок з Богом перестає існувати для людини.

Цей недолік властивий деяким богословам, освіченим людям. Вони “знають” християнство і на цьому часто закінчується їхнє релігійне життя. Яскравим прикладом є протестантизм, який російський теолог, філософ С. Булгаков називав “професорською релігією”, підкреслюючи раціоналістичний характер такої релігійності. Необхідно пам'ятати слова апостола Павла: “...знання ж надимає, любов же будує! Коли хто думає, ніби щось знає, той нічого не знає ще так, як знати повинно. Коли ж любить хто Бога, той пізнаний Ним.” (1 Кор. 8; 1-3).

В інших теоріях необхідно звернути увагу на загальний недолік: йдеться винятково про психологічні передумови віри, про ті властивості людської душі, які формують містичні переживання. Наприклад, проголошуючи єдиною реальністю безпосередній життєвий досвід людини, даючи емпіричне визначення релігійного досвіду, Уілям Джеймс (американський філософ і психолог), заперечував традиційний теїстичний дуалізм Творця і творення і засновану на ньому богословську концепцію релігії. Хоча релігія отримує в його теорії прагматичне виправдання, проте пояснюється як суб'єктивне переживання, що виникає спонтанно і, звісно ж, відображається у психологічних термінах.

2. Концепції походження релігії. Питання про походження релігії є одним із основних про її розуміння.

Ми знаємо, що на противагу переконанням релігійної свідомості про те, що релігія є першопочатком людської історії (мистецтва, науки, філософії, моралі...), існують різні варіанти природного, тобто людського походження ідеї Бога. Їх сутність можна коротко відобразити відомим афоризмом Л. Фойєрбаха: “Не Бог створив людину, а людина створила Бога”.

Натуралістичну (від лат. *natura* – природа) гіпотезу висловив ще римський поет і філософ Лукрецій (І ст. до н.е.), який стверджував, що ідея Бога і релігія виникли у результаті страху людей перед таємничими явищами природи (*timor primus fecit deos* – страх створив перших богів), незнання законів природи. Але це пояснення не враховує тієї обставини, що страх викликає, скоріше, прагнення уникнути певне явище, сховатися від нього, а не обожнювати і звертатися до нього з молитвами. На думку багатьох сучасних дослідників, *людина ніколи, в тому числі і в первісну епоху, не була повністю подавлена силами природи. Ця подавленість ніколи не була абсолютною.*

Не міг бути причиною виникнення ідеї Бога і низький науковий рівень розвитку давньої людини. Ми знаємо, що наука існує не перше століття і людина давно побачила, що вона поступово отримує більше можливості для пояснення природних явищ. Але це у жодному випадку не вплинуло на її релігійність. Навпаки, більшість людей (і серед них відомі вчені) вірили і продовжують вірити в Бога і сьогодні.

Анімістична гіпотеза (від лат. *animus* – дух) була розроблена у ХІХ ст. англійським етнографом Е. Тейлором в праці “Первісна культура”. Радянський релігієзнавець С. О. Токарев так характеризує його погляд на релігію: “Релігію Тейлор розумів, головнo, як віру в духовні істоти, або анімізм, який він називав “мінімумом релігії”. Корені анімістичних вірувань він вбачав в нерозумінні первісною людиною таких біологічних явищ, як сон, сновидіння, хвороби, запаморочення, смерть: намагаючись пояснити ці явища, “дикуни-філософи”, на думку Тейлора, додумались до ідеї душі, як маленького двійника, що сидить в кожній людині, а потім, за аналогією, начебто приписали такі ж душі і тваринам, рослинам, неживим предметам; так поступово склалася віра в одухотвореність природи, яка зробила можливим виникнення міфології, а в подальшому і вищих форм релігії, аж до політеїзму, монотеїзму і складних богословських вчень”.

Необґрунтованість цієї гіпотези полягає у такому. По-перше, якщо припустити, що первісна людина приймала за реальний світ свої сновидіння і т.п., то тільки цим не визначається і релігійне відношення до них. “Від визнання чогось реального до релігійного відношення до нього і обожнення – дистанція великих розмірів, яку анімістична гіпотеза, на жаль, не помічає” (О. І. Осіпов). По-друге, важко уявити собі, щоб людина, навіть тільки звільнившись від тваринного стану, як стверджують прихильники анімістичної гіпотези, могла повірити в існування того, що їй уявлялося у мріях і сновидіннях. По-третє, зовсім загадковим і незрозумілим у межах анімістичної гіпотези є і факт всезагальності релігії в історії людства. Незрозуміло, як сновидіння окремої людини первісного суспільства змогли переконати в бутті Бога, духів не одну людину, не вузьке коло близьких і рідних, а все людство.

Ідею про походження релігії запропонував німецький філософ *Людвіг Фойєрбах*.

Замислившись над причинами панування релігії у суспільній думці, Л. Фойєрбах дійшов висновку про те, що релігія: втілює віковічні людські мрії та ідеали, змальовує досконалий світ, виконує функції компенсації людської

немічності, недосконалості, страждання. Звідси випливає висновок філософа: “Релігія постає як тотожний із сутністю людини погляд на сутність світу та людини. Але не людина підноситься над своїм поглядом, а погляд над нею, одухотворює та визначає її, панує над нею. Сутність і свідомість релігії вичерпується тим, що охоплює сутність людини, її свідомість та самосвідомість. У релігії немає власного, особливого змісту”.

Якщо релігія є сутністю людини, якщо вона є свідченням людської необхідності, то, за Фойєрбахом, слід повернути людині всю повноту її життя, піднести, звеличити людину. А для того насамперед слід визнати за потрібні й необхідні всі прояви людини, усі її сутнісні сили чи властивості: “Якими є визначальні риси істинно людського в людині? Розум, воля та серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі та силою почуття” – наголошує німецький філософ. Тому слід повернутися обличчям до природи, у тому числі й передусім до природи людини: “У чому полягає мій “метод”? У тому, щоб через посередництво людини звести все надприродне до природи та через посередництво природи все надлюдське звести до людини”.

Фойєрбах поділяв релігії на “духовні” (іудаїзм, буддизм, християнство, іслам) і “природні”: (усі первісні й давні язичницькі вірування). У “духовних” релігіях Бог, відмінний від природи, є не що інше, як власна сутність людини, а в “природніх” – відмінний від людини Бог є не що інше, як природа.

Думку Фойєрбаха про походження релігії можна відобразити такою його тезою: *тайну теології складає антропологія*. Це судження прямо витікало з його розуміння сутності релігії, яку можна визначити одним словом – *людинобожжя*. Філософ намагався створити нову, антропотейстичну релігію. С. Булгаков так охарактеризував релігійні погляди Фойєрбаха: “...Номо homini Deus est – ось лапідарна формула, яка відображає сутність релігійних поглядів Фойєрбаха. Це не заперечення релігії і навіть не атеїзм – це, на противагу теїзму, антропотейзм, причому антропологія постає в ролі богослов'я”. “Номо homini Deus est у нього потрібно перекласти так: людський рід є богом для окремої людини, вид є богом для індивіда”.

Отже, на місце любові до Бога Фойєрбах закликає поставити любов до людини, на місце віри в Бога – віру людини в себе саму. На думку Фейєрбаха, філософія любові здатна витіснити релігію як перекручену форму людського самоусвідомлення. Єдиним Богом для людини постає тільки і тільки людина. А людське спілкування з природою та собі подібними стає основним людським скарбом.

В чому основна помилка Фойєрбаха та його послідовників у питанні походження релігії? – У твердженні: релігія є відображенням у людській свідомості самої свідомості і всієї земної дійсності.

Основний зміст *соціальної гіпотези* розкривається у такому висловлюванні: “Як форма суспільної свідомості, релігія від початку є суспільним продуктом, результатом історичного розвитку суспільства. Її відмінність від інших форм суспільної свідомості полягає в тому, що відносини реального життя відображаються в ній ілюзорно, у формі уявлень про надприродне. Релігійна форма відображення реального життя зумовлена, своєю

чергою, соціально: у первісному суспільстві – почуттям безсилля людини в боротьбі з природою, в класових суспільствах – почуттям безсилля перед соціальним пригнобленням”. Гіпотеза соціальна, на наш погляд, також не може дати відповідь на питання про походження релігії. Вона є еклектичною. Один із головних елементів – соціальний, постає “не реальним відображенням рівня розвитку людини першорелігії, а елементарною проекцією сучасності в темну ніч тисячоліть” (О. І. Осіпов).

3. Специфіка й зміст релігійного світогляду. Першою, загальнобов’язковою істиною будь-якої релігії є визнання Бога як першопричини всього, що існує. “Ми вважаємо за необхідне вказати на те, що не існує племені настільки дикого, не має людини, з настільки втраченою свідомістю про моральний обов’язок, душу якої не освітлювала б думка про богів. Багато людей думають про богів не правильно...: але всі переконані в тому, що існує сила і природа божественна. І таке визнання з’явилося не від суспільного договору і тим більше державних постанов і законів”(Цицерон). Ця ідея Бога у різних релігіях (монотеїстичних, політеїстичних), а також у первісних релігійних віруваннях може мати найрізноманітніші за формою, змістом й рівнем вираження. Наприклад, згідно з християнським ученням, “Бог є Любов” (1 Ин. 4, 8), “Він наш Батько” (Мф. 6, 8-9), “ми Ним живемо і рухаємося і існуємо” (Деян. 17, 28). Бог реально існує і є незмінним, особистісним ідеалом Добра, Істини і Краси, а також – кінцевою метою духовних пошуків людини.

Професор та богослов О. І. Осіпов вважає, що навіть суто теоретично існують аргументи, які допомагають неупередженій людині побачити, що визнання існування Бога – не результат безпідставної людської фанатазії, а логічно виправданий постулат у розв’язанні питання про смисл як людського, так і світового життя. Розглянемо деякі із цих аргументів.

Космологічний аргумент (грец. ο κόσμος – порядок, світобудова, світ) трапляється уже у філософських системах античності. Цей принцип ґрунтується на визнанні причиновості як всезагального закону буття. Зважаючи на цей закон, робиться висновок, що повинна бути першопричина і самого буття, тобто всього, що існує. Такою причиною може бути надбуття, яке нічим не зумовлене і існує вічно (тобто є причиною буття самого себе). Це надбуття – Бог. Хоча теоретично не можна не брати до уваги інші варіанти, наприклад, світову душу стоїків, Абсолютну ідею Гегеля, матерію тощо.

Телеологічний аргумент заснований на розумності, досконалості світу. Телеологія (від грец. τέλειος, – заключний, довершений + логія) – філософське вчення, згідно якого усі процеси – це реалізація зазделегіть визначеної мети. Цей аргумент є основою багатьох релігійно-філософських учень. Основний зміст можна звести до наступного: будова світу як в окремих частинах, так і загалом вражає своєю гармонійністю, закономірністю, які засвідчують про надрозумність і всемогутність сил, що створили світ. Не одного мислителя, у тому числі учених природничих наук, вражали закономірність і досконалість, що нашоувувало їх на визнання буття Божественного Творця. Ісаак Ньютон писав: “Таке витончене поєднання Сонця, планет і комет не могло статися

інакше, як за наміром і владою могутньої та премудрої істоти, яка... керує усім світом не як душа світу, а як Володар Всесвіту. Бо...від сліпої необхідності природи, яка скрізь і завжди одна і та сама, не може відбуватися зміна речей”.

(Також дивись розділ “Висловлювання вчених про релігію”).

Отже, цінність телеологічного аргументу полягає передовсім у тому, що він ставить людську свідомість перед альтернативою: визнати світовий Розум причиною досконалої і гармонійної будови світу, або ж – як щось поки, що невідоме. *Перше відкриває людині високий і святий смисл життя. Друге залишає людину у повній розгубленості і життєвому вакуумі.*

Уперше онтологічний аргумент був сформульований архієпископом Ансельмом Кентерберійським. Якщо в нашій свідомості є поняття про Найдосконалішу Сутність (а у свідомості людини, навіть всупереч її волі і бажанням присутнє відчуття належного: соромитися безмірності плотських пристрастей і рабства тваринної природи, співчувати іншим), то така Сутність обов’язково повинна існувати, оскільки, не маючи ознак буття, Вона не була б найдосконалішою. Ми мислимо Бога Найдосконалішою Сутністю, значить Він повинен мати і властивість буття. Р. Декарт доповнив цей аргумент думкою про те, що не можна уявити собі походження в людині самої ідеї Бога, якби Його не було. Лейбниц додав до нього доказ про те, що Бог повинен існувати, оскільки в понятті про Нього не має внутрішніх суперечностей. Багато інших релігійних філософів онтологічний аргумент приймали за основу у питанні про буття Бога.

Психологічний аргумент (грец. η ψυχή душа, дух, свідомість). Основний зміст *психологічного аргумента* (грец. η ψυχή – душа, дух, свідомість) висловлений Аврелієм Августином. Оскільки ідея Бога як Найдосконалішої Сутності присутня у людській свідомості (а така ідея не могла бути створена ні від вражень зовнішнього світу, ні як результат суто розумової діяльності, психіки людини), – значить, – вона належить Самому Богу.

Моральний аргумент має два види. Один із них виходить із факту присутності в людині морального почуття (“морального закону”), другий – з ідеї морального й духовного вдосконалення людини як вищої мети, до якої вона прагне. Те, що в нас існує моральний “закон”, – факт безсумнівний. Це підтверджує особистий життєвий досвід кожної людини. Російський релігійний філософ В. Соловйов наголошував: “бути твариною людина свідомо не може; хоч-не-хоч, а необхідно їй вибирати між двома шляхами: або ставати вище і краще своєї даної матеріальної основи, або ставати нижче і гірше тварини. А власне людське, невід’ємне у неї, полягає не в тому, чим вона стає, а в тому, що вона здійснюється як людина за волею і образом Божим”.

Другий вид морального аргументу запропонований І. Кантом. Кант назвав свої міркування *постулатом практичного розуму*.

Релігійно-досвідний аргумент ми хотіли б аргументувати, посилаючись на С. Булгакова. Російський священник, теолог, філософ писав: “Вся історія людства, що стосується його релігійної самосвідомості, перетворюється в зовсім нерозгадану таємницю і безглуздя, якщо не визнати, що людство спирається на живий релігійний досвід, тобто, якщо не визнати, що всі народи якимось чином бачили і знали свої божества, знали про них не тільки з

катехізису. У пророків Ізраїля нам постійно трапляються такі слова: “І сказав мені Бог”. Чи задумувались ми коли-небудь над цими словами? Чи намагались зрозуміти їх, співвідносячи навіть віддалено до свого релігійного досвіду? “І сказав мені Бог”! Що це: невже тільки галюцинації, самообман, шарлатанство, літературний прийом?.. А якщо правда... якщо правда, що написано в цих книгах: Бог говорив, а людина чула, чула... Бога не фізичним органом слуху, але чула серцем, всім своїм єством, і слово Боже звучало переконливо і достовірно, ніж всі його розуміння”.

Другою важливою істиною релігії є переконання у тому, що людина принципово відрізняється від усіх інших видів і форм життя, що вона є не просто вищою біологічною істотою, але й передовсім духовною, яка має не тільки тіло, а й душу (розум, серце, волю), *є особистістю*, здатною вступати у спілкування, єднання з Богом, з духовним світом.

Наприклад, можливість і необхідність єднання людини з Богом передбачає в релігії віру в Одкровення Бога і необхідність для людини праведного життя, яке відповідає догматам і заповідям релігії. У християнстві таке життя називається вірою, під якою мається на увазі не просто переконаність в існуванні Бога, але й особливий духовно-моральний характер всього способу життя віруючої людини.

Ця друга істина пов’язана з більш-менш розвинутим в окремих релігіях вченням про посмертне існування людини. Це таке *світовідчужання*, у якому центральним, істотним є якраз “просвічування”, “причетність” всього до “іншого”, *есхатологізм* самого життя і *всього* в ньому.

У християнському Одкровенні знаходимо більше – учення про всезагальне воскресіння і вічне життя людини (а не однієї тільки душі), завдяки чому її земне життя і діяльність набувають особливого відповідального характеру і повноцінного смислу. “Людино, ти живеш один раз і тебе очікує вічність, тому вибери зараз, свobodно і свідомо совість і правду як норму твого життя!” Порівняйте з атеїстичним твердженням: “Людино, ти живеш один раз, і тебе очікує вічна смерть”.

Ознаками релігії необхідно вважати віру в буття світу *надприродного*, ангелів і демонів, вступаючи в духовний контакт з якими (своїми добродіями, або, навпаки, аморальними вчинками) людина переважно визначає своє життя. Усі релігії визнають реальність впливу світу духовного на діяльність і долю людини.

Отже, для істинного, а не номінально, веруючого релігія відкриває особливий духовний світ, Бога і таке багате розмаїття духовних переживань, які іншій людині (навіть добре обізнаній у зовнішньому аспекті релігії) передати словами неможливо.

4. Структура й функції релігії. Структурні елементи релігії чітко виокремлюються при розгляді її сутності, природи, місця й ролі у суспільно-історичній дійсності, особистому житті. У структурі релігії виокремлюють дві сфери – духовну (релігійна свідомість, релігійна психологія) та практичну (культова діяльність, релігійні організації, релігійні відносини). Духовний

елемент у структурі релігії тісно пов'язаний з практичним. Усі елементи релігійної системи взаємопов'язані між собою.

Здебільшого релігійність особистості формується на основі вже історично сформованих релігійних систем, до яких входить їхнє усталене віровчення, його обрядове вираження й певним чином організаційно оформлене певне конфесійне життя. Усе це прийнято називати суспільним життям релігій.

Визначальним елементом релігії є *релігійна свідомість* – спосіб відношення вірянина до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне. *Релігійні погляди* основним своїм об'єктом мають людину – її долю, призначення, смисложиттєві орієнтації, її сучасне і майбутнє, питання добра й зла, смерті й безсмертя. Вони існують у формі уявлень, понять і суджень, що пронизані конфесійно оформленою вірою в надприродне.

Важливими ознаками релігійної свідомості є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного й реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи й колективу вірян.

У розвинутих конфесійних системах релігійне світорозуміння знаходить своє теоретичне оформлення у вигляді усталеного віровчення. Останнє претендує на послідовність і навіть доказовість. Воно оформляється і розвивається богословами конфесій і відображається у релігійній літературі, насамперед, у священних книгах. Такими, зокрема, є “Авеста” (зороастризм), “Веди” (індуїзм), “Трипітака” (буддизм), “Біблія” (іудаїзм, християнство), “Коран” (іслам) та ін.

Окрім теоретичного, релігійні погляди мають ще й *буденний рівень*. Це, як правило, релігійні уявлення звичайних вірян, які не постають у формі цілісної системи віровчення, а функціонують як неоформлені, розрізнені погляди й уявлення про об'єкт віри, про все те, що сприймається через призму релігійного світорозуміння.

Релігійна свідомість зароджується у первісних своїх формах у ранньородовому суспільстві, зазнає тривалого розвитку як складник синкретичного світорозуміння і світоставлення; еволюціонує в особливий елемент свідомості й релігійного комплексу з виділенням індивіда з родового колективу і формуванням особистісних рис людини в соціально-диференційованому суспільстві. Головною проблемою релігійної свідомості є проблема людини.

Найзагальніші погляди на світ і місце людини в ньому у світлі релігійного світосприймання оформляються у *релігійну картину світу*. Хоч вона й притаманна всім релігіям, проте в деталях розроблена у таких розвинутих релігійних системах, як іудаїзм, християнство, іслам. Картина ця антропоцентрична, оскільки розглядає людину вінцем Божого творіння, а все, що існує – для неї створеним. Характерними рисами релігійної картини світу є креаціонізм і есхатологія.

Релігія має також і свій емоційний вияв. Це велике *різноманіття почуттів* – страх, любов, благоговіння тощо. Хоч вони і мають власний специфічний об'єкт зорієнтованості – світ надприродного, проте за

психофізіологічним змістом, характером емоційного відношення ці почуття нічим не відрізняються від звичайних. Вони не є також чимось вродженим, одвічним, а постають в ролі емоційного підґрунтя і засобу оформлення того світорозуміння, яке формує кожна людина на основі особистісного сприйняття світу надприродного.

Складовим і неодмінним елементом будь-яких релігійних систем є сукупність прийнятих ними і закріплених в динамічному стереотипі особливих обрядових дій, вчинків, ритуалів, звичаїв, за допомогою яких вірянин прагне впливати на надприродні сили, прославляти їх або ж виражати свої почуття до них, що, в сукупності, становить релігійний культ. *Релігійний культ* – це мова релігії. Усі його складові – предмети, дії, співи – мають певне символічне значення і віроповчальний зміст. Якщо у віроповчальному елементі різні конфесії мають багато спільного, то в їхніх культових системах щонайбільше виражається їхня своєрідність і відмінність.. Релігійна обрядовість є найбільш консервативним елементом будь-якого релігійного комплексу. Вона детермінована релігійними переконаннями, почуттями, нормами, приписами, установками церкви. Окрім культової діяльності як сукупності релігійних дій, пов'язаних з сталенням до надприродного (молитви, богослужіння, таїнства, обрядовості, ритуальності, магічні дії, каяття, жертвопринесення), є ще й позакультова релігійна діяльність. Це сукупність релігійно обумовлених дій віруючих, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних та практичних потреб функціонування релігійних організацій.

У духовній сфері культову діяльність регламентують церковні канони, тому вона має канонічний характер. Безпосередню культову діяльність, крім церковних канонів і статутів, регламентують ще й відповідні нормативно-правові акти. Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991) встановлено, що богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться у культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, у місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях, на підприємствах за ініціативи їх трудових колективів та за згодою адміністрації.

Помітне місце в релігійному комплексі будь-якої конфесії займають різні *релігійні організації*. Вони постають як специфічні форми поєднання віруючих за віроповчальним або віросповідним принципом. Релігійні організації виникають насамперед на основі спільних інтересів, потреб, прагнень послідовників певних віросповідань.

Один із способів класифікації релігійних організацій уперше запропонував Макс Вебер та історик-релігієзнавець Ернст Трелч. Вони розмежовували церкви і секти. Церква – це велике, усталене релігійне формування, скажімо, католицька або англіканська церкви. Секта – це невелика, не така організована група переконаних віруючих, котра утворюється здебільшого на знак протесту проти церкви, як свого часу зробили кальвіністи й методисти. У церквах переважно існує офіційна бюрократична структура з

релігійною ієрархією, і вона тяжіє до консерватизму в релігії, оскільки інтегрується в існуючий суспільний порядок.

Розкриття функціональної ролі релігії – це виявлення тих суспільних та індивідуальних потреб, які вона задовольняє. Способи такого задоволення позначають поняттям функції релігії. Водночас цим поняттям визначають також форми, способи і напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Обсяг, ступінь функціонального впливу релігії на соціум, людину визначають рівень її престижу, вказують на її соціальну значущість, місце в суспільстві. Функції релігії, її роль і місце в тому чи іншому суспільстві історично і соціально зумовлені.

Той факт, що релігія постає в ролі засобу самовираження людини в світі, засвідчує функціонування її насамперед як *світоглядного явища*. Саме релігія розкриває суб'єкту сенс життя, відповідає на основні питання, що стосуються його стосунків із світом. Як світогляд релігія дає віруючій людині певний набір символів, понять і категорій, у межах яких вона визначає своє ставлення до довкілля, свою життєдіяльність (*пізнавальна і світоглядна функції*).

Релігії постає як процес зняття в трансцендентному вимірі життєво-важливих суперечностей і проблем людського буття й таким способом наповнює оптимістичним змістом сенс життя людини. У релігії віруючий одержує емоційну втіху і надію на краще при зустрічі з якоюсь небезпекою чи ж з невизначеністю свого майбуття (*компенсаційна функція*).

Забезпечуючи людину можливістю спільнотного життя чи то в громаді, чи в церкві, релігія відіграє *інтегративну функцію*. Інтеграція віруючих відбувається не лише на основі спільності віри, а й на основі великого різноманіття спільної діяльності.

Близькою до інтегративної є *комунікативна функція релігії*. Завдяки широкій функціональності релігія постає формальною основою зв'язку між людьми, які належать до одного віросповідання.

Важливою функцією релігії є *регулятивна*. Будь-яка релігія створює свою систему норм і цінностей, приписів і заборон, що регламентують поведінку людини, задають їй певні типи.

Процес функціонального впливу релігії, релігійних організацій на суспільство характеризують поняття “*сакралізація*” і “*секуляризація*”. Якщо перше з них відображає процес розширення простору і сфер функціонування релігії, то друге – характеризує звуження її впливів, звільнення життєдіяльності людей від релігійно-церковного санкціонування.

“Секуляризація – це процес не тільки трагічний, не тільки неминучий, але і позитивно необхідний” (Архієпископ Львівський і Галицький Августин).

Річ у тому, що в історії процес сакралізації часто був процесом секуляризації (коли божественне підмінялося явно людським). Так, в західному християнстві в певний момент було присутнє прагнення до з'єднання релігійного та політичного початків. Абсолютно хибне уявлення про Бога, що панувало серед християн, змусило людей, які перебували поза Церквою, ще рішуче повстати проти неї. Образ Бога був зведений до образу земного царя із властивими йому рисами: титулом, величністю, силою. Ісламський ваххабізм

сакралізує вбивство або самогубство заради досягнення мети. Віра перестала бути джерелом, вона стала надбудовою, додатком до структур світу, до яких залучені віряни. “Тому для таких явищ процес секуляризації є катарсичним, очищаючим, і в ньому проявляється Суд Божий. Секуляризація “витверезує” суб’єктивне переживання віри, випробовує її, пробуджує від самозаспокоєності та релігійного самозадоволення”(Архієпископ Львівський і Галицький Августин).

ТЕМА 3. НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

План лекції

1. Індуїзм.
2. Релігійні вірування Давнього Єгипту, Давньої Греції, Давнього Ірану.
3. Давньокитайські філософсько-релігійні системи.
4. Іудаїзм.

Зміст лекції

1. Індуїзм. Індуїзм – найдавніша національна релігія Індії, яка сформувалася у середині I тисячоліття до н.е. внаслідок еволюції і злиття ведичної і брахманістської традицій. Не зважаючи на свою давню історію, індуїзм і сьогодні дотримується установлених законів, основ життя і, у результаті, визначає обличчя сучасної Індії. За кількістю прихильників (їх понад 700 млн.) індуїзм – одна з найпоширеніших релігій світу. Його адепти становлять приблизно 80 відсотків населення Індії. Послідовники індуїзму живуть також в інших країнах Південної і Південно-Східної Азії: у Непалі, Пакистані, Бангладеш, Шрі-Ланці, Індонезії та інших країнах.

Як релігійний феномен індуїзм відрізняється складністю і суперечливістю, якщо не сказати більше – заплутаністю і хаотичністю. Зокрема, в сучасній науковій літературі не існує загального погляду стосовно змісту й меж поняття “індуїзм”. За кілька тисячоліть своєї історії індуїзм склався як синтез соціальної організації, релігійно-філософської доктрини і теологічних поглядів. У цьому сенсі, індуїзм є не тільки релігією, а й певним способом життя.

Різноманітні напрями індуїзму існують у єдиних загальних рамках, що дає змогу говорити про нього як про самостійну й цілісну релігійну систему. Передовсім, індуїзм не є конфесійною, логічно організованою системою, специфічні риси якої можна легко перерахувати а, отже, і виявити його своєрідність. Індуїзм – конгломерат найрізноманітніших ідей, течій, сект, напрямів, які співіснують в межах цілісного світогляду. Кожна форма і кожен культ несе в собі певну етичну цінність. В індуїзмі немає і не може бути єретичних форм (у звичному християнському сенсі). Індуїзму притаманний плюралізм, і він проявляється не тільки в духовних диференціаціях, а й у соціальних (кастова система), а також у просторових і часових. Індуїзм не має єдиної організації (на зразок християнської церкви). Уже перші храми були

автономними утвореннями і не підпорядковувалися вищій духовній особі, наділеній саном.

Політеїстичний характер індуїзму демонструється не тільки різноманіттям культів, об'єктів шанування і великою кількістю міфоруитуальних комплексів, але й особливим ставленням індуїзму до інших культів. При зустрічі з ними, він поглинав їх і інтегрував, забезпечуючи собі у результаті поширення і в просторі, і в часі.

З погляду усталених європейських стандартів, індуїзм виглядає логічно неорганізованим і безсистемним. Але щодо традиційної індійської культури, він має системність зовсім особливого роду: вона пов'язана з міфологічним світоглядом і зберігає, багато в чому, колорит архаїчної епохи..

В основу віровчення індуїзму покладено релігійні й філософські ідеї брахманізму (дхарма, карма, сансара, мокша, реінкарнація). Серед розмаїття найпоширенішими і найбільш шанованими є Брахма, Вішну і Шива. Вони складають "тримурті" – тріаду головних індійських богів і уособлюють три основні функції – творчу, охоронну й руйнівну. Сьогодні самостійний культ Брахми майже відсутній. Перевага віддається богам Вішну і Шиві, які доступні і близькі пересічним вірянам. Шанувальники цих богів – вішнуїти (вайшнави) та шиваїти складають дві основні групи індуїстів. Бог Вішну з'являється у багатьох образах і приймає десятки різних імен. Восьмим втіленням (аватарою) Вішну був Крішна, дев'ятим – Будда, прихід десятої аватари – Калкі – лише очікується. Шива поєднує в собі протилежні, але злиті між собою риси: він водночас і носій смерті, і переможець її, він знищує і дарує життя. В індуїзмі популярний культ богинь, які виступають у ролі дружин основних богів. Крім того, кожен індуїст обирає для поклоніння особистого бога серед трьох тисяч існуючих.

В основі світогляду індуїста лежить ідея про те, що навколишній світ – це не випадкове і хаотичне нагромадження речей, а гармонійно впорядковане ціле, таке, що існує відповідно до певних закономірностей. Загальний і вічний порядок, який зберігає і утримує цілісність світу, – це дхарма. Тому дхарма і є ключовим поняттям у складній системі індуїстського світогляду. *Дхарму* розуміють як безособову закономірність уселенського цілого і водночас як закон, що визначає долю кожної окремої людини. Поведінка і дії людини оцінюються за відповідністю дхармі. Кожна людина діє відповідно до своїх намірів і бажань. До тих пір, доки вона захоплена бажаннями і пристрастями, вона страждатиме і народжуватиметься на цьому світі, перевтілюючись у рослини, тварин, людей і навіть богів. Так продовжуватиметься доти, доки людина не звільниться від усіх бажань.

Ідея вічного повернення у земний світ, мандрів духу з однієї тілесної оболонки в іншу виражається поняттям "сансара", що означає "коло буття". Воно ґрунтується на вченні Упанішад про "шлях богів" і "шлях предків". Згідно з цим ученням, ті, хто зумів знайти дійсне знання, йдуть після смерті "шляхом богів". Ті ж, хто жив лише мирським існуванням, прямували після смерті до місяця, а потім поверталися в земний світ, здійснюючи "коло перероджень".

Цикл перероджень у сансарі регулюється кармою. У буквальному

перекладі карма – це вчинок, діяння. Згідно з цим законом, переродження завжди зумовлене вчинками в попередніх життях.

Будь-який усвідомлений вчинок людини відкладається у її глибинній пам'яті і відображається на її тонкому, невидимому тілі – астральному тілі. Він зберігається там і при сприятливих зовнішніх обставинах проявляється. Вбивця, наприклад, в одному зі своїх майбутніх перероджень сам буде убитий або потрапить у пекло, де піддається тяжким тортурам.

Припинення дії закону карми і звільнення від сансари – це кінцева і вища мета життя індуїста. Ця мета називається на санскриті “мокша”, тобто “позбавлення, звільнення”. Мокша означає звільнення від страждань тлінного мирського існування. Як правило, цей стан описується як “перебування у бозі”. Досягти цієї мети можна різними методами, шляхами і засобами. В індуїзмі кожен може обрати свій шлях до бога, і жоден з них не вважається кращим або гіршим від інших. Проте можна виділити три основні шляхи досягнення божества і служіння йому. Це – карма-марга, джняна-марга і бхакті-марга.

Карма-марга, тобто “шлях діянь”, полягає в тому, щоб наслідувати свою дхарму, причому виконувати свій борг треба безкорисливо, з повним внутрішнім зреченням, і не думаючи про результати. Джняна-марга – це “шлях знань”. Він припускає роздуми, інтуїтивне поглиблення, надбання знання Єдиного Абсолюту – Бога. На цьому шляху слід розвивати інтелектуальні здібності і надчуттєву інтуїцію, продумувати слова Упанішад і прагнути досягнути вищу мудрість, зафіксовану в них.

Бхакті-марга – це шлях всепоглинальної відданості особистому богу, безмежна відданість себе йому. Палка любов і нероздільна відданість очищають серце і направляють думку до вищого знання. Кожне дихання той, хто обрав цей шлях, здійснює заради свого божества і сприймає його як жертву.

Віра в карму, сансару і можливість звільнення від них, визнання авторитету вед і заснованого на ньому брахманістичного порядку є загальними для більшості індуїстів. Необхідно зазначити і той факт, що індуїстом можна лише народитися, маючи, принаймні, одного батька-індійця. Сторонньому проникнути в лоно цієї релігії не допоможуть жодні релігійні заслуги.

Хоча індуїсти збираються на храмові моління, індуїзм не є громадською релігією. Релігійні обряди виконуються удома, або наодинці, або за участю нечисленних друзів чи рідних. Найпоширеніший тип релігійного обряду – *пуджа* або богочитання. Майже в кожному індуїстському будинку є священні зображення або статуї улюблених богів, перед якими читають молитви, співають гімни й покладають приношення. Релігійна практика включає здійснення обрядів у священних місцях (біля дерев, річок або каменів). Всюди вважаються священними два дерева, баньян і піпал, різновид фігового дерева. Індуїсти шанують і певних тварин, наприклад мавп, які асоціюються з культом Рами, змій, насамперед кобр, також пов'язаних з культом Шиви. Проте з найвищою повагою ставляться індуїсти до биків, також пов'язаних з культом Шиви, і корів, які символізують землю.

2. Релігійні вірування Давнього Єгипту, Давньої Греції, Давнього Ірану. Давньоєгипетська релігія як політеїстична система вірувань і культів

сформувалась у VI – IV ст. до н.е. У кожній області (номі) Єгипту були свої пантеони та культи богів, втілені у небесних світилах, камінні, деревах, звірях, птахам, зміям і т.д. Пізніше місцеві божества групуються у вигляді тріад на чолі з богом-деміургом (фіванська тріада – бог сонця Амон, його дружина Мут – богиня неба, їхній син Хонсу – бог місяця; мемфіська – Птах, його дружина Сехмет – богиня війни, їхній син Нефертум – бог рослинності і т.д.). Велику роль у давньоєгипетській релігії відігравали уявлення про загробне життя як безпосереднє продовження земного, але тільки в могилі. З часом виникають уявлення про те, що душі (ба) померлих подорожують по світу тощо. Характерною рисою цієї релігії є обожнювання тварин. До найбільш шанованих тварин – втілення різних богів – належали: бик (Апіс, Мневіс та інші), корова (Хатор, Ісіда), баран (Амон, Хнум), змія, крокодил (Себек), кішка (Баст), сокіл (Гор), ібіс (Тот) і т.д. За уявленнями стародавніх єгиптян, світ спочатку мав вигляд хаосу, був водною безоднею, з якої вийшли боги, що створили землю, небо, людей, тварин і рослини. Тут на перше місце бога-деміурга виступає сонце. Традицією давньоєгипетської релігії було обожнювання фараонів як “служителів Гора”, що впливало на династичність царювання.

Давньогрецька релігія – система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції, що з’явилися і оформилися у період виникнення й розвитку рабовласницького суспільства. Характерними особливостями цієї релігії були уособлення й одушевлення явищ природи (аніمالізм), пов’язані з ними людиноподібні боги та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів. Усе, що оточувало стародавніх греків, за їхніми уявленнями, було заселене божествами. Особливою шаною у давніх греків користувалась годувальниця всього – Гея, що відображало вплив матріархату. За панування родової знаті дрібні місцеві божества були замінені олімпійськими божествами, ієрархію яких очолив Зевс – “батько людей і богів”. Зевс втілював у релігійній формі риси патріархального владика: панував над небом, землею, морем і пеклом. Пантеон давньогрецьких богів описали Гомер (VIII ст. до н.е.) в “Іліаді” й “Одисеї” та Геосид (VII ст. до н.е.) у “Теогонії”, тобто “Родоводі богів”. На початку нової ери стара грецька віра все більше і більше поступається християнству, яке більше відповідало вимогам часу і духовним потребам людей.

Давньоіранську релігію називають ще зороастризмом (подеколи – парсизмом). Ця дуалістична релігія виникла в X – VII ст.ст. до н.е. й поширилась в Середній Азії та Азербайджані. Її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення священної книги Авести і об’єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів. Основна ідея цієї релігії – визнання боротьби двох сил – Ахурамазди (уособлює світло, добро, істину і життя) і Анхра-Майнью (темряву, зло, оману й смерть). Ареною боротьби цих сил є світ. В ній беруть участь і люди, які володіють свободою вибору. Зусилля прибічників Ахурамазди повинні привести зрештою до перемоги світла і добра. Праведним життям, вартим спасіння, в зороастризмі вважалося примноження матеріальних благ за допомогою землекористування. Культ зороастризму зводиться до визнання безсмертя душі, загробного життя і

кінця світу, вшанування священного вогню, якому присвячувались храми (вогонь розглядається ними як “очищаюча сила”).

3. Давньокитайські філософсько-релігійні системи. Китай презентують дві філософсько-релігійні системи – даосизм і конфуціанство. *Конфуціанство* (власне жу цзя – “школа вчених книжників”) – найбільш впливова релігійно-філософська течія Китаю. Заснована вона філософом Конфуцієм. Це своєрідне етико-політичне вчення, у якому центральне місце посідають питання моральної природи людини, її життя в родині, суспільстві, державі. Важливе місце в своїй системі Конфуцій відвів концепції “Неба” і “небесного веління”. “Небо” – це частина природи, але й вища духовна сила. Людина, обдарована “Небом” певними етичними рисами, повинна жити в злагоді з ними, з моральним законом (дао) й удосконалювати їх за допомогою навчання. Мета вдосконалення – досягнення рівня “благородного (шляхетного) чоловіка” (цзюньцзи), який має п’ять “шляхетних рис”: Жень (людяність), І (обов’язок), Лі (норми поведінки), Чжи (знання), Сінь (вірність). Вони мають базуватися на принципі Сяо – любові сина до своїх батьків.

Даосизм (кит. дао цзя – школа дао) виник у 2-ій пол. 1 тис. до н.е. Згідно з традицією, засновником його вважається Лао-цзи. Даосизм як релігія базується на вченні про дао (шлях, вічний, абсолютний і загальний закон спонтанного виникнення, розвитку і зникнення Всесвіту). В основі практики лежить принцип наслідування дао, який дістав назву у вей (недіяльності). Абсолютизація ідеї безсмертя стимулювала пошуки даосами різних способів продовження життя (цан шен). Пантеон даосизму налічує тисячі безсмертних духів, героїв місцевих культів та ін. істот. Цей пантеон очолювався спочатку трьома абстрактними містичними символами: Тай-чу, Тай-су, Тай-і, а за іншою версією – Тянь-і (небесний початок), Ді-і (земний початок) і Тай-і (вище єдине). У процесі розвитку даосизму і поглинення ним народних культів абстрактні категорії цієї тріади були персоніфіковані в образах Лао-цзи, Хуань-ді і Пань-чу (іноді Тай-і).

4. Іудаїзм. Мабуть, історія не знає іншого народу з більш древньою і трагічною долею. У 70-і роки н.е. іудеї остаточно втратили свою державність, їх міста були зруйновані, а самі вони розсіяні між народами. Впродовж подальших майже 2000 років вони піддавалися систематичним гонінням з боку всіх держав, в яких вони проживали. Причому, гоніння здійснювалися на них лише (!) за національну приналежність. Іудеїв селили в спеціальних кварталах, заставляючи носити на одязі спеціальні знаки, рахували їх за “напівлюдей”, ставили поза законом. Отже, перша загадка єврейського народу полягає в тому, чому це сама гнана і розсіяна по всій землі нація? Друга, не менш складна, – у тому, як, зважаючи на це, їм вдалося вижити і створити свою державу? Також постає питання: чому іудеї – закрыта для інших і консервативна нація на землі? Четверта – з яким причин іудаїзм не займається місіонерською діяльністю, на відміну від інших релігій? П’ята – чому, водночас з високими етичними принципами в іудаїзмі присутні ідеї войовничого і терористичного сіонізму? Щоб відповісти на ці та інші питання звернемося до історії.

Формування іудаїзму починається в II тис. до н.е. і зазначається,

зрештою, розвитком принципово нової релігійної концепції – ідеї єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту. Передумовами виникнення іудаїзму була так звана “Віра патріархів”. Єврейська теологія вважає Авраама родоначальником нової віри. Традиційну космогонічну міфологію давніх вірувань заступає вчення про створення світу творчою волею Бога та історична епопея, у центрі якої – формування народу Ізраїлю і його заповіт з Яхве – богом племені іуди, яке відіграло головну роль у формуванні давньоєврейської держави. В ній він перетворюється на загальнодержавний культ, а згодом – і культ єдиного Бога.

Наріжними засадами іудаїзму є: віра в єдиного, живого, всюдисущого, ненародженого, який не вмирає і не воскресає; віра в Месію, воскресіння мертвих.

Іудаїзм це не просто релігія єврейського народу, а Закон, який регламентує не тільки релігійну, моральну, ідеологічну але практично всі сторони життя послідовників цього вчення. В іудаїзмі визначені 631 міцвот (248 установлень і 365 заборон), які описують аспекти життя іудея: харчування, гігієну, відношення в сім’ї та ін.

Основне джерело вивчення давньоєврейської релігії – Біблія. Інших, незалежних від її джерел майже немає. Біблія – з грецької означає “книги”. Це не один твір, а велика кількість різних літературних творів. Відповідно до традиції, вони поділяються на три великі групи. Насамперед, це книги закону (по-єврейски Тора), чи так зване “П’ятикнижжя Мойсея”, – книги, складання яких приписується Мойсею. Другу групу біблійних книг складають “історичні” книги, чи “писання”: це книга Суддів, Руф, чотири книги Царств (дві книги Самуїла і дві книги Царів), дві книги Паралипоменон (Хронік), книги Ездри, Неємії, Есфірь (Єсфірь), Іова, а також Псалтир (Псалми; книга релігійних гімнів, приписуваних царю Давидові), книга Притчей Соломонових, Екклесіаст, Пісні Піснею. Нарешті, третя група – це пророчі книги: пророків Ісаїї, Ієремії, Іезекіїля, Данила і книги дванадцяти, так званих, “малих пророків”: Осії (Іосії), Іоїля, Амоса, Авдія, Іони, Міхєя, Наума, Авакума, Софонії, Огея, Захарії, Малахії.

ТЕМА 4. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

План лекції

1. Буддизм.
2. Іслам.

Зміст лекції

1. Буддизм. Релігія буддизму, виникла в VI – V ст. до н.е. як альтернатива індуїстській доктрині про нескінченно довгий шлях спасіння. Походження буддизму пов’язане з ім’ям Сіддхартхи Гаутама, відомого у всьому світі як Будда. “Будда” означає “просвітлений” і має релігійний сенс.

Сіддхартха Гаутама народився приблизно в 560 р. до н.е. в Північно-східній частині Індії в сім’ї, яка належала до касты кшатрієв (воїнів). Вражений

проблемами багатства й бідності, зла і добра, смерті й безсмертя, страждання людини у цьому світі, він, у пошуках істини покидає щасливе і безтурботне родинне життя. Протягом шести років, Гаутама шукав істини життя в індуїзмі, інших морально-релігійних системах, вів життя аскета, чим довів себе до повного фізичного виснаження і був близький до смерті. Просвітлення прийшло до Гаутами, коли він, роздумуючи, сидів в тіні дерева, що увійшло в передання під назвою дерева *бодхі*. Будда отримав відповідь, яку шукав протягом багатьох років.

Вона полягала в тому, що будь-які бажання, а точніше, прагнення до втілення бажання є джерелом усіх проблем, що ускладнюють життя людей. Бажання виконане й невиконане є причиною страждання, і для того, щоб знайти внутрішню свободу й душевний спокій, людина повинна позбавитися від усіх своїх бажань як хибного стану свідомості.

Досягнувши просвітлення, Гаутама міг би залишитися “просвітленим для себе” і після смерті перейти в нирвану. Проте, згідно з переказами, він переміг цю спокусу і, відклавши досягнення найвищого блаженства в нирвані, вирішив допомагати людям як Будда-просвітитель. Він пішов до людей і почав навчати їх істині, яку пізнав сам, щоб кожна людина, яка виконує його повчання, змогла теж стати просвітленою. На відміну від джайнізму, людина не обов’язково повинна бути аскетом, по-друге, на відміну від індуїзму, звільнитися від сансари можна протягом одного життя.

Отже, просвітлення можна досягти через прийняття вчення Будди і практичне його дотримання. Вчення Будди відоме як “чотири благородні істини”: 1) життя є стражданням, 2) причина страждань – бажання, 3) необхідно звільнитися від бажань, 4) є шлях, який веде до цього. Цей шлях (восьмеричний) передбачає правильні погляди, рішення відмовитися від насолод життя. Наступні сходинки: говорити правду, не марнословити, не осуджувати, не приносити шкоду жодній живій істоті... Восьмеричний шлях передбачає також правильне споглядання і медитацію.

Релігійний культ у буддизмі підпорядкований одній меті – досягненню нирвани. Релігійна організація розглядається як засіб допомоги на цьому шляху. Основне завдання простих віруючих – постійна моральна і матеріальна підтримка членів буддійської громади. Інші форми релігійного життя віруючих: відвідування місцевого храму, відвідування "святих" місць – народження, просвітлення, смерті Будди, ступ, прийняття обітниць. Центральне місце в буддійських святилищах, як правило, займає багатометрова статуя Будди, який переважно зображується в позі лотоса. Зображення Будди вшановуються обрядами поклоніння і принесення. Перший обряд полягає в тому, що буддисти встають на коліна і тричі вклоняються цим зображенням, доторкаючись чолом землі, що символізує буддійські “три скарби”. Принесення статуї Будди, як правило, роблять потрійні – у вигляді свічок, що символізують світло вчення в пітьмі звичайного людського неутца, квітів, що вказують намінливість світу, та ароматів, що уособлюють поширення вчення. Також моляться в буддизмі, обертаючи наповнені молитовними текстами і святою літературою барабани, що замінює багаторазове виголошення молитов і заклинань.

У буддизмі вперше в історії релігії з'являється чернеча організація. Той, хто вступав у чернечу громаду, відмовлявся від родини й власності, від дотримання установ касти, до якої він належав, приймав обітницю цнотливості. Він також змінював свій зовнішній вигляд: голив голову і вдягав жовтий одяг, що символізувало бідність і смиренність, відмову від усього мирського, тому що жовтий колір традиційно вважався приналежністю нижчої касти.

Відношення між ченцями і мирянами можна виразити такими словами: “Повага до ведучих праведне життя – найкраще”. Тому не чернець просить милостиню у віруючих, а навпаки, віруючі зобов'язані подавати ченцеві, виконуючи свій релігійний обов'язок.

Трипітака – збірка буддистських священних текстів, сформована на Першому Соборі. Існує декілька версій Трипітаки, в які входять різні тексти. Найбільшою популярністю користується палійській канон традиції Тхеравада, або Тіпітака. Очевидно, тексти спочатку писали на пальмових листках і складали в кошики. Вважається, що саме звідси пішла назва “Три кошики”. Мовою буддистської літератури була палійська мова і санскрит. Палійська версія Трипітаки збереглась найповніше. Її канонічні тексти поділяють на три частини:

1. Віная-пітака (кошик статусу) – описує обов'язкові правила прийому до буддистських общин, правила життя в монастирі.

2. Сутта-пітака (кошик повчань) – збірка повчань та промов, головними серед яких є промови Будди та його учнів. Тут вміщено діалоги, вірші, легенди, афоризми; йдеться про переваги буддизму над брахманізмом, критикується аскетизм, якому протиставляється любов, співчуття, доброзичливість. Також розповідається про останні дні життя Будди. Книга містить численні відомості про звичаї, народні традиції, особливості релігійної свідомості.

3. Абідарма-пітака (кошик тлумачення вчення) розглядає буддистське вчення в метафізичному та психологічному аспектах. Чуттєвий світ тлумачиться як породження свідомості людини. Релігійні та філософські питання подано як откровения Будди. Ця частина Трипітаки найпізніше увійшла до канону, і тому деякі буддистські богословські школи не визнають її священною.

Визнаючи основи віровчення, прихильники буддизму шлях до спасіння розуміли по-різному. У зв'язку з цим, у буддизмі історично сформувалися три головних напрями: *хінаяна* (“мала колісниця”), *махаяна* (“велика колісниця”), *ваджраяна* (“алмазна колісниця”).

Визначальний акцент у вченні *хінаяни* робиться на особистому спасінні, на власних зусиллях віруючих звільнитися сансари. Послідовники *хінаяни* вважають, що досягнути святості та нірвани можна лише через чернецтво, шляхом багатьох перероджень. *Хінаяна* як самостійна течія була поширена в основному в Східній Індії. *Хінаяністи* в традиціях раннього буддизму шанують Будду не як божество, а як людину – великого вчителя, що досягнув моральної самодосконалості шляхом праведного життя і споглядання.

Від *хінаяни* *махаяна* відрізняється більшою релігійністю. Якщо метою *хінаяни* є досягнення особистого спасіння, то метою *махаяни* є досягнення

стану ботхисатви, відмова від особистого спасіння заради допомоги всім живим істотам, щоб привести їх до визволення. У махаяні по-новому розглядається концепція Будди. Реальний Шак'ямуні – це тільки втілення вічного світового принципу, знаряддя цього принципу. Кожна жива істота має природу Будди. Відтак кількість будд – безмежна, але існує їхня внутрішня єдність – Трікая. У махаяні створено свій пантеон ботхисатв.

Ваджраяна (“алмазна колісниця”, тантричний буддизм) – осмислення досвіду будди на його шляху – напрям махаяни. Ваджраяна вимагає містичного досвіду з метою досягнення стану будди та просвітлення, для цього тіло повинно отримати езотеричний досвід, накопичений тантрою і йогою.

Одним із організаційно незалежних різновидів махаяни, що склався у Тибеті в VII – XIV ст. є *ламаїзм*. Зберігаючи основні буддистські положення, ламаїзм водночас має специфічні особливості, насамперед в ускладненій обрядовості, у масовому поширенні інституту лам, у підвищеному їх шануванні, у беззастережній покірності, яка вважається головною чеснотою. Старший син у кожній родині послідовників ламаїзму, як правило, посвячується в лами. Звідси і величезна кількість ламаїстських (тибето-буддистських) монастирів. Нинішній глава ламаїзму – вищий духовний авторитет всього світового буддизму Далай-Лама XIV після вигнання із своєї історичної батьківщини Тибету проживає в Індії.

2. Іслам. Досить почути вигук людини: “Немає Бога, окрім Аллаха, і Мухаммед – пророк Аллаха”, щоб назвати його послідовником ісламу. У цьому – суть мусульманської релігії. Сьогодні приблизно 908 мільйонів осіб сповідують іслам. Слово “іслам” з арабської перекладається як покірність. Послідовники ісламу називають себе мусульманами, тобто людьми, які підкоряються волі Аллаха.

Виникнення ісламу пов'язане як з впливом та розвитком монотеїстичних релігій – іудаїзму та християнства, так і з еволюцією релігійної свідомості мешканців Аравії, зі специфічними аравійськими формами синкретичного монотеїзму. Іслам став важливим фактором у становленні середньовічної арабської народності, нового політичного утворення – Халіфату, нової етноконфесійної спільності – громади мусульман (умма).

Іслам народжувався в умовах боротьби багатьох економічних укладів. З одного боку, в арабських племенах точилася жорстока боротьба між могутньою родовою аристократією племені корейшитів, а з другого – масою вільних бідняків – простих ремісників, землеробів, кочівників-пастухів. Ця боротьба, що розгорнулася в умовах первісного ладу, розхитувала його і наближала перехід до класового суспільства. Роздробленість арабських племен, їх економічна відсталість, перехід до класового суспільства з сильною централізованою державною владою – все це викликало потребу в суспільній силі, яка спроможна була б здійснити це історичне завдання. Такою силою постав народжений феодалний устрій. Йому необхідно було об'єднати всі арабські племена для захисту від ворожих сусідів – Візантії та Ірану. Однією з перешкод на шляху до здійснення цього завдання були старі племенні культи. Тому, починаючи з кінця VI ст. серед арабів починається реформаційний рух,

відомий під назвою Хафінського (від араб. “хафін” – пророк). Цей рух охоплює всю територію Аравії. Складається ряд центрів релігійної реформації. Найбільшим з них був Йемен на півдні Аравії. На чолі цього руху стає Мусалім. Другий центр реформаційного руху розмістився на північному заході півострова. Вождем його стає виходець з роду корейншитів – Мухаммед.

Отже, походження ісламської релігії пов'язане з ім'ям Мухаммеда, який, відкинувши політеїзм, установив в Аравії у VII ст. н.е. нову монотеїстську релігію. Мухаммед народився у 570 р. і належав до багатого й впливового племені курейш. Достовірно відомо, що він рано став сиротою і виховував його дядько Абу Таліб, який брав хлопчика в поїздки за торговельними справами у Сирію. У цих поїздках Мухаммед познайомився з новим для нього світом християнських, іудейських та інших релігійних громад. Коли йому виповнилося 25 років, він одружився на багатій вдові, на ім'я Хадіджа. У їхній сім'ї народилося шестеро дітей: два сини і чотири дочки. На жаль, вони померли, за винятком однієї дочки Фатіми, яка пережила Мухаммеда. В 610 році, коли Мухаммеду було приблизно 40 років, він одержав перше одкровення від Аллаха і став найголовнішим і останнім з усіх пророків.

Священою книгою ісламу є Коран, який містить 114 сур. За винятком найкоротшої, першої сури, всі інші розміщені згідно з їхньою тривалістю. Але це не означає, що одкровення Мухаммеду давалися в тому порядку, в якому вони розташовані в Корані. Хронологія невідома ісламським теологам. Деякі сури складаються навіть з декількох окремих одкровень, хронологія яких також не визначена.

В основі віровчення ісламу є так звані п'ять “стовпів віри”:

1. *Шахада*. “Свідчу, що немає божества, крім Всевишнього (Аллаха)”. Шахада містить у собі два основних догмати ісламу: сповідання єдинобожжя, монотеїзм і визнання божественної місії Мухаммеда. Проголошенням шахади починається будь-яка молитва, будь-яка релігійна церемонія (прийняття пологів, обрізання, підписання весільного контракту, обмивання небіжчика, заколювання жертвовної тварини та інші побутові обряди, а також державні заходи).

2. *Молитва (намаз)*. Кожен мусульманин зобов'язаний п'ять разів на день здійснити молитву в певний час, відповідно до встановленого ритуалу. До здійснення ритуалу молитви слід виконати обряди очищення (ат-тахара). Тахара включає в себе дії, мета яких – досягнення обрядової чистоти. У неї входять “тахара внутрішня” – очищення душі від непорядних помислів, гріха або гніву і “тахара зовнішня”, що передбачає очищення тіла, одягу, взуття, житла і т. д. водою. Молитву можна здійснювати в будь-якому місці, але в п'ятницю, особливо чоловікам, рекомендується бути присутніми на спільному намазі в мечеті. Якщо час молитви настає у дорозі, віруючій людині для її здійснення треба, крім перерахованих обмивань, орієнтуватися на киблу (напряма на Мекку). Зазвичай, якщо мусульманин є в дорозі і не може точно визначити кублу за сонцем, він орієнтується на найближчу мечеть. Потім слід розстелити килимок для молитви, а при її відсутності – чисту тканину або папір без нанесених на ньому друкарських знаків. Килимок ніби відокремлює людину

від зовнішнього світу. Тоді мусульманин читає першу суру Корану “Аль-Фатіха”, яка настільки важлива, як “Отче наш” у християн.

3. *Піст (ураз, саум)*. Здавна народи Близького Сходу, які належали до різних релігій, здійснювали пости. Зокрема, в арабів в до ісламський період було кілька постів, у тому числі в перші десять днів мухарраму – першого місяця місячного календаря. Піст у місяць рамадан триваліший: він складає 30 днів. Вважається, що він був встановлений пророком Мухаммедом через 17 – 18 місяців після хіджри. На відміну від християнського, мусульманський піст полягає не в утриманні від тих чи інших видів їжі, а в повному утриманні від їжі, будь-якого пиття і будь-яких задовольень протягом усього дня, від світанку до настання темряви. Крім цього, заборонено палити, вдихати аромати, купатися, грати в азартні ігри, розважатися або мати інтимні стосунки. Заборона також накладена на ін'єкції, ліки, чищення зубів, жування жуйки. Вважається, що в період рамадану мусульмани повинні віддаватися благочестивим роздумам, робити добрі справи.

4. *Паломництво (хадж)*. Коран вважає відвідування Мекки й Медини обов'язком кожного мусульманина. Хадж приурочений до часу свята жертвопринесення – Ід аль-адха, одного з двох головних свят ісламу. Це свято пов'язане з легендою, за якою головне святилище мусульман Кааба, було побудоване Адамом, зруйновано під час потопу, але відновлено Авраамом і його сином Ісмаїлом. Хадж починається на сьомий день місяця зуль-аль-хіджжа в Меці, а свято відзначається через три дні, не тільки в долині Міна поблизу Мекки, а й повсюдно в мусульманських країнах. Паломництво – один з найдавніших арабських обрядів. Ісламські джерела відносять початок здійснення паломництва до епохи Авраама. Так само як і всі інші релігійні обов'язки мусульман, хадж строго регламентований. Хадж не може зробити людина, яка не пройшла обрізання. Якщо людина захворіла, то може послати замість себе заступника. Проте літні люди рідко звертаються до такої практики, бо смерть у час хаджу припускає, що мусульманин буде похований біля святих місць. Жінки можуть зробити хадж тільки у супроводі чоловіків.

5. *Виплата очисного пожертвування (закят)*. Походження слова закят пов'язують з старосєврейським словом Закут, що означає “чеснота”. Існує також думка про те, що генетично закят пов'язаний з арабським племінним звичаєм (який має до-ісламське походження), мета якого – створити спеціальний фонд для членів племені. Податок стягується з майна і доходів мусульманина (але не іновірця). Існують і добровільні пожертви – садака (щирий дар).

Як “шостий стовп ісламу” інколи виділяють “боротьбу за віру”, тобто дії, направлені на звернення в іслам прибічників інших релігій і невірних. Ця боротьба може проходити як у військовій (джихад), так і мирній (газават) формі, причому газават має на увазі прагнення мусульман перевершити невірних в моральності, комерційному успіху і т. д.

Важливим аспектом ісламу є те, що він більше уваги звертає на земне життя людини. Мусульманська держава і право має суто релігійну основу. Питання державно-правового устрою в ісламі набувають значення релігійних догматів. Священний закон ісламу має назву *шаріат*.

Шлюб у Корані, а відповідно й в ісламі, на відміну від християнства, розглядається не як сакральний акт, тобто союз чоловіка й жінки перед Богом, а швидше як звичайний договір. Водночас шлюб трактується як одна з найбільших цінностей. Уважається бажаним, щоб усі правовірні одружувалися. Під впливом Корану в ісламі сформувався ідеал жінки. Згідно з ісламом, найперша сфера діяльності жінки – домашнє господарство. З моменту створення Аллахом вона призначена передусім для дому, сім'ї..

Мусульманська культура внесла значний вклад у розвиток світової цивілізації (математика, астрономія, географія, медицина, архітектура).

ТЕМА 5. ХРИСТІЯНСТВО

План лекції

1. Соціально-політичні та духовні передумови виникнення християнства.
2. Історія християнської Церкви.
3. Основи віровчення і культова практика.
4. Основні течії християнства.

Зміст лекції

На попередніх лекціях ми побачили як людство, відчуваючи зв'язок з Богом, намагалося повернутися до своїх першооснов. “Людина все-таки піднімалася у ці надхмарні вершини. І вона тим і велична, що вона здатна була піднятися туди, де “сусідство Бога”, в гори розумових і духовних споглядань. Людина має дві батьківщини, дві вітчизни. Одна вітчизна – це наша земля. І та точка землі, де ти народився і виріс. А друга – це той потаємний світ духу, який око не може бачити і вухо не може чути, *але якому ми належимо по природі своїй*. Ми діти землі – і в той же час гості в цьому світі” (Протоієрей, богослов О. Мень).

Це повернення відбувалося різними шляхами. Часто найвними й містичними, аскетичними й раціональними. Ми з вами завершуємо нашу подорож епохами, колами світоспоглядань. “І підійшли ми до вершини, до того блискавого гірського лідника, в якому відображається сонце і який називається – християнство” (Протоієрей, богослов О. Мень).

1. Соціально-політичні та духовні передумови виникнення християнства. Християнство як світова релігія з'явилося тоді, коли “прийшла повнота часу” і Бог зміг послати на Землю сина свого (Гал. 4:4). Тобто спасіння не могло бути нав'язане людству. Неможливо було врятувати людину без усвідомлення нею необхідності спасіння, без бажання цього спасіння, без діяльної свободної волі людини. “Протягом всієї старозавітної історії відбувається приготування людського роду до Христа: в іудействі готувалося спасіння для іудеїв, а в язичництві – спасіння для людства”(історик християнської Церкви М. Е. Поснов).

Ідея могутнього та піднесеного, як її показали особливо східні народи, ідея

естетично прекрасного, як відобразили її греки, ідея суспільної користі та права, як її розвинули римляни – це позитивні результати приготування до приходу Христа. Усе це повинно було знайти своє освячення в істинно Святому, який міг освятити всіх і піднести все над земним. На думку багатьох дослідників, *повноту часу підготували* три народи – римляни, греки і євреї.

Позитивні (і реальні) результати приготування єврейського народу виявилися у створенні сприятливих підстав для явлення Спасителя, у народженні серед єврейського народу Божої Матері і діяльності перших послідовників Ісуса Христа. Але, на жаль, прийшов Спаситель і не прийнятий був Ізраїлем. “І, за євангельським словом, до своїх Він прийшов, і свої Його не прийняли” (Іларіон Київський).

Якщо давні євреї релігійно підготували появу християнства, то внесок римлян є політичний. Завоювавши й об’єднавши в одній державі всі народи, які жили на берегах Середземного моря, вони цим виробили в них почуття єдності, необхідності підпорядковуватися одному Закону. Римське царство охоплювало територію від Євфрату до Атлантичного океану, від Африканської пустелі до Рейну. Це сотні тисяч кілометрів з населенням понад 120 млн. До чого прагнув Олександр Великий, – це вдалося досягти тільки римлянам, тобто заснувати *світову монархію*.

Остаточній перемозі монархії на Заході допоміг *еллінізм*. Він взагалі став головним опертям світової єдності: дав культуру римській державі і наділив її мовою, якою говорили освічені люди всіх націй або ж, зрештою всі розуміли її. Давні греки створили духовне підґрунтя для поширення християнства, дали йому універсальну мову, якою користувалися при написанні новозавітних книг, на яку було перекладено і Старий Заповіт.

Грецькі філософи створили вчення, яке зруйнувало старі політеїстичні вірування, сформувало неприязнь до земного світу як лише тіні істинного (нематеріального, духовного), в якому існують вищі ідеали. “У світі прадавньому, де людська особистість переважно була подавлена початком природним, матеріальним, як сторонньою зовнішньою силою, філософія звільнила людську свідомість від виняткового підпорядкування цій зовнішності й дала їй внутрішню опору, відкривши для її споглядання ідеальне духовне царство...” (В.С.Соловйов). Але філософія давніх греків не вела до Бога як особистості, загалом не виявила якусь свою життєздатність. Зруйнувавши політеїстичні світобачення, вона створила той духовний вакуум, який заповнило християнство.

Необхідно зазначити, що час римської імперії був класичною епохою союзів і товариств. Велику роль відігравали релігійні союзи. Як приклад, розглянемо діяльність громади ессенів або кумранітів. *Ессени* – члени релігійної громади, яка існувала на березі Мертвого моря в долині Кумран у II ст. до н.е. – I ст. н.е. Хоч кумраніти й сповідували іудаїзм, проте вони не визнавали першосвящеників, себе називали “синами світла”, вірячи в те, що сутичка із “синами птьми” призведе їх до перемоги над злом. Кумраніти жили замкнутою громадою, яка називалася “Новий заповіт”. Вони не підтримували жодних зв’язків з містами через моральну “зіпсованість” їхніх мешканців. В

громаді була сувора дисципліна. Кумраніти засуджували рабство, ввели спільність майна, сумісну працю, обов'язкове вивчення своїх "священних книг". Життя у їхній громаді нагадувало монастирське.

Але прихід Ісуса Христа був спричинений і *негативними моментами* життя Римської імперії. Ось декілька уривків з книги пророка Ісайї, які відображають морально-релігійний стан ізраїльського народу того періоду, його зраду Богові, його розпусту, жорстокість і аморальність. "Послухайте ви, небеса, і ти, земле, почув, бо говорить Господь: Синів Собі виховав й викохав Я, а вони зняли бунт проти Мене!... Віл знає свого власника, а осел ясла пана свого, а Ізраїль не знає Мене, не звертає уваги народ Мій на Мене... О люду ти грішний, народе тяжкої провини, лиходійське насіння, сини-шкідники, ви покинули Господа, ви Святого Ізраїлевого понехтували, обернулись назад!" (1, 2 – 4). "Як стало розпусницею вірне місто: було повне воно правосуддя, справедливості у ній пробувала, тепер же розбійники!...Князі твої вперті і друзі злодіям вони, хабара вони люблять усі та женуться за дачкою, не судять вони сироти, удовина справа до них не доходить..."(1, 21,23). "Бо то тільки переступи ваші відділювали вас від вашого Бога, і ваші провини ховали обличчя Його від вас, щоб Він не почув, бо ваші долоні заплямлені кров'ю, ваші ж пальці беззаконням, уста ваші говорять неправду, язик ваш белькоче лихе! Немає нікого, хто б кликав на суд, і нікого нема, хто судився б поправді, кожен надію кладе не марноту й говорить неправду, вагітніє бідною й породжує злочин!"(59, 2-4).

На всіх рівнях римського суспільства панувала важка, безрадісна, гнітюча перенасиченість життям. Нудьга, розчарування у вищій знаті і безправ'я, пригноблення, страждання більшості населення, яке не могло віднайти ні розради, ні заспокоєння. Язичницька релігія не давала людині ніякого полегшення. У ній не було тієї єдиної благодатної таємничої сили, яка може заспокоїти, підбадьорити і зміцнити страждальне серце. Крім того, римська культура, дуже багато запозичивши із східних культів, несла в собі похіть і розпусту. У шалених, безпутних оргіях можна було знайти тимчасове забуття, оп'яніння, але після цього скорбота ставала ще гострішою, а зневіра і відчай – ще глибшими. "Скрізь панувало зло. В цій атмосфері безправ'я і насильства, обману і лицемірства, безвір'я і марновірства, розпусти і гонитви за насолодами ставало важко дихати. Світ, який марно запитував філософію про таємниці життя і доброчесності, поневолений римською політикою, принижений і доведений до відчаю хибними релігіями, цей світ стояв на краю могили... Ніколи ще не було більш критичного моменту в історії людства. Відчувалося, що людство зайшло в глухий кут і без допомоги Когось Великого і Сильного вийти з нього не може. І ось серед кращих людей того часу все сильнішим стає очікування з'явлення Пророка, який вкаже людині нові шляхи і спасе світ від загибелі..." (святитель Василій (Преображенський) єп. Кінешемський).

2. Історія християнської Церкви. Якщо під християнською Церквою розуміти спільноту віруючих в Ісуса Христа як свого Рятівника, то історію Церкви слід починати саме з Нього, як проповідника Євангелія, і перших Його послідовників.

Земне життя Ісуса Христа, за Євангелієм, – це справжнє людське життя. Воно має свій початок, розвиток, і свій кінець – смерть. Усе людське властиве Ісусові Христу. Він радіє, як і ми. Він потребує відпочинку і прагне до спокою. Він плаче, як і всі. Він працює і бореться, як і ми. Він жив і страждав, як і всі ми. Але з іншого боку, в ніч народження Ісуса з'явився ангел Господній пастирям вифлеємським і сповістив: “Бо сьогодні в Давидовім місті народився для вас Спаситель, Який є Христос Господь” (Лк. 2:11). Звертаючись до людей, Ісус казав: “Прийдіть до Мене, усі струджені та обтяжені, і Я вас заспокою! Візьміть на себе ярмо Моє, і навчіться від Мене, бо Я тихий і серцем покірливий, і знайдете спокій душам своїм” (Мф. 11:28 – 29). Або: “Передав Мені все Мій Отець. І Сина не знає ніхто, крім Отця, і Отця не знає ніхто, окрім Сина, та кому Син захоче відкрити” (Мф. 11:27).

Уся велич цих слів полягає в тому, що люди можуть в Ньому мати усе те, що може дати лише один Бог. Ісус в інших випадках прощає гріхи, що властиве лише Богові. Він, нарешті, порівнює Себе з Батьком по суті, тому іудеї і звинувачували Його в богохульстві. *Бог став людиною, щоб людина стала Богом.*

Смерть Ісуса Христа і Його воскресіння покладено в основу християнської Церкви. Метафізичне, містичне, але, звісно ж, реальне явище. “Пильнуйте себе та всієї отари, в якій Святий Дух вас поставив єпископами, щоб пасти Церкву Божу, яку власною кров'ю набув Він” (Діяння 20:28).

Явлення Церкви Христової світу і діяльність її серед людей почалася в день П'ятидесятниці. Ісус Христос також поклав початок і зовнішній організації Церкви. Він дав учням молитву як зразок, встановив таїнства – хрещення, причащення та інші, вказав на необхідність дисципліни. “І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі!” (Мф. 16:18-19)

В історії християнської Церкви традиційно виокремлюють такі періоди: Донікейський (I – поч. IV ст.), період Вселенських Соборів (IV – VIII ст.), період після Вселенських Соборів (IX - XX ст.). Також існує розподіл на східне й західне християнство.

Донікейський період. По вознесінню Ісуса Христа в Галілеї залишилося приблизно 500 осіб, які увірували у Нього, а в Єрусалимі з апостолами 120. “Бо я передав вам найперш, що й прийняв, що Христос був умер ради наших гріхів за Писанням, і що Він був похований, і що третього дня Він воскрес за Писанням, і що з'явився Він Кифі, потім Дванадцятьом. А потім з'явився нараз більше як п'ятистам браттям, що більшість із них живе й досі, а дехто й спочили. Потому з'явився Він Якову, опісля усім апостолам. А по всіх Він з'явився й мені, мов якому недородкові” (1 Кор. 15:3 – 8).

Згідно з Переданням, протягом 12 років після П'ятидесятниці апостоли залишалися в околицях Єрусалиму, а потім рушили на всесвітню проповідь. Місія ап. Павла і Варнави показала, що для успішної проповіді не потрібно пов'язувати язичників, які приймають християнство, іудейським законом. Апостольський собор у 49 р. в Єрусалимі затвердив таку практику. Але не всі

прийняли таке рішення (розкол євонітів і назореїв). Ці перші десятиліття деколи називають періодом “іудео-християнства”, коли Новозавітна Церква ще існувала всередині Старозавітної (християни приходили в Єрусалимський храм і т.д.) Іудейська війна 66 – 70 років припинила співіснування таких різних за сутністю релігій.

Після зруйнування Єрусалиму церковний центр переходить у столицю імперії – Рим, який був освячений мучеництвом апп. Петра й Павла. При імператорі Нероні починається *період гонінь*. Останній апостол Іоанн Богослов помирає бл. 100 р., і з ним закінчується апостольське століття.

Гоніння язичників на християн загалом продовжувалося декілька століть. “Скільки разів ворожий до нас простолюди нападав на нас, кидав каміння і спалював наші будинки. Не милують християн навіть мертвих, витаскуючи трупи з домовин, щоб поглумитися над ними, щоб роздерти їх на шматки” (Тертуліан). Гоніння язичників на християн мало свої причини, які можна поділити на: а) суспільні, б) релігійно-державні і в) політичні.

Апостольські мужі були перехідною групою від самих апостолів до апологетів (грец. “захисники”), які відіграли велику роль в пропаганді та захисті істинного віровчення й самого права християн на існування в межах Римської імперії. Це були люди, які, здобувши елліністичну освіту, прийняли християнство. Серед найвідоміших апологетів називають Юстина Філософа, Тертуліана Карфагенського, Іринія Ліонського, Іполита Римського. Вони ж стали відомими не лише як апологети, а й як єресіологи – знавці єресей та борці з ними. Крім цього, розвивається христологія (учення про Христа як Бога і як людину) та тринітарна проблематика (учення про Трійцю). Тут значним був внесок Климента Олександрійського та Орігена. Важливе значення для подальшого богословського розвитку мала ідея про те, що в Сині Божому здійснюється вся повнота Божества. Увійшов в ужиток запозичений з елліністичної філософії термін “іпостась”. Отець, Син, Дух Святий – іпостасі єдиного Бога, разом становлять Божественну Трійцю. “Три іпостасі та одна Трійця” – ця формула Орігена стала невідомою часткою християнського богослов’я.

Донікейський період завершився трагічним за всю історію християнства “Діоклетіановим гонінням” (302 – 311 р.р.), метою якого було прагнення повністю знищити Церкву. Але, як це часто буває, гоніння тільки зміцнювали дух християн й опосередковано сприяли утвердженню і розповсюдженню християнства.

Період Вселенських Соборів. При Константині Великому християнство швидко стає державною релігією. Цей процес має низку особливостей. Звернення величезних мас вчорашніх язичників різко знижує рівень Церкви, сприяє виникненню масових єретичних рухів. Втручаючись у справи Церкви, імператори часто стають заступниками і навіть ініціаторами єресі (наприклад, монофелітство і іконоборство – типово імператорські єресі). Аскетично налаштовані християни ховаються від цієї смуги в пустелях. Саме у IV ст. швидко розцвітає чернецтво і з’являються перші монастирі в Єгипті, Сирії і Палестині. У всіх трьох названих областях чернецтво виникло незалежно один від одного. Але єгипетське чернецтво вважається найдавнішим. Його засновник преподобний Антоній

Великий ще в 285 р. віддалився у глибину пустелі на гору Коліму. Його учень – преподобний Макарій Єгипетський поклав початок подвижництву в Скитській пустелі, а преподобний Пахомій Великий заснував прибіл. 330 р. перший єгипетський монастир в Тавеннісі. Отже, ми бачимо, що чернецтво виникає відразу в трьох формах: відлюдництво, скитське життя і гуртожиток.

У Палестині засновниками чернецтва були преподобний Харитон Ісповідник і преподобний Іларіон Великий. У Сирії – преподобний Іаков Нізібійський і його учень преподобний Єфрем Сирін. У своїх догматико-полемічних творах преподобний Єфрем Сирін виступав проти єретиків, які своїми псевдовченнями бентежили християн.

Коротко пригадаємо історію семи Вселенських Соборів. *I-й Вселенський* (І Нікейський) Собор був скликаний св. імп. Константином Великим у 325 році для засудження єресі Олександрійського пресвітера Арія, який вчив, що Син Божий є тільки Його вищим творінням, тобто Богом тільки по імені, а не по сутності. 318 єпископів Собору осудили це вчення і ухвалили істину про єдиносущність Сина й Отця і Його предвічне народження.. Вони також склали перші сім положень Символу віри і зафіксували переваги єпископів чотирьох митрополій: Римської, Александрійської, Антиохійської і Єрусалимської.

II-й Вселенський (І Константинопольський) Собор (381 р.) завершив формування Тринітарного догмату. Він був скликаний св. імп. Феодосієм Великим для завершального осудження послідовників Арія, у тому числі духоборців-македонян, які відкидали Божество Св. Духу, вважаючи Його творінням Сина. 150 східних єпископів ухвалили істину про єдиносущність “Духа Святого, Господа Животворящего, що від Отця походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння”, склали п’ять інших положень Символу віри і зафіксували перевагу Константинопольського єпископа як другого по честі після Римського – “тому що місто це є другим Римом” (3-й канон).

III-й Вселенський (І Єфеський) Собор (431 р.) відкрив епоху христологічних суперечок. Він був скликаний для засудження єресі Константинопольського єпископа Несторія, який вчив, що Пресвята Діва Марія народила просту людину Христа, з яким Бог пізніше поєднався морально і благодатно перебував в Ньому, як у храмі. Несторій вчив: “Сам єдиний Христос – подвійний по природі, простий по владі”. Він розрізняв “храм” від Того, хто живе у ньому; “Господа від образу раба”; “Вседержителя Бога” від “споклоняємої людини” Отже, Несторій вчив про дві природи в Христі і розвинув вчення про дві особи в Христі, розірвавши при цьому єдність Боголюдини. Як наслідок, Божественна і людська природи у Христі залишалися розділеними. 200 єпископів Собору ухвалили істину про те, що обидві природи в Христі поєднані (Іпостась).

IV-й Вселенський (Халкідонський) Собор був скликаний у 451 році для засудження єресі святителя Євтихія архієпископа Константинопольського, який, заперечуючи несторіанство, впав у протилежну крайність і почав вчити про повне злиття Божественної і людської природи в Христі. При цьому Божественне неминуче поглинало людське (т.з. *монофізитство*). Внаслідок цього християнство поділилося на халкідонські й нехалкідонські (монофізитські) церкви. 630 єпископів Собору ухвалили антиномічну істину про те, що дві

природи в Христі з'єднані “незлитно і незмінно” (проти Евтихія), “нероздільно і нерозлучно” (проти Несторія).

V-й Вселенський (II Константинопольський) Собор був скликаний св. імператором Юстиніаном I у 553 році для заспокоєння монофізитської смути, що виникла після Халкідонського Собору. Монофізити звинувачували прибічників Халкідонського Собору в прихованому несторіанстві. На підтвердження цього, посилялися на трьох сирійських єпископів (Феодора Мопсуєтського, Феодорита Кирського і Іву Едеського), у писаннях яких дійсно звучали несторіанські думки. Собор засудив помилки трьох учителів, а також помилки Орігени.

VI-й Вселенський (III Константинопольський) Собор (680 – 681 р.р.; 692 р.) був скликаний для засудження єресі монофелітів, які, хоча і визнавали в Ісусові Христі дві природи, але об'єднували їх однією Божественною волею. Собор 170-ти єпископів затвердив істину про те, що Ісус Христос як істинний Бог і істинна Людина має дві волі, але його людська воля смиренна і покійна Божественній волі. Людська воля Христа, що піддала себе Божій Волі, прийняла тоді терпіння за всіх. Таким способом, було завершено розкриття христологічного догмату.

VII-й Вселенський (II Нікейський) Собор був скликаний імператрицею Іриною у 787 році для засудження т.з. іконоборчої єресі – останньої імператорської єресі, яка відкидала іконопочитання (іконошанування) як ідолопоклоніння. За умов, коли християнські спільноти лише починали творитися і були, фактично, іудео-християнськими, будь-який рукотворний образ міг означати ідолопоклоніння. Собор стверджував, що на іконі, яка передає зовнішній вигляд Ісуса, показана не його людська природа як така, а Його особистість як поєднання двох природ (іпостась). Собор розкрив догматичну сутність ікони і затвердив обов'язковість іконопочитання. “Почитання, яке віддаємо образу, звернено до першообразу”. (св. Василій Кесарійський). “Нині настав день, повний радості і веселості, бо краса правдивих і догматів блищить і сяє. Христова Церква оздоблена виставленням святих ікон і сяйвом зображень, тож настала богонатхненна одностайність вірних”. (Стихира на псалмі похвальнім)

Період після Вселенських Соборів – це період розділення Церков. У 1054 році відбувся його поділ на православ'я і католицизм, а в XVI ст. із останнього, унаслідок Реформації, виділилася протестантська гілка, яка містить різні течії. Зі свого боку православ'я, поділяючись на низку автокефальних церков, також породило у своєму середовищі численні секти і напрями.

Поклав початок розколу християнства на православ'я і католицизм поділ Римської імперії на Західну й Східну, який відбувся у 395 році. Йшла боротьба між владиками Константинополя і Риму за право домінування в християнському світі. Особливої гостроти ця боротьба набула у IX ст., коли вони не змогли поділити владу над Болгарією. Зрештою у 1054 році відбулося взаємне прокляття, яке майже на тисячоліття ліквідувало будь-які контакти між Патріархом Константинопольським і Папою Римським. Оскільки Східне християнство не вносило ніяких змін ні в догматику, ні в канони чи обряди раннього християнства, то воно перебрало на себе назву православ'я. Західне християнство прагнуло утвердити себе як вселенську (кафолічну) церкву,

посилаючись на те, що першим Папою в Римі був апостол Петро.

Зазначаючи той факт, що і православ'я, і католицизм є християнством, позаяк вони ґрунтуються на одному і тому ж Символі віри і рішеннях перших Семи Вселенських Соборів, визнають Біблію як свою священну книгу, вкажемо тут на ті особливості догматичного, канонічного і обрядового характеру, які їх відрізняють.

Відмінності догматичного характеру. Насамперед різнить ці течії християнства розуміння сходження Духу святого (спір про *filioque*). Якщо православні твердять, що він сходить лише від Бога-Батька, то католики вважають, що він сходить також і від Бога-Сина. Окрім раю і пекла, у католиків є вчення про чистилище, куди душа попадає відразу після смерті людини. За земні гріхи можна відкупитися, придбавши необхідну кількість індульгенцій. Такого у вченні православних немає. Окрім цього, католики також прийняли догмат непорочного зачаття Марії (1854 р.) і догмат непогрішимості Папи (1870 р.).

Відмінності канонічного характеру. Католики, на відміну від православних, визнають верховенство Папи і мають Ватикан за свій світовий духовний центр. У православних хоч Патріарх Константинопольський і вважається Вселенським, але він лише перший за рангом серед глав інших православних церков. Православ'я роз'єднане на більше ніж два десятки автокефальних церков і не має свого вселенського центру. У католиків, окрім трьох історично усталених ступенів священства (диякони, пресвітери (ієреї) та єпископи), є ще й четвертий – кардинали. Якщо в останніх наявна заборона священникам одружуватися (вони мають дотримуватися цілібату), то православний не одержить священничий сан без одруження або прийняття монашества. Православні визнають лише перших сім Вселенських соборів. У католиків їх уже понад двадцять. Католики визнають латинську мову як канонічну.

Обрядова відмінність. Якщо в православ'ї хрещення має відбуватися через занурення у воду, то в католицизмі – через обливання. Обряд миропомазання православний священник здійснює під час хрещення, а католицький (і це тільки єпископ) – під час обряду конфірмації десь у 7 – 12-річному віці. У православ'ї і клір, і миряни причащаються водночас хлібом і вином (тілом і кров'ю Христа), у католицизмі миряни причащаються під час таїнства євхаристії лише тілом Спасителя, клір – тілом і кров'ю. Католики мають як канонічний чотириконечний хрест, православні – шестиконечний. Православні хрестяться трьома пальцями (на честь святої Трійці), католики – п'ятьма, що символізують рани Христа під час його розп'яття. Якщо католики абсолютизують в своїй обрядовій практиці страсті Ісуса Христа, то православні возвеличують його воскресіння, а відтак поєднання землі з небом.

3. Основи віровчення і культової практики. Основою християнського віровчення є догмати – істини, які, згідно з ученням Церкви, мають Божественне походження і виражають внутрішню сутність цієї світової релігії. Беззастережне сприйняття істинності догматів є необхідним для кожного християнина. Основні догмати християнства, як ми вже говорили, формувалися

та проголошувалися на перших його семи Вселенських соборах. Чітко визначив віросповідні формули християнської релігії *Символ віри*. Кожне з дванадцяти його положень – це догмат віри:

1. Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого. 2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків. Світла від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, не сотвореного, Єдиносущого з Отцем, що через нього все сталося. 3. Він для нас людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком. 4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований. 5. І воскрес на третій день, за Писанням. 6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця. 7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця. 8. І в Духа Святого, Господа Животворящего, що від Отця походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків. 9. В єдину, Святу Соборну і Апостольську Церкву. 10. Визнаю однохрещення на відпущення гріхів. 11. Чекаю Воскресіння мертвих 12. І життя майбутнього віку. Амінь.

Основним християнським догматом є догмат Трійці, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує у трьох іпостасях Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа святого. Церква оголошує Його “великою таємницею”, “незбагненною вічною істиною”, що має засвідчити його неземне походження. Не всі християнські конфесії визнають положення традиційного християнства про нероздільну, єдиносущу Трійцю. З приводу цього існують постійні дискусії в богословській літературі. Так, в єговістському віровченні Ісус Христос не визнається Богом і Богом-людиною, а духовним сином Єгови.

Одним із провідних понять християнської догматики є Боговлюднення, згідно з яким Син Божий (друга іпостась Св. Трійці) заради спасіння людства від прабатьківського гріха і вічної смерті зійшов з небес і з натхнення Святого Духа вселився у пренепорочну Марію Діву. Від неї він втілювався (або влюдинився), тобто народився, прийнявши людське тіло і душу, але був безгрішний як Боголюдина. Св. Письмо виразно говорить про людську природу Христа Спасителя: воно називає його мужем і чоловіком (Ін 8,40; Дії 17,31), другим Адамом (1 Кор 15,45; Рим 5, 14), оповідає, що за тілесною своєю природою він підлягав тим самим законам, що й сини Адама: зростав, відчував голод, спрагу і втому, спав, страждав і помер. Визнаючи Спасителя істинною і цілісною людиною, вчення, засноване на Одкровенні, вказує на його людські переваги, що відрізняють його від інших, а саме: народження від Святого Духа, непідлеглість спадковій гріховній зіпсутості, будь-якому особистому гріху.

Обрядова система християнства. Якщо раннє християнство не мало якоїсь упорядкованої обрядової системи, то в IV – V ст. Отці Церкви приділили значну увагу її формуванню. Цей християнський культ й сьогодні зберегли православні і католики. Правда, останні його в минулому столітті значно модернізували й оновили.

Християнський культ загалом відтворює догматично-віроповчальні особливості цієї релігії. Окрім вшанування Ісуса Христа, в ньому значне місце

відводиться також вшануванню Богородиці, різних святих, священних предметів (хреста, ікон, святих місць тощо).

Особливе місце в структурі християнського культу займають *таїнства* (лат. – sacramentum) – дії, через які, згідно з вченням Церкви, “невидимим чином” віруючому передається Божа благодать, відбувається поєднання “небесного світу” із “земним”, прилучення людини до божественного, священного. Ортодоксальна християнська традиція визнає сім таїнств: хрещення, миропомазання, причастя або євхаристію, сповідь (покаяння), священство, шлюб та єлеосвячення (соборування). Форми їхнього здійснення дещо відрізняються у православних і католиків, хоча догматичний смисл їх загалом однаковий. Протестантизм визнає лише хрещення і причащення, але розглядає їх не як таїнства, а як символічні дії.

Серед найпоширеніших обрядових дій у всіх течій християнства є *молитва* у великому різноманітті її форм. У православ'ї і католицизмі важливе місце займає *іконовшанування* і *вшанування хреста*. Наголошується на обов'язковості відвідування храмів.

Система богослужінь або відправ у православ'ї і католицизмі складається із добового (вечірні, повечірні, всеношна, утрени та ін.), тижневого (кульмінацією тут є недільна літургія) та річного кола. Елементами останнього постає річне коло християнських свят на честь Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, архангелів, священних ікон тощо. У християнському календарі особливо виділяються т.зв. дванадесять свят (Благовіщення, Різдво Христове, Стрітення Господнє, Хрещення Господнє, Преображення, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесіння, Трійця, Різдво Богородиці, Введення до храму Богородиці, Успіння Богородиці, Воздвиження хреста Господнього). Святом свят є Пасха (Великдень) – свято Воскресіння Ісуса Христа. У християнському календарі є свята рухомі (Пасха та інші свята, що пов'язані з місячним колом) і нерухомі (пов'язані з сонячним колом). Кожне із свят має свою традиційну символічну обрядовість, у якій використано багато елементів народної традиції.

Значне місце займають в християнському культі *пости*. Більше двохсот днів відводить їм православний церковний календар. Окрім передріздвяного, Великого передпасхального, петрівського і спасівського постів, церква радить дотримуватися також щотижневих постів – у середу і п'ятницю. Пости постають як форма випробування віруючих на стійкість від спокус, на терпіння і смирення. Зараз Церква наголошує не стільки на утриманні під час посту від деякої їжі, як на “духовному утриманні”.

У витлумаченнях культових дій кардинально відрізняється від православ'я і католицизму протестантизм. Окрім того що він відмовився від більшості обрядових дійств, протестантизм не визнає їх містичного характеру і розглядає просто як знаки-символи. Він утверджує примат особистої віри над ритуально-обрядовою стороною релігійності.

4. Основні течії християнства. *Православ'я* має приблизно двісті мільйонів своїх послідовників, головню у країнах Східної Європи та Близького Сходу. Склалося православ'я на території Візантії, а самостійною течією у християнстві офіційно сформувалося усередині XI ст. На нього значно

вплинули особливості історичного розвитку Візантійської імперії. Одна з характерних рис православ'я – прихильність до традиційного християнського догматичного базису й культу. Віровчення ґрунтується на двох головних джерелах – Святому Письмі (Біблія) та Священному переказі (рішення Вселенських і помісних соборів IV – VIII ст., працях Отців церкви). Догматика православ'я, як і всього християнства, викладена у Символі віри, який визнає триєдність Бога, боговтілення, спокутну жертву Ісуса Христа, потойбічне воздаяння та ін. Велике значення у православ'ї має обрядність, центральною складовою якої є сім християнських таїнств. Особлива роль тут відводиться культу святих, вшануванню ікон, церковним святам, постам. Православ'я має чоловічі та жіночі монастирі. На відміну від католицизму, воно не має свого єдиного світового центру, представлене понад двадцятьма автокефальними й автономними православними церквами.

Вселенське Православ'я – це об'єднання помісних Церков, які мають однакові догмати, початкове канонічне упорядкування, визнають таїнства один одного і перебувають у спілкуванні. Зауважимо, що передовсім потрібне правдиве визнання Христа – Істини, а вторинне спілкування як наслідок. Теоретично всі Церкви Вселенського Православ'я рівні, хоча фактично Російська Православна Церква претендує на головну роль ("Москва – третій Рим"), а Вселенський Константинопольський Патріархат ревниво дотримується своєї почесної "першості честі".

Але єдність Православ'я має не монархічний, а швидше євхаристичний характер, тому що заснована на принципі кафолічності. Кожна Церква володіє всією повнотою кафолічності, тобто всією повнотою благодатного життя, що отримується через Євхаристію та інші таїнства. Отже, багатоманітність Церков не суперечить тій догматичній єдності, яка сповідується у дев'ятому положенні Символу віри. Історично в Вселенському Православ'ї сформувалися 15 автокефальних і декілька автономних церков. Перерахуємо їх в традиційному порядку.

Константинопольська Православна Церква, за переказами, заснована ап. Андрієм Первозванним, який прибіл. 60 р. висвятив свого учня св. Стахія першим єпископом міста Візантія. У 330 р. св. імп. Костянтин Великий заснував на місці Візантії нову столицю Римської імперії – Константинополь. Константинопольський патріархат обіймає 234 зарубіжних єпархії.

Александрійська Православна Церква, за переказами, заснована прибіл. 67 р. апостолом і євангелістом Марком у столиці Південного Єгипту – Олександрії. Сьогодні налічує приблизно 30 тис. віруючих, які об'єднані в 5 єгипетських і 9 африканських єпархій. Богослужіння здійснюється на старогрецькій і арабській мовах.

Антиохійська Православна Церква, за переказами, заснована прибіл. 37 р. в Антиохії апостолами Павлом і Варнавою. З 451 р. – Патріархат. Сьогодні має 22 єпархії і приблизно 400 храмів. Богослужіння здійснюється на старогрецькій і арабській мовах.

Єрусалимська Православна Церква – найдавніша з усіх Православних Церков, першим єпископом якої вважається апостол Іаков. Після Іудейської

війни 66 – 70 рр. була розорена і поступилася своєю першістю Риму. З IV ст. поступово відновлюється. Сьогодні складається з двох митрополій і однієї архієпископії (древня Сінайська Церква), має 23 храми і 27 монастирів. У самому Єрусалимі налічується не більше 8 тис. православних віруючих. Богослужіння здійснюється на грецькій і арабській мовах.

Російська Православна Церква – заснована в 988 р. при св. князеві Володимирі як митрополія Константинопольської Церкви з центром в Києві. В XIII ст., разом із зміцненням Московії, її митрополити намагалися позбутися залежності від Константинопольського патріарха, у юрисдикції якого й далі залишалася Київська митрополія. Відокремлення Московської Митрополії від Київської Митрополії Константинопольського Патріархату та її фактична автокефалія були самостійно довершені 15 грудня 1448 р. Цей акт відбувся без благословення Константинопольського Патріарха. Через 10 років московський собор виразно маніфестував відрив Православної Російської Церкви (офіційна назва до 1943 р.) від Києва. Це було виявом довгого існування двох окремих східно-слов'янських церков-митрополій: Київської (українсько-білоруської) і Московської (російської). Протягом 1448 – 1589 р. перебувала в схизмі, тобто не мала офіційного визнання своєї автокефалії. Під тиском мирської влади та обставин (після піврічного утримання у Москві в неволі у 1588 році), Константинопольський Патріарх Ієремія II (Транос) погодився на умови Бориса Годунова надати Московському митрополиту титул Патріарха. В подальшому, використовуючи політичну могутність держави, ПРЦ поширила свої впливи на єпархії Київської митрополії, особливо після підписання “березневих статей 1654 р.” (Переяславської угоди). Київська митрополія боронилася проти цього, воліючи залишитися в юрисдикції Константинопольського патріарха. Проте 1686 р. відбулося приєднання Київської митрополії до Москви. Найвищий керівний орган – Священний Синод на чолі з предстоятелем церкви, патріархом Московським і всієї Русі. Патріархом сьогодні є святійший Кирил (Гундяєв). Літургична мова церковнослов'янська.

Сербська Православна Церква заснована в кінці IX ст. З 1219 р. – автокефалія. З 1346 р. – Патріархат. Сьогодні Сербська Церква знаходиться в стані кризи.

Румунська Православна Церква. Перші єпархії на цій території відомі з IV ст.. Тривалий період перебували в церковній залежності від Константинопольського Патріархату. З XIV ст. – під владою турок. У першій половині XIX ст. тимчасово приєднані до Російської Церкви. У 1865 р. (через три роки після утворення Румунської держави) місцева Церква проголосила себе автокефальною, але Вселенський Патріархат визнав це лише в 1885 р. У 1919 р. утворений Румунський Патріархат, який нині складається з 13 єпархій.

Болгарська Православна Церква заснована в 865 р. при св. князеві Борисі. З 870 р. – автономна Церква в рамках Константинопольського Патріархату. З 927 р. – автокефальна архієпископія з центром в Охриді. З XIV ст. Болгарія знову стає залежною від Константинополя. В 1872 р. була самочинно відновлена Болгарська автокефалія, оголошена Вселенським Патріархатом

схизматичною. Лише у 1945 р. схизма була знята, а в 1953 р. Болгарська Церква стала Патріархатом. Нині вона перебуває у стані розколу і кризи.

Грузинська Православна Церква заснована на початку IV ст. завдяки діяльності св. рівноапостольної Ніни. Спочатку підпорядковувалася Антиохійському Патріархату. З 487 р. – автокефальна Церква з центром в Мцхеті (резиденція верховного Католикоса). Наслідком важкого політичного положення країни був вступ її до складу Російської імперії (1783 р.) Грузинська Церква перейшла до Святійшого Синоду на правах екзархату, а звання Католикоса було скасоване. Екзархи ж призначалися з росіян, що в 1918 р. спричинило церковний розрив з Росією. Але в 1943 р. Московська Патріархія визнала автокефалію Грузинської Церкви як самостійного Патріархату. Нині Церква складається з 15-ти єпархій.

Кіпрська Православна Церква, за переказами, заснована ап. Варнавою у 47 р. Спочатку – єпархія Антиохійської Церкви. З 431 р. – автокефальна архієпископія. Сьогодні складається з однієї архієпископії і 5-ти митрополій, має більше 500 храмів і 9 монастирів.

Елладська (Грецька) Православна Церква. Християнство на її території з'явилося при ап. Павлові. З IV ст.. грецькі єпископські кафедри входили до складу то Римської, то Константинопольської Церкви. У 1453р. Греція була завойована турками і увійшла до юрисдикції Константинопольського Патріархату. Лише у 1830 р. Греція добилася незалежності і почала боротьбу за автокефалію, яку отримала в 1850 р.

Албанська Православна Церква. Перші християнські общини на цій території відомі з III ст. а перша єпископська кафедра заснована в X ст. Утворена митрополія перебувала в юрисдикції Болгарської Православної Церкви, а з др. пол. XVIII ст. – у юрисдикції Константинопольського Патріархату. У 1922 р. Албанія отримала незалежність і як наслідок автокефалію.

Польська Православна Церква заснована у 966 р. У 1385 р. князь Ягайло оголосив свою державу католицькою, що послужило причиною переходу православних у католицизм. У 1596 р. православні єпископи на чолі з митрополитом Київським Михайлом (Рогозою) прийняли на Брестському Соборі юрисдикцію Папи Римського. Брестська унія тривала до 1875 р., коли, після поділу Польщі, була відновлена православна Холмська єпархія. У 1918 р. Польща знову стала самостійною католицькою державою. У 1948 р. за ініціативою Московської Патріархії Польська Автокефалія була офіційно відновлена.

Чехословацька Православна Церква заснована на території Чехії (у Моравії) у 863 р. стараннями свв. равноапостольних Кирила і Мефодія. Проте після смерті Солунських братів ініціатива перейшла до прибічників латинського обряду. Православ'я утрималося лише в межах Мукачівської єпархії. Але в 1649 р. і ця єпархія увійшла до унії з Католицькою Церквою. Лише у 1920 р. завдяки сербській ініціативі в Карпатах знову виникли православні приходи Сербської юрисдикції. Після Другої світової війни вони звернулися за допомогою до Московської Патріархії і були організовані

спочатку в екзархат, а з 1951 р. – в Автокефальну Чехословацьку Православну Церкву.

Американська Православна Церква. У 1794 р., ченці Валаамського Спасо-Преображенського монастиря створили першу православну місію в Америці. Своїм апостолом американські православні вважають преподобного Германа Аляскінського. При архієпископові Тихоні кафедра Алеутської єпархії була перенесена з Сан-Франциско до Нью-Йорка.

Католицизм. На відміну від Православних Церков, Римський Католицизм вражає передовсім своєю монолітністю. Принцип організації цієї Церкви більш монархічний: вона має офіційний центр своєї єдності – Папу Римського. В образі Папи об'єднується апостольська влада і авторитет Римокатолицької Церкви. І коли Папа виступає *ex cathedra* (тобто з кафедри), його судження з питань віри і моралі набувають абсолютного значення. Інші особливості католицької віри: розвиток Тринітарного догмата в тому сенсі, що Дух Святий виходить не лише від Батька, але і від Сина (лат. *filigue*), догмат про Непорочне зачаття Діви Марії, догмат про чистилище і т. д. Ми вже говорили про відмінності католицизму і православ'я. Католицьке духовенство дає обітницю безшлюбності (т.з. цілібат). Хрещення дітей доповнюється конфірмацією у віці 7 – 12 років. Євхаристія здійснюється на прісному хлібі.

Формування католицької доктрини почалося у V – VI ст. (Блаженний Августин, св. папа Лев Великий та інш.). Уже в 589 р. Толедський Собор прийняв *Filiogue*, але, незважаючи на це, обидві Церкви ще довго “йшли разом”. Проте налякані розмахом східних “імператорських єресей”, католики шукали опори в римському праві, у посиленні папського авторитету і зовнішньої влади. Це поступово віддаляло Церкви одну від одної і робило неминуchoю схизми 862 і 1054 років. А подальші спроби примирення будувалися вже за традиційною для Католицизму уніатською моделлю – абсолютно неприйнятною для Східної Церкви.

Необхідно зазначити, що єдність Католицької Церкви, яка заснована на абсолютній владі Папи, – це не лише сильна, але й гнучка доктрина. Вона дає змогу утворювати т.з. унії, тобто союзи з різними конфесіями, які, приймаючи керівництво Католицької Церкви, зберігають традиційну для себе практику богослужіння. Як приклад, можна привести сучасну Українську Грекокатолицьку Церкву (УГКЦ), яка є спадкоємицею Брестської Унії 1596 р.

Інший приклад – Католицькі Церкви східного обряду, що відокремилися від різних напрямів Східного християнства: Маронітський Патріархат, Грекокатолицький мелхітський Патріархат, Ассіро-Халдейська Церква. Сіро-Маланкарська Церква (католики антиохійського обряду), Вірмено-Католицька Церква і Копто-Католицька Церква.

Отже, ми не повинні перебільшувати централізованість Католицизму. Класичний приклад – Старокатолики, які відокремилися від Римської Церкви в 1870 р. під час I Ватиканського Собору, не прийнявши догмат про папську непогрішимість. У 1871 р. за ініціативою професора Мюнхенського університетату священика І.Деллінгера була утворена незалежна Старокатолицька Церква, керівництво якою здійснюють єпископи та Синод.

Старокатолики відкидають догмати про владу Папи, про Непорочне зачаття Діви Марії та інш.

Протестантизм з'явився у результаті європейського антикатолицького руху, який на початку XVI ст. завершився т.з. Реформацією. Пафос протестантизму зароджувався вже в надрах Католицької Церкви. Об'єктивно це була реформація середньовічної за духом Католицької Церкви. Реформатори відкрито звинувачували Католицьку Церкву в спотворенні справжнього християнства і закликали повернутися до істинної віри християн. Лютер та його прихильники намагалися відновити, “оживити” Церкву, очистити її від майбутніх спотворень, відновити її апостольську чистоту й простоту. Одним з перших кроків руху реформації в Німеччині був виступ Мартіна Лютера проти індульгенцій.

Але відкидаючи ідеї сучасного Римського Католицизму, вони самі впали в крайність, “очистивши” Церкву від Священного Передання, від постанов Вселенських Соборів, від духовного досвіду чернецтва, від шанування Пресвятої Діви Марії, всіх святих, ікон, мощів, ангелів, від молитов за померлих і т.д. Отже, протестантизм, по суті, втратив Церкву.

Формально він ґрунтується на Біблії, але реально – це суб'єктивне тлумачення змісту Біблії різними теологами. Головне і загальне в протестантизмі – учення про безпосередній (без Церкви) зв'язок людини з Богом, про порятунок однією лише особистою вірою, яку розуміють як упевненість у своїй винятковості й обранності. Людина може врятувати душу тільки за допомогою віри, яка безпосередньо дарується Богом, без допомоги Церкви. Це вчення Лютера стало одним з центральних догматів протестантизму. У всьому іншому протестантизм максимально децентралізований: існує багато абсолютно різних Церков, сект і релігійних об'єднань.

Англіканська церква – християнська протестантська церква, яку було засновано в 1534 Генріхом VIII унаслідок Реформації. Є державною в Англії. Головою Англіканської церкви був англійський король. Усі католицькі догмати та обряди зберігалися, землі й цінності монастирів конфіскували і перейшли у власність короля. Сьогодні вона оформилась в течію, майже ідентичну лютеранству, але відкидає лютеранське розуміння євхаристії та пастирського служіння. Англіканська церква зберігає загальне для всієї Реформації заперечення жертвового значення Євхаристії, хоча називає її таїнством спокутування.

Лютеранство – напрям протестантизму, який виник у XVI ст. і названий так на честь засновника – Мартіна Лютера, який поклав у віровчення не лише ідеї реформування Церкви, але і власний духовний досвід. Лютером були сформульовані головні вимоги нового розуміння християнства, які у вигляді 95 тез були прибиті ним на північних дверях Замкової церкви у Віттенберзі. Наведемо деякі з цих тез:

- “Покаяння не полягає лише у сповіді перед священиком” (Лютер вважав, що життя віруючого – це постійне покаяння, а не одноразова дія);
- “Папа може знімати лише ті покарання, які він сам накладає на підставі церковного статуту...” (ні від яких небесних покарань церква звільнити не

може);

– “Не за Христом вчення, у якому говориться, що не потрібне покаєння тих, котрі придбали індульгенції для душ. Тим, хто щиро покався, Господь дає прощення гріхів і звільнення від вічних мук, на що грішник може сподіватись і без папської грамоти” (заперечується необхідність придбання індульгенцій, так само в кількох тезах заперечується здатність папи якимось впливати на чистилище);

– “Щирий, справжній скарб церкви є Священне Євангеліє слави і благодаті Божої” (Лютер роз’яснював, що вчення про “запас добрих справ” не може змінити долі і вигідне воно багатим, а не бідним, а тому називає такий спосіб “задобрити Бога” цілковитою ілюзією);

– “Щирий християнин пройнятий бажанням наслідувати багатостраждального Христа. Не у відпускній грамоті, а в щирому розкаванні полягає шлях до порятунку”.

Оскільки ці тези були оприлюднені 31 жовтня 1517 року, то цей день вшановується протестантами як святковий.

Богослужбова практика у Лютеранських церквах сильно спрощена в порівнянні з католицьким культом. Невизнаючи ікон, лютеранство допускає наявність в церквах настінного живопису на біблійські сюжети. Богослужіння здійснюються на національних мовах. у Лютеранській церкві зберігся єпископат, признається два таїнства: хрещення та причастя. Лютерани називають Євхаристію “доповненням до Хрещення”. Їхнє розуміння Євхаристії ґрунтується на двох основних позиціях – запереченні перетворення хліба і вина в Тіло і Кров Христову і запереченні значення Євхаристії як жертви. Істинність таїнства залежить від участі в ньому віруючих.

Цвингліанство – швейцарський варіант протестантизму, заснований Цвинґлі в XVI ст. Радикальне й абсолютно нецерковне учення, що відкидає християнські таїнства (хрещення і причащення розуміються суто символічно). В даний час майже повністю розчинилося в Кальвінізмі.

Кальвінізм – переважно французький варіант протестантизму, радикальніший, ніж Англіканство і Лютеранство. Хрещення і причащення розуміються символічно. Немає єпископів, пастори не мають особливого одягу, в храмах відсутній навіть вівтар. Богослужіння зведене до проповіді і співу псалмів. Сьогодні кальвінізм існує у трьох формах: Реформатство (“гугеноти”); Пуританство (або Пресвітеріанство Конгрегаціоналізм (радикальне англійське пуританство).

У XVII – XVIII ст. виникають такі протестантські рухи як: *методизм* (1720 р.); *баптизм* (1609 р.) та ін.

З XIX – XX ст. починають діяльність такі секти, як *Армія Спасіння* (вважають таїнства не обов’язковими, головне – моральне відродження суспільства); *хаугеанство*; *адвентисти* (головний акцент роблять на очікуванні кінця світу (Армагедон) і в подальшому тисячолітнього царства Христа (Хіліазм); *єговісти* (“Свідки Єгови”, які вважають, що друге пришестя вже невидимо відбулося в 1914 р. і наступний Армагедон знищить всіх людей, крім самих єговістів); *п’ятидесятники*.

ТЕМА 6. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

План лекції

1. Основні віхи релігійного процесу на українських теренах.
2. Тенденції конфесійних змін в Україні.

Зміст лекції

1. Основні віхи релігійного процесу на українських теренах. Вихідним етапом релігійного процесу в Україні було язичництво. Язичництво – це назва давньої релігії, що існувала до прийняття світових релігій у всіх народів. Поняття це охоплює широкий спектр вірувань народу з найдавніших часів: уособлення природи, віра в духів, культ предків, тотемізм, магія, чаклунство, знахарство та ін. Етнічно забарвлене українське язичництво одержало ще назву давньоукраїнської релігії.

Давньоукраїнська релігія – вірування і культу слов'янських племен, які мешкали в основному в межах сучасної України, та політеїстичні вірування сформованого українського етносу. Праісторією давньоукраїнської релігії є так зване поганське язичництво (від лат. *pagus* – село). Воно виводить свої витoki ще з глибин індоєвропейської культури і в східнослов'янській та ранньоукраїнській міфології представлене образами добрих і злих духів – упирів, берегинь, русалок, домових, водяних, лісовиків, рожаниць тощо. Пізніше уявлення про них позначилися на змісті образів богів. Таким був, зокрема, Род, що поєднував у собі орудну й деміургічну функцію, притаманну лише богам. Він поставав заступником урожайності і плідності худоби, а водночас був також і творцем життя.

Давньоукраїнський пантеон богів склався задовго до княжої доби. Головним персонажем у ньому був Сварог – бог неба і вогню, який утримував риси й “культурного героя” і дарував людям ковальське ремесло.. Ім'я його сина Дажбога походить від давньоукраїнського “дажь” – він був богом сонця й подавачем живильних променів, творцем життєвої сили. З часом чільне місце в цьому пантеоні займає Перун – бог вогню і воїнства, хоча в свідомості простолюду не менш поважаними залишаються Велес, Мокоша та ін. боги. Характерною рисою давньоукраїнської релігії є надто розвинуте символічне мислення і форми культової практики.

У релігійній історії України були такі події, які залишили свій слід на всіх сферах суспільного і духовного життя її народу. Всебічний підхід до історії християнства на українських теренах засвідчує те, що ця релігія у долі українства зіграла надто суперечливу роль.

Як свідчить історична наука, **християнство** з'явилося на наших теренах задовго до *хрещення України-Руси* князем Володимиром у 988 році. Тут слід згадати прихід у першому столітті на Київські гори апостола Андрія Первозванного, просвітницьку місію в IX ст. Кирила і Мефодія, Аскольдове хрещення 860 року, прийняття християнства княгинею Ольгою, а також поширення християнства у грецьких містах на півдні наших теренів. Оскільки язичництво не відповідало соціальним і духовним запитам нового часу, то з'явилася потреба в релігії, яка б сповідувала ідею Богоданності держави і

законність. Одним із мотивів, чому Володимир прийняв християнство візантійського зразка, була підлеглисть в Константинополі церкви державній владі.

Отже, вибір саме православного віросповідання був виявом орієнтації Києва у зовнішній політиці на Візантію, а також своєрідною протиположністю західноєвропейській цивілізації з її римським вектором. Варто зазначити, що саме з хрещенням Русі за православним обрядом Європа остаточно ділиться на Східну та Західну не лише в географічному, а й у культурному та політичному планах, що чітко простежувалося протягом наступного тисячоліття і простежується сьогодні.

Запровадження християнства на Русі було зумовлене потребами феодального ладу: сформоване родоплем'яним суспільством язичництво вже не відповідало соціальним і духовним запитам нового часу; князівсько-боярська верхівка бачила в новій релігії, яка проповідувала ідеї богоданності держави, законопослушання, християнської духовності тощо, засіб зміцнення своєї влади, централізації Руської держави, зміцнення її міжнародного становища. Той факт, що Володимир віддав перевагу православ'ю, пояснюється ще рядом обставин: наявністю давніх торговельних та ін. зв'язків між Київською Руссю і Візантією, укоріненим в ньому принципом підлеглих Церкви державній владі ("принцип візантизму"), можливістю використання у даній конфесії слов'янської мови під час богослужіння. Але Київське християнство, запозичуючи зі Сходу обрядові й культові форми, не сприймало візантійської теократії, цезаропапізму, не надавало винятково уваги специфічним формам візантійської набожності, буквалізму, ритуалізму, що пізніше знайшли сприятливі умови для розвитку на ґрунті Московського християнства.

Простеживши розвиток православ'я в наступні століття, можна побачити, що статус православної церкви Київської Русі був фактично незалежним, хоча самі православні вірні Русі, як і клір, визнавали константинопольського патріарха за свого предстоятеля. Але це була радше традиція. Насправді Константинополь уже давно не відігравав жодної ролі в духовному житті русичів – давалося взнаки поступове ослаблення Візантії на міжнародній арені.

В XIII ст., разом із зміцненням Московії, її митрополити намагалися позбутися залежності від Константинопольського патріарха, у юрисдикції якого й далі залишалася Київська митрополія. Відокремлення Московської Митрополії від Київської Митрополії Константинопольського Патріархату та її фактична автокефалія були самостійно довершені 15 грудня 1448 р. Цей акт відбувся без благословення Константинопольського Патріарха. Через 10 років московський собор виразно маніфестував відрив Православної Російської Церкви (офіційна назва до 1943 р.) від Києва. Це було виявом довгого існування двох окремих східно-слов'янських церков-митрополій: Київської (українсько-білоруської) і Московської (російської).

В період з 1448 по 1686 р. Українське православ'я, як успадкована частина загальноруського православ'я, отримує новий імпульс у своєму розвитку. Тоді православна церква остаточно виокремлюється як автокефальна, лишаючись під юрисдикцією Вселенського патріарха лише

формально. У такому статусі православна церква змогла пережити і полонізацію, і напівлегальне існування після Берестейської унії.

Отже, Православне християнство завдяки злиттю з побутом слов'ян, їхніми обрядами та традиціями стає новою релігією для всіх східнослов'янських племен. Християнство принесло на терени Русі нову мораль і культуру, зв'язало Київську державу з надбаннями європейської цивілізації та світової культури, сприяло поширенню писемності, освіти, мистецтва.

Християнство, зокрема православ'я, було в центрі культурного й суспільного життя українців протягом усіх наступних століть. Варто відзначити роль православної церкви у розвитку освіти в Україні в XIV–XVII ст., роль у визвольних рухах українського суспільства XVII–XVIII ст., відродженні державності у 1918-1921 рр. Православна церква була також противагою полонізації й покатоличенню українців як у Середні віки, так і в першій половині XX ст.

Важливою подією в релігійній історії України була *Берестейська унія* 1596 року, коли єпископат Київської митрополії, зігнорувавши свою належність до Константинопольської Церкви, пішов на союз з Ватиканом, визнав верховенство над собою Папи Римського, але зберігши для об'єднаної церкви Східний обряд. Уніатство поділило Україну конфесійно, внесло розкол в націю, чим зробило її легкою “здобиччю” для сусідніх Польщі і Московії. Проте саме завдяки йому вдалося зберегти самобутність Українського Східного обряду і культурність його релігійних форм, українську мову в Богослужінні. Було налагоджено підготовку саме українського духовенства й організацію української освіти шляхом відкриття українських навчальних закладів. Унія постала заборолом і проти полонізації, і проти оросійщення українців. Нині ця Церква має назву “Греко-Католицька”. Неприйняття Берестейської церковної унії частиною православного населення Київської митрополії призвело до поділу української нації за конфесійною ознакою на православних та католиків (уніатів), що стало однією з причин, яка перешкоджала консолідації народних сил у найвідповідальніші періоди історії. Упродовж XVIII – поч. XIX ст. уніатська церква еволюціонувала в традиційне віросповідання корінного населення Галичини і Закарпаття. За часів Австро-Угорської імперії розпорядженням 1774 року імператриці Марії Терези уніатська церква дістала назву “Греко-католицька церква”, чим підкреслювалося, з одного боку, визнання нею Папи Римського, верховенства над собою Апостольської Столиці, а з іншого, – збереження східного (грецького) обряду.

Відновлена в 1621 році за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного Київська православна митрополія особливого розквіту набула за митрополитства Петра Могили в 1633 – 1647 роках. Написаний Могилянським Атенеем “Православний Катехизис” визнав увесь православний світ. Проте в 1686 році з порушенням канонів Київську митрополію було включено до Московського Патріархату.

З того часу й аж до 1920 року православ'я в Україні поєднується із загальноросійським. Українська православна церква, миттєво втрачаючи свою

автокефалію й національно-ідентифікаційний чинник, переростає у знаряддя русифікації українського населення. Після реформ царя Петра Першого 1721 року, які виявилися зокрема в заміні Патріаршества управлінням Синоду, воно взагалі втратило свою самобутність.

Переломним для українського православ'я став 1920 рік. Саме цього року Українська автокефальна православна церква проголосила своє відновлення як помісна церква. Проте майже рік відновлена УАПЦ лишалася без очільників і вищих церковних ієрархів. 1921 року на митрополита було висвячено Василя Липківського та ще кількох архієреїв, причому висвячення проводилося з використанням пресвітерського рукоположення, традиційно неприйнятого у православ'ї. Простіше кажучи, рукопокладав Липківського й інших єпископів не вищий за рангом архієрей, а простий пресвітер, тож таким чином канонічність новоутвореної церкви від самого початку ставилася під сумнів. Автокефалію новоутвореної церкви не було визнано РПЦ, а питання про визнання її Вселенським патріархом навіть не поставало.

Найскрутніші часи для Православної Церкви на українських теренах припадають на радянські часи. Протягом усього періоду існування СРСР, тобто майже все минуле століття, православ'я перебувало під жорстким контролем радянського керівництва. Радянський тоталітарний режим не просто поставив у скрутне становище Православну Церкву як релігійну структуру, але й унеможливив діяльність в Україні національної Автокефальної Православної Церкви, а також Греко-Католицької Церкви. Після розпаду СРСР, здобуття Україною незалежності та лібералізації суспільно-політичного життя в Україні для Православної Церкви починається нова епоха. Православна церква виходить із напівлегального існування і знову посідає важливе місце в духовному та культурному житті українців. Проте демократизація суспільства не могла не позначитися й на змінах в духовно-релігійному житті українців. Зокрема, в умовах незалежності в Україні виникає велика кількість християнських церков, релігійних об'єднань, організацій, сект тощо. Лише за перші два роки незалежності кількість людей, які вважають себе віруючими, зросла наполовину, різко зросла релігійна активність населення. Серйозні зміни відбуваються й у самій православній церкві, виразником якої на теренах України стала утворена у 1990 році Українська православна церква – екзархат Російської православної церкви в Україні.

25–27 жовтня 1990 р. відбувся Архієрейський Собор, який визначив:

1. Українській Православній Церкві надається незалежність і самостійність у її управлінні.
2. У зв'язку з цим найменування «Украинский Екзархат» скасовується.
3. Предстоятель Української Православної Церкви обирається Українським єпископатом і благословляється Святійшим патріархом Московським і всієї Русі.
4. Предстоятель Української Православної Церкви носить титул «Митрополит Київський і всієї України».
5. Митрополитові Київському і всієї України, в межах Української Православної Церкви, надається титул «Блаженніший».

6. Митрополит Київський і всієї України має право носіння двох панагій і предношення хреста під час Богослужіння.

7. Синод Української Православної Церкви обирає правлячих і вікарних архієреїв, утворює і скасовує єпархії в межах України.

8. Митрополит Київський і всієї України як предстоятель Української православної церкви є постійним членом Священного Синоду РПЦ.

9. Справжнє Визначення Архієрейського Собору Російської православної церкви підлягає затвердженню Помісним Собором Російської Православної Церкви з внесенням відповідних змін до Статуту про управління Російської православної церкви. Українська православна церква є постійним членом Священного Синоду Російської православної церкви.

Першим Предстоятелем УПЦ став митрополит Філарет (Денисенко), що отримав Благословенну Грамоту Московського патріарха Алексія II про дарування Українській Церкві незалежності і самостійності в її управлінні 28 жовтня 1990 року в історичному кафедральному соборі київських митрополитів – Святій Софії.

Але у листопаді 1991 р. (після проголошення Акту про державну незалежність України) митрополит Філарет зібрав Собор Української православної церкви. Собор виніс постанову про звернення до московського патріарха та єпископату РПЦ з проханням дарувати УПЦ повну канонічну самостійність. 31 березня 1992 року у Москві відкрився Архієрейський собор РПЦ, на якому митрополиту Філарету було запропоновано залишити посаду предстоятеля УПЦ. Митрополит Філарет відмовився це робити. Виконуючи рішення Синоду РПЦ від 21 травня 1992 року, митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак), 27 травня зібрав і очолив Собор УПЦ, який за місцем свого проведення увійшов в історію УПЦ як Харківський. Основним рішенням Харківського Собору було висловлення недовіри митрополитові Філарету, зняття його з Київської кафедри, з поста предстоятеля Української православної церкви. За вчинення розкольницьких дій Собор заборонив митрополитові Філарету богослужіння аж до остаточного вирішення цього питання на Архієрейському Соборі РПЦ. Після цього відбулося обрання нового предстоятеля УПЦ. У другому турі Володимир (Сабодан) був обраний митрополитом Київським і предстоятелем УПЦ.

20 жовтня 1995 на помісному соборі УПЦ КП, Філарет був вибраний патріархом Київським і всієї Русі-України. Канонічний статус УПЦ КП і її взаємини з іншими православними церквами до цього часу лишаються напруженими. Московський Патріархат розглядає УПЦ КП як розкольницьку організацію й визнає в Україні лише свій канонічний підрозділ УПЦ. Крім того, з точки зору Вселенської Патріархії, лише Вселенська (Константинопольська) кафедра повноважна дарувати автокефалію церковним структурам.

2. Тенденції конфесійних змін в Україні.

Україна – багатоконфесійна держава. За даними Держкомнацрелігій, релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2012 р. представлена 55 конфесійними напрямами, в межах яких діє 35 861 релігійна організація (що на 677 більше, ніж у 2010 р.), у т.ч. 34 235 релігійних громад, 88 центрів та 274

управління, 459 монастирів, 357 місій, 78 братств, 200 духовних навчальних закладів, 12 762 недільні школи. Справами церкви в Україні опікується 30 199 священнослужителів. Зростає кількість видань церковних друкованих засобів масової інформації, нині яких налічується 386.

Розподіл церковно-релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить про домінування в Україні православ'я, до якого входить 17 071 парафія, тобто 51,6% загальної кількості релігійних осередків віруючих.

Найбільшою Церквою за кількістю зареєстрованих громад в Україні є Українська Православна Церква Московського Патріархату. Сьогодні вона має 12 251 зареєстровану релігійну одиницю (з них – 11952 громади). Служить 9 680 священнослужителів.

Другою за чисельністю зареєстрованих громад на території України є Українська Православна Церква Київського Патріархату. Сьогодні вона налічує 4508 зареєстрованих об'єднань (з них – 4 371 громад) та 3021 священнослужителів.

Третьою за величиною православною Церквою в Україні є Українська Автокефальна Православна Церква, яка нараховує 1227 зареєстрованих релігійних об'єднань (з них – 1190 парафій), у яких служать 699 священників.

В Україні діють також дві помісні Католицькі Церкви: Українська Греко-Католицька Церква та Римо-Католицька Церква.

Українська Греко-Католицька Церква є найбільшою східною Католицькою Церквою у світі. В Україні вона налічує 3825 зареєстрованих організацій (парафій 3646) у яких служать 2424 священники.

Римо-Католицька Церква (офіційно зареєстрована як Римсько-Католицька Церква) має 1081 зареєстроване релігійне об'єднання (з них – 909 парафій). Служіння здійснюють 579 священнослужителів.

Серед протестантських деномінацій найбільш розповсюдженими в Україні є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн баптистів – 2705 зареєстрованих громад та Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників – 1595 об'єднань. Окрім цих найбільших деномінацій існує багато інших протестантських і неопротестантських громад.

Більше тисячі релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу – 535 організацій, іудаїзм представлений 295 організаціями, Закарпатська (угорська) реформатська церква – 118, Німецька євангелічно-лютеранська церква – 40, Вірменська апостольська церква – 27. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, а в АР Крим – караїмів та кримчаків, у Херсонській та Запорізькій областях – менонітів. Найбільше релігійних організацій національних меншин зосереджено в Автономній Республіці Крим.

В Україні також зареєстровано 57 громад Російської Старобрядницької Православної Церкви, які об'єднані в Київську архієпархію та 11 громад старообрядців-безпопівців. Діє також 33 громади Російської Православної Церкви Закордонної та 31 парафія Руської Істинно-Православної Церкви, 101 громада православних, які належать до різних дрібних об'єднань. Зокрема, діє

парафія Румунської Православної Церкви, зареєстрована як Автономна Православна парафія..

Наприкінці 80-их рр. XX ст. в Україні з'явилися неоязичницькі громади. Динамічно зростає кількість спільнот інших релігійних та релігійно-філософських течій (буддизм), зокрема, нетрадиційних та новітніх релігійних рухів.

Наведені дані дозволяють зробити наступні висновки і припущення: – етап екстенсивного розвитку релігійного життя в Україні завершився, поступившись місцем помірному розвитку церковно-релігійної мережі. Подальший розвиток церковно-релігійної мережі визначальним чином залежатиме від здатності Церкви відповідати вимогам пастирського служіння в умовах сучасного світу загалом та в обставинах суспільного життя в Україні зокрема;

– за показниками церковно-релігійної мережі, основні православні Церкви в Україні, а також УГКЦ, як і раніше, мають радше регіональний характер і, судячи з географії спорудження ними будівель релігійного призначення, такий характер ближчим часом буде зберігатися; за кількісними показниками, православні громади переважають лише у двох регіонах України – в Центрі та на Сході; водночас, жодна із православних Церков за кількістю громад не має домінуючих позицій в жодному з регіонів;

– порівняльний аналіз кількісних показників зростання мережі та контингенту духовних навчальних закладів, корпусу священнослужителів, кількості недільних шкіл свідчить про переважаючу активність протестантських релігійних організацій у частині самовідтворення та місіонерської діяльності;

– зростання кількості релігійних інституцій (насамперед, громад) випереджає можливості їх забезпечення будівлями релігійного призначення, що може породжувати напруженість у релігійному середовищі. Отже, нагальною проблемою державно-конфесійних відносин у сучасних умовах є питання реституції церковної власності в Україні. Адже на сьогодні забезпечення релігійних організацій культовими спорудами в Україні становить лише 69%. Загалом близько 8 тис. релігійних організацій в Україні орендують приміщення або здійснюють релігійну діяльність у некультових приміщеннях.

Актуальною для сучасної України залишається проблема міжконфесійних стосунків. Розглянемо декілька її аспектів.

УПЦ та її ставлення до інших Церков. Характеризуючи відносини УПЦ з іншими церквами, що діють в Україні, Митрополит Володимир оцінив як “стабільні та доброзичливі” лише відносини між УПЦ та РКЦ.¹ Стосунки між УПЦ та УГКЦ оцінено як такі, що “залишають бажати кращого” й тому, за словами Митрополита, “офіційний діалог між нашими Церквами на сьогодні,

¹ Українська Православна Церква: сьогодення і перспективи. Інаугураційна промова Митрополита Володимира на церемонії присвоєння йому ступеня почесного доктора *honoris causa* Християнської богословської академії у Варшаві 18 лютого 2008р. – <http://orthodox.org.ua>

на жаль, ще неможливий”². Упродовж десятиліття УПЦ послідовно демонструвала, що вона, *по-перше*, не змирилася із втратою великої кількості храмів на території Західної України, *по-друге*, не сприймає УГКЦ як Церкву Київської традиції, *по-третє*, не схвалює процес поширення мережі УГКЦ за межі Заходу країни та перенесення Патріаршого престолу УГКЦ із Львова до Києва. Крім того, попри “доброзичливі” стосунки з РКЦ в Україні, УПЦ офіційно виступала проти візиту до України Папи Римського Івана Павла II, її представники не були присутні на зустрічі Папи із Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. Надалі УПЦ висловлювала негативне ставлення до можливого візиту до України Папи Бенедикта XVI.

“Найпроблемнішими” Предстоятель УПЦ назвав відносини з УПЦ-КП та УАПЦ – як “двома неканонічними церковними структурами, які самовільно проголосили себе “автокефальними”³. Водночас, Митрополит Володимир зауважив, що “в розколі... опинилися мільйони людей” і висловив незгоду з тими, “хто вважає, що будь-який діалог між канонічною УПЦ і неканонічними структурами є недоречним і шкідливим”. Тому УПЦ не виступає проти діалогу з УПЦ-КП та УАПЦ, проте ці діалоги ведуться досить непослідовно, з тривалими перервами та досі не мають статусу “офіційних”.

УПЦ-КП, УАПЦ і Вселенський Патріархат. Як УАПЦ, так і УПЦ-КП вважають Церквою-Матір’ю Константинопольський Патріархат, на який вони покладають великі надії. Можна припустити, що ці надії значною мірою зумовлені тією обставиною, що Патріарх Варфоломій, перебуваючи в Києві в липні 2008 р., фактично визнав Константинополь Церквою-Матір’ю розділених українських православних церков, сказавши: “Константинопольська Церква-Мати страждає разом з найдорожчою донькою – Українською Церквою через небезпечні розділення її церковного тіла і переживає так, ніби це було її тіло”. Разом з тим, він закликав усіх учасників протистояння “діяти щиро, роблячи все можливе для досягнення миру і єдності”⁴.

Які ж перспективи діалогу УПЦ-КП, УАПЦ і Вселенського Патріархату. На думку аналітиків Центра Разумкова, *по-перше*, об’єднавчі процеси, які спостерігаються впродовж останнього десятиліття ближчим часом навряд чи досягнуть позитивного результату; *по-друге*, сумнівним є набуття автокефалії УПЦ – враховуючи як неврегульованість наразі цього питання у православ’ї, так і його політичну складову, включно з позицією діючого Президента України; *по-третє*, сподівання УПЦ-КП та УАПЦ на активну участь і роль Вселенського Патріархату в об’єднанні українських церков та/або надання одній із них (або об’єднаній Церкві) статусу автокефалії видаються перебільшеними. Важко сказати, чи піде Вселенський Патріархат на відкрити

² Українська Православна Церква: сьогодення і перспективи. Інаугураційна промова Митрополита Володимира на церемонії присвоєння йому ступеня почесного доктора *honoris causa* Християнської богословської академії у Варшаві 18 лютого 2008р. – <http://orthodox.org.ua>

³ Там само

⁴ Див.: Патріарх Варфоломій закликав Україну подолати розкол церкви. – http://vira.in.ua/texts/hierarchs_about_schizm.htm

конфронтацію з Московським Патріархатом заради церковного миру в Україні. Досягнення такого миру, об'єднання є завданням винятково самих Церков і їх вірних – громадян України. Виконати це завдання можливо лише за умови максимальної деполітизації окреслених вище процесів, проте тенденцій до такої політизації на цей час не спостерігається.

Отже, українці були і залишаються поліконфесійним народом. Створення єдиної національної церкви, до чого прагне чимало політичних діячів, за цих умов є нездійсненною мрією. Так само нездійсненною є й ідея державної релігії. Виходячи з цих реалій, Конституція України чітко проголошує: “Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова”. Майбутнє українського суспільства – у релігійному плюралізмі, у мирному співіснуванні різних віросповідань.

РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Мета семінарських занять: під час вивчення тем практичного курсу “Релігієзнавство”, студенти повинні сформувані уявлення про релігію, як духовний і соціальний феномен, вміти орієнтуватися у кожній релігійній системі, та визначати місце і роль релігії у розвитку сучасного українського суспільства.

Завдання семінарських занять: під час вивчення тем практичного курсу розкрити сутність соціально-історичних, політичних, духовно- культурних чинників виникнення релігії та кожної релігійної конфесії зокрема, допомогти цілеспрямованому самостійному формуванню гуманістичних релігійно-культурних орієнтацій, здібностей особистості, успішній адаптації молодого людини, майбутнього вчителя, у складному релігійному середовищі.

Особливістю тематичного змісту семінарських занять є те, що під час самостійної роботи студентам необхідно:

- врахувати сучасні теоретичні підходи (богословський та світського релігієзнавства) до осмислення релігії як форми суспільної свідомості, а також форми трансляції духовного досвіду та поглибити це розуміння при розгляді історичних типів релігії, місця і ролі релігії в житті суспільства та окремого індивіда;
- сформувані основу для подальшого розширення власного світогляду, оволодіння досягненнями сучасного академічного релігієзнавства, вибору духовних цінностей, розвитку творчих здібностей і вільного самовизначення у сучасному динамічному світі;
- усвідомити мету та завдання релігієзнавчої освіти, яка покликана підготувати

молодь до особистої орієнтації у сучасному світі, до осмислення його як сукупності релігійно-культурних систем, релігійних спільнот, що сприятиме взаєморозумінню й продуктивному толерантному спілкуванню міжпредставниками різних релігійних конфесій.

Під час вивчення кожної теми семінарського заняття **студент повинен пам'ятати**, що має справу з результатами релігійної діяльності (релігійними конфесіями, культовими спорудами, релігійними обрядами, творами релігійного мистецтва тощо), але його завдання – йти глибше, до засвоєння духу релігії, її сакрального змісту, що сприяє творчому самовираженню особистості, розвитку культурної традиції у духовному просторі етносу, світової цивілізації.

Релігієзнавчий пошук передбачає: обов'язкове звернення до виявлення генези, функціонування і розвитку релігії як суспільного феномену; розкриття способу переходу одного типу релігії в інший, ролі релігії в житті особи, певної соціальної групи, народності, нації тощо. Це, своєю чергою дасть змогу визначити місце і роль релігії у духовному, національно-культурному відродженні українського суспільства. Як наслідок, студенти під час засвоєння матеріалу семінарських занять роблять власні висновки про предмет і завдання курсу “Релігієзнавство” як наукової дисципліни. Зокрема, слід вміти пояснити: чому предметом виступає релігія в усій єдності її структури, функціональності й закономірності, а головним завданням є побудова “генетики” релігії.

Передбачається, що під час семінарського заняття у студента формується уміння й навички розв'язання таких фундаментальних проблем:

- оволодіння основоположними поняттями й категоріями релігієзнавства, які поглиблюють світоглядне ставлення до своїх віросповідних поглядів і переконань, віротерпиме ставлення до поглядів і переконань інших людей, в тому числі, і невіруючих;
- виявлення “генетичного коду” релігійних феноменів, що відповідають за збереження та передачу духовного досвіду людської діяльності;
- вивчення фактологічного матеріалу історії релігії і церкви, зокрема в Україні;
- оволодіння сучасними поглядами на міжконфесійну ситуацію у світі та в Україні;
- визначення проблем релігійного життя та окреслення шляхів виходу із кризових ситуацій у релігійному середовищі.

Отже, релігієзнавче знання повинне виявити себе в кожному окремому випадку як стиль філософствування, а забезпечує йому цей рівень безпосередній зв'язок релігієзнавства з філософією релігії як методологічною основою.

Самостійна робота студента над питаннями семінарських занять передбачає, що під час лекційного курсу “Релігієзнавство” відбулося засвоєння основних теоретичних понять сучасного релігієзнавства, ознайомлення з основними релігійними напрямками, течіями, сектами, сформувалося уявлення про суперечності релігійного життя, а також кожен спланував власні шляхи виходу із кризових ситуацій у релігійному середовищі.

Пам'ятайте, що одним із головних чинників, що активізує самостійну

роботу, є лекції, які підкріплюються визначеними, конкретизованими викладачем завданнями. *Корисно ознайомлюватися з матеріалами попередньої лекції, коли свідомість зорієнтовується на сприймання нової проблематики наступно лекції ї.* При цьому, зрештою, збагачується досвід отриманого знання, поглиблюється освоєння «наскрізних» положень його розвитку в межах навчального курсу. Конспект лекцій є авторською роботою студента, пов'язаною з предметно-змістовим сприйняттям, опрацюванням навчального матеріалу. Кожна лекція – це напружена інтелектуальна праця; вона розвиває, зміцнює уміння змістового засвоєння проблем, висвітлених на ній, із попередніми знаннями та проблемами, з'ясування сутності нових ідей.

Важливою вимогою вивчення, засвоєння навчально-методичної літератури є уважне читання, переосмислення прочитаного, а не бездумне переписування, скажімо, під час підготовки відповідей на питання семінарського заняття.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

ТЕМА. РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНЕ Й СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Мета заняття: надати студентам можливість отримати загальні уявлення про причини й особливості зародження релігії, ознайомити з основними концепціями походження релігії, акцентуючи увагу на її божественному, духовному характері; пояснити функції релігії, її місця в суспільному поступі людства; сформулювати потребу в пошуках духовних цінностей та морально-етичних принципів.

Основні поняття: світогляд, міф, філософія, релігія, надприродне, теїзм, атеїзм, деїзм, пантеїзм, суспільна свідомість, релігійний культ, віра, дух, трансцендентне, монотеїзм, політеїзм, теологія, богослов'я, церква, секта, деномінація, релігійна традиція, духовна традиція, духовна практика, секуляризація, сакральність, священник, диякон, ієрей, єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх.

Питання семінарського заняття

1. Релігія як світогляд: а) релігія в системі типів світогляду; б) віра, знання і традиції у релігійному світогляді
2. Проблема походження релігії. Аналіз концепцій походження релігії.
3. Зміст і визначення поняття “релігія”.
4. Елементи, структура й система релігії.
5. Функції релігії.

Питання для самостійного вивчення

1. Релігія як форма суспільної свідомості.
2. Релігія як об'єкт психоаналізу Фрейда.
3. Богословсько-теологічне розуміння сутності релігії.
4. Релігія і культура.
5. Релігія в духовному житті особистості.

6. Культура й нація.
7. Взаємозв'язок політики й релігії.
8. Наука й релігія.
9. Марксизм і релігія.
10. Г. Сковорода про психологічно-етичний потенціал релігійності.
11. Особливості трансформації ідеї “внутрішньої” людини у філософії Г. Сковороди.
12. Релігія і соціальні ідеали.
13. Сакральне й світське: проблеми взаємозв'язку.
14. Предмет феноменології релігії як узагальнення і аналіз різних релігійних явищ.
15. Представники філософської думки про релігію і людину.
16. Етнопсихологічні характеристики сучасного віруючого (на прикладі вивчення груп віруючих).
17. Світові релігійні системи в контексті сучасності.
18. Небезпека тоталітарних культів.
19. Витоки та становлення ідеї надприродного у філософсько-богословській традиції.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати об'єкт і форми релігійного відображення.
2. В чому полягає специфіка релігійного феномену?
3. Основні теоретичні засади дослідження релігійного феномену надприродного.
4. Чи існує вплив релігії на історію або історії на релігію?
5. Назвати соціологічні методи вивчення релігії.
6. Як Ви вважаєте, якими мають бути відносини між Церквою (релігійними організаціями) і навчальними закладами?
7. Чи можна стверджувати про існування абсолютних атеїстів? Аргументуйте відповідь.
8. Які “релігійні” предмети (релігієзнавство, основи християнської (релігійної) етики, Закон Божий тощо) варто викладати в школі?
9. Поняття свободи совісті. Еволюція свободи совісті в історії.
10. Правове регулювання свободи совісті в Україні.
11. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”.
12. Довести, що релігія є формою онтологічного самовизначення людини.
13. Чому про релігію можна говорити як про соціокультурну ланку в житті суспільства?
14. Чому наукові досягнення і технічний прогрес викликає у людей апокаліптичні й релігійно-містичні настрої?
15. Характеристика і класифікацію нетрадиційних релігій.
16. Що таке психотехнічні культи, чому вони вважаються небезпечними?
17. Пояснити, чому релігієзнавство є складовою гуманізації освіти.

Література

1. Академічне релігієзнавство // за ред. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Малерб М. Религии человечества – М. : Рудомино, 1997. – 608 с.
3. Религия: Энциклопедия / сост. и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синило. – Мн. : Книжный Дом, 2007. – 960 с.
4. Элиаде М. Священное и мирское. М. : Изд-во Мгу, 1994. – 144 с.
5. Релігієзнавство.//За ред. В.І.Лубського. – К. :“Академія”, 2000. – 408 с.
6. Мень А. История религии. В 2 кн. Кн. 1: В поисках пути, истины и жизни – М. : изд. Дом “Форум”: изд. д. “Инфра-М”. 1999. – 215 с.
7. Бодак В. Релігія і культура: взаємодія та взаємовплив. – Київ–Дрогобич : Коло, 2005. – 305 с.
8. Дулуман Є. та ін. Походження релігії / Дулуман Є., Колодний А., Філіпович Л., Єленський В. // Людина і світ. – 1992.– № 11 – 12. – С. 22 – 24.
9. Філіпович Л., Колодний А. Що таке релігія // Людина і світ. – 1992. – № 9-10.– С.17 – 20.
10. Духовная культура и религия. – К. : “Высшая школа”, 1986. – 324 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2 ТЕМА. ЗАКОНОМІРНОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ПРОЦЕСУ. НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Мета заняття: висвітлити історичні витоки та еволюцію релігійних уявлень про надприродне в первісних суспільствах (магія, фетишизм та інш.), теорії походження релігійних вірувань (М. Мюллер, Е. Дюркгейм, В. Шмідт, Е. Тайлор, Дж. Фрезер та інш.), познайомитись з релігійно-міфологічними уявленнями стародавніх країн (Єгипту, Греції, Риму та інш.); розкрити зміст феномену національних релігій, акцентуючи увагу на філософсько-релігійних ученнях Давнього Китаю, основах віровчення і культової практики індуїзму та іудаїзму.

Основні поняття: надприродне, архаїчне суспільство, міф, табу, фетишизм, шаманство, магія, анімізм, тотемізм, ведична література, брахманізм, брахма, карма, сансара, аватара, йога, мурті, гуру, синагога, Тора, Талмуд, каббала, дао, де, жень, лі.

Питання семінарського заняття

1. Характерні риси первісних релігійних вірувань, їхня специфіка та особливості.
2. Тотемізм, фетишизм, магія, анімізм.
3. Між філософією і релігією: конфуціанство й даосизм.
4. Релігійні уявлення стародавніх слов'ян.

5. Віровчення та форми іудаїзму.
6. Основні принципи та практика індуїзму.

Питання для самостійного вивчення

1. Місце й функції міфу в організації соціального світу і буття людини.
2. Життя, смерть, безсмертя у давньоєгипетській культурі.
3. Веди та Упанішади – священні писання індуїзму.
4. Філософсько-етичні уявлення індуїзму.
5. Основні напрями іудаїзму.
6. Даосизм і культура Китаю.
7. Вчення Конфуція про людину.
8. Основні ідеї Старого Завіту.
9. Значення морального закону Мойсея в історії людства.
10. Релігія Стародавньої Греції.
11. Релігія Стародавнього Риму.
12. Вплив давньогрецької міфології на розвиток європейської культури.
13. Релігійно-філософська основа далекосхідних бойових мистецтв.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити особливості соціальної організації і передачі пам'яті в архаїчному суспільстві.
2. Розкрити характерні риси міфологічного світогляду.
3. У чому ви вбачаєте взаємозв'язок первісних релігійних вірувань і первісних лікувальних навичок?
4. Чи існували коли-небудь племена людей, у котрих не було ніколи релігійних уявлень?
5. Назвати основні рівні кастової системи індійського суспільства.
6. Назвати основні напрями індуїзму.
7. Розкрити роль вчителя (*Гуру*) в індуїзмі.
8. Чи можна стверджувати, що індуїзм – релігія пацифістів. Аргументуйте відповідь.
9. Розкрити зміст основного догмату індуїзму.
10. Розкрити структуру й зміст Тори.
11. Назвати догмати ортодоксального іудаїзму.
12. Розкрити відмінності між даосизмом і конфуціанством.
13. Розкрити зміст конфуціанської концепції Жень (людяність).
14. Дайте визначення національно-державної (етнічної) релігії.
15. Охарактеризувати давньоєгипетський політеїстичний пантеон, яке місце в цій релігії займає тотемізм, поклоніння природі?
16. Розкрити найхарактерніші риси давньогрецької релігії.
17. У чому міститься філософський сенс категорій Дао та Де?
18. Даосизм характеризується наявністю глибоко проробленої філософії. Чому у такому випадку його вважають до релігіїю?
19. Довести, що вчення Конфуція раціоналістично за своїм змістом, але релігійне за своєю суттю.

Література

1. Академічне релігієзнавство // за ред. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Мень А. История религии. В 2 кн. Кн. 1: В поисках пути, истины и жизни – М. : изд. Дом “Форум”, изд. Дом “Инфра-М”, 1999. – 215 с.
3. Малерб М. Религии человечества – М. : Рудомино, 1997. – 608 с.
4. Токарев С. Ранние формы религии. – М. : Политиздат, 1990. – 622 с.
5. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: пер. с англ. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.
6. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М. : Политиздат, 1984. – 703 с.
7. Лобовик Б. Праслав'янські вірування // Людина і світ. – 1993.– № 8 – 9. – С. 27 – 30.
8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр./ Ін-т дослідів Волині; – Репринт. вид. – Вінніпег, 1965 р. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
9. Дулуман Є. та ін. Первісні форми релігії /Дулуман Є., Колодний А., Філіпович Л., Єленський В. // Людина і світ. – 1992. – № 11 – 12. – С. 24 – 27.
10. Жуковская Н. Шаманизм: Религия? Мировоззрения? Практика? // Наука и жизнь. – 1998. – № 8.– С.144 – 151.
11. Грибанов А. Иудаизм //Наука и жизнь. – 1994. – № 1.– С. 52 – 59.
12. Иудейские праздники // Наука и религия. – 1998. – №10. – С. 60.
13. Ніколас де Ланж. Юдейські прощі: вчора і сьогодні // Кур'єр Юнеско. – 1995. – № 7.– С. 20 – 22.
14. Пол Джонсон Історія євреїв – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – 702 с.
15. Вайнтруб І. Даосизм: “Словесний портрет” сакральної культури китайської цивілізації // Людина і світ. – 1999. – № 2. – С. 39 – 42.
16. Вайнтруб І. Конфуціанство: Словес. портр. // Людина і світ – 1999.— № 1. – С. 39 – 43.
17. Вайнтруб І. Ведизм: "Словесний портр." Сакральність культури індійської цивілізації // Людина і світ. – 1998. – № 1. – С. 44 – 46.
18. Міфи Давньої Індії – К. : Веселка, 1992. – 199 с.
19. Вайнтруб І. Індуїзм // Людина і світ. – 1998. – № 3. – С. 37 – 42.
20. Гусева Н. Индуизм // Наука и жизнь.– 1994. – №7. – С. 78 – 84.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3

ТЕМА. БУДДИЗМ

Мета заняття: ознайомити з витоками, основами віровчення, догматами, формами буддизму як світової релігії; показати зв'язок виникнення буддизму з конкретно-історичним середовищем, з певною культурно-історичною спільнотою; наголосити на тому, що буддизм вважається “ключем до східної душі”, без нього неможливо зрозуміти багатьох культур і особливостей східних народів.

Основні поняття: Будда, буддизм, дхарма, карма, мантра, сутра. хінаяна, махаяна, тантризм, лама, ламаїзм, медитація, нирвана, бодхісатва, атман, архат, восьмеричний шлях,

Питання семінарського заняття

1. Походження та ідейні джерела буддизму.
2. Основи віровчення буддизму.
3. Культова практика буддизму.
4. Поширення і форми буддизму.
5. Священні (канонічні) тексти буддизму. Трипітака – священна книга буддизму.

Питання для самостійного вивчення

1. Космологія буддизму.
2. Чань-буддизм і культура психічної діяльності.
3. Індійська культура і буддизм.
4. Буддиська традиція Тибету.
5. Буддизм в сучасному світі.
6. Буддизм як культурно-історичний феномен.
7. Карма й концепція реінкарнації в буддизмі.
8. Роль буддизму у формуванні духовної культури Далекого Сходу.
9. Особливості буддійської культової архітектури та мистецтва.
10. Ламаїзм та його особливості.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити сутність чотирьох шляхетних істин.
2. Розкрити основний зміст буддизму.
3. Чому один із напрямів буддизму хінаяна називають “вузьким шляхом спасіння”?
4. Розкрити сутність учення про нирвану.
5. Розкрити сутність учення про карму.
6. Назвати рівні восьмеричного шляху – шляху до досягнення нирвани.
7. Що Ви можете розповісти про засновника буддизму?
8. Як буддизм трактує сенс людського існування?
9. Чому вважається, що буддизм досягнув найбільш повного завершення у ламаїзмі?
10. Як, на Вашу думку, причини росту популярності буддизму у світі?

Література

1. Академічне релігієзнавство // за ред. А.Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Релігієзнавство. // за ред. В.І.Лубського. – К. : “Академія”, 2000. – 408 с.
3. Мень А. История религии. В 2 кн. Кн. 1: В поисках пути, истины и жизни – М. : изд. Дом “Форум”, изд. Дом “Инфра-М”, 1999. – 215 с.
4. Малерб М. Религии человечества – М. : Рудомино, 1997. – 608 с.
5. Кочетов А. Буддизм. – М. : Наука, 1986. – 277с.
6. Лысенко В. Г. Ранний буддизм: религия и философия : учебное пособие. – М., 2003. – 246с
7. Розенберг О. О. Труды по буддизму. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 380 с.
8. Щербатской Ф. Избранные труды по буддизму. – М. : Наука, 1988. – 428 с.
9. Буддизм // Я познаю мир: Страны и континенты. Евразия. – Назрань; Балашиха., 2000. – С.488 – 492.
10. Вайнтриб І. Буддизм // Людина і світ.– 1998.– № 2. – С. 41 – 46.
11. Дубровская О. Древние религии мира. – М. : Рипол классик, 2003. – 447 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4 ТЕМА. ІСЛАМ

Мета заняття: ознайомити з витоками, основами віровчення, догматами, течіями ісламу як світової релігії; розкрити соціально-політичні передумови виникнення ісламу і розповсюдження у світі; показати зв'язок виникнення ісламу з конкретно-історичним середовищем, з певною культурно-історичною спільнотою; подолати односторонні погляди про мусульманську культуру і цивілізацію, пов'язані з діяльністю екстремістів.

Основні поняття: Коран, сунна, сура, мусульманин, шахада, хадж, саят (намаз), саум (ураз), рамазан, закаят, джихад, шаріат, халіф.

Питання семінарського заняття

1. Історичні передумови виникнення ісламу.
2. Основи віровчення.
3. Коран: структура, особливості світосприйняття, картина світу.
4. Культова практика ісламу.
5. Форми та основні течії в ісламі.

Питання для самостійного вивчення

1. Канонічні джерела мусульманського права.
2. Шаріат – правова й богословська система.
3. Мусульманський фундаменталізм – фактор світової політики.
4. Суфізм – містично-аскетична течія в ісламі.
5. Іслам як спосіб життя.

6. Іслам і тероризм.
7. Вплив ісламу на економічний розвиток мусульманських країн.
8. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи.
9. Суфійські ордени та братства.
10. Іслам і жінка.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити п'ять головних засад культової практики ісламу.
2. Охарактеризувати найбільш шановані свята мусульман.
3. Розкрити основні розбіжності між сунітами та шиїтами.
4. Розкрити основні положення шаріату.
5. Розкрити особливості взаємодії моралі, права й релігії у мусульманському світі. Хто і коли заснував іслам як релігію?
6. Чим пояснити той факт, що в ісламі дуже розвинута правова традиція?
7. Чому іслам сприяв створенню теократичного суспільства.
8. Уявіть собі, що ви народилися у традиційно ісламській країні. Що змінилося б у ваших поглядах на життя, світ та людей?

Література

1. Релігієзнавство // за ред. В. І. Лубського. – К. : Академія, 2000. – 408 с.
2. Іслам: происхождение, история, современность. – М. : Наука, 1984. – 340 с.
3. Мень А. Іслам // История религии. В 2 кн. Кн. 2: Пути христианства. – М., 1999. – С. 191 – 210.
4. Вайнтриб І. Мусульманський світ середньовіччя: “Словесний портрет “сакральної культури мусульманської цивілізації // Людина і світ. – 1999. – № 5. – С. 38 – 42.
5. Васильев А. Іслам – значит покорность // Васильев А. В поисках “второго мира”. – М., 1988. – С. 64 – 75.
6. Ваххабізм і ваххабіти // Людина і світ. – 1999. № 8. – С. 45 – 47.
7. Грегори Т. Мир ислама // Грегори Т. Темные века. – М., 1994. – С. 50 – 55.
8. Полотнюк Я. Іслам // Людина і світ. – 1993. № 4 – 5. – С. 32 – 37.
9. Требін М. Сакральна одіж тероризму // Людина і світ. – 2002. – № 10. – С. 2-11.
10. Ярош О. Суфії: два шляхи до бога // Людина і світ. – 1999. – № 3 – 4. – С. 22 – 25.
11. Шукуров Ш. Что есть мусульманский храм? // Наука и религия. – 1995. – № 1. – С. 46 – 47.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5

ТЕМА. ХРИСТІЯНСТВО

Мета заняття: розкрити передумови виникнення християнства; відмітити основні лінії еволюції християнської релігії у початковий період її існування; ознайомити з особливостями віровчення та культу раннього християнства; прослідкувати історичний розвиток християнства, акцентуючи увагу на сутності православ'я, католицизму, протестантизму, їхній взаємопов'язаності та розбіжностях; віднайти відповіді на питання, які ставить перед християнством сучасність і усвідомити, якою повинна бути відповідь самого християнства секуляризованому світу.

Основні поняття: Євангелія, обожнення, апокрифи, благодать, есхатологія, еклезіологія, зішестя, харизма, апологетика, пресвітер, клір, єпархії, єресь, іудео-християнство, гностицизм, маніхейство, христологія, іпостась, літургія, псалми, православ'я, католицизм, протестантизм, баптисти, п'ятидесятники, англікани, кальвіністи, мормони, аскетизм, чернецтво, догма, єресь, церква, акафіст, Вселенські Собори, дванадесять свята, лавра, літургія, фарисей.

Питання семінарського заняття

1. Соціально-економічні та ідеологічні передумови виникнення християнства.
2. Христос, його природа й сутність. Проблема співвідношення божественного й людського.
3. Перші християнські громади, особливості світогляду та організації.
4. Християнська церква в Римській імперії. Причини переслідування і перемоги християн.
5. Вселенські Собори: минуле і сучасність.
6. Історія формування та географія поширення православ'я.
7. Розходження в догматиці й обрядах між католиками й православними християнами.
8. Особливості віросповідання і культу в протестантизмі.
9. Новий Заповіт. Історія формування та структура.
10. Християнство і сучасність.

Питання для самостійного вивчення

1. Християнське вчення про людину.
2. Християнське розуміння антропогенезу.
3. Християнська традиція і духовне здоров'я молоді.
4. Наркоманія у світлі християнського світогляду.
5. Християнство і культура.
6. Християнська віра як духовна цінність.
7. Біблія та її всесвітнє значення.
8. Становлення монастирів і чернецтва в Україні-Русі.
9. Біблійні сюжети у світовій художній культурі.

10. Євангелія як основа життя.
11. Шляхи людини до Бога.
12. Ікона в православному культі.
13. Християнство про гріх, його сутність та походження.
14. Проблема безсмертя в окультизмі та християнстві.
15. Перший Вселенський Собор та його значення.
16. Лютеранство і кальвінізм як два основних різновиди протестантизму.
17. Філософія європейського об'єднання і духовний досвід християнства.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрити основні передумови першого розколу християнської церкви
2. Якими є спільні джерела віровчення західного та східного християнства?
3. Які обрядові відмінності існують між православ'ям і католицизмом у здійсненні таїнств?
4. Викладіть основні ідеї соціальної доктрини Католицької церкви.
5. Які свята найважливіші для православних?
6. Який вплив на сучасне життя має той факт, що західне християнство (католицизм та протестантизм) постійно модернізуються, а православ'я наголошує на своїй прихильності до традицій.
7. Охарактеризувати перспективи православно-католицького богословського діалогу.
8. Чому саме духовні цінності християнства лягли в основу сучасної західної цивілізації?
9. Чи згодні ви з твердженням, що протестантизм прискорив розвиток капіталізму? Обґрунтуйте свою думку. (М.Вебер. "Протестантизм і дух капіталізму")
10. Розкрити особливості культової практики протестантизму.

Література

1. Головащенко С. Історія християнства. – К. : Наукова думка, 1999. – 432с.
2. о. Мень А. Сын человеческий – М. : Фонд имени Александра Меня, 2006. – 495 с.
3. Амвросій, Архімандрит. З історії Великого посту // Православ. вісн.- 1998. – № 2. – С. 15 – 25.
4. Костельник Г. Найстаріший і найновіший погляди на початки християнства // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 16 – 24.
5. Християнство на порозі III тисячоліття // Людина і світ. – 2000. – № 1. – С. 39 – 43.
6. Церковна термінологічна традиція // Людина і світ. – 1994. – № 9. – С. 29 – 32.
7. Грибанов А. Католицизм // Наука и жизнь. – 1993. – № 7. – С. 70 – 76.
8. Косуха П. Протестантизм // Людина і світ. – 1993. – № 8 – 9. – С. 41 – 43
9. Опря І. З історії адвентизму на Правобережній Україні // Людина і світ. – 2000. – № 10. – С. 34 – 36.
10. Сліпий Й. Паломництво до Святої Землі. Вражіння з подорожі. – Л.,

1935. – 200 с.

11. Чернышев В. Кто такие “штунды”, об их “церкви” и Церкви Христовой // Правслав. Вісн. – 1998. – № 2. – С. 86 – 92.
12. Шевченко Т. Неофіти: Поема // Шевченко Т. Кобзар. – Х.; Шевченкове, 1996. – С. 578 – 593.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

ТЕМА. ІСТОРІЯ ХРИСТІАНСТВА В УКРАЇНІ

Мета заняття: ознайомити з процесом розповсюдження християнства на українських землях і утвердження християнства офіційною (державною) релігією, тенденціями церковно-релігійного життя в наступні періоди української історії; охарактеризувати сучасний стан релігійного життя в Україні; визначити значення християнства для соціального й духовного відродження.

Основні поняття: міфологія, Євангелія, апокрифи, благодать, есхатологія, еклезіологія, зішестя, харизма, апологетика, пресвітер, клір, єпархії, єресь, христологія, іпостась, літургія, псалми, православ'я, аскетизм, чернецтво, унія, єресь, догмат, митрополія, митрополит, братство, синод.

Питання семінарського заняття

1. Дохристиянські вірування давніх українців. Слов'янська міфологія. Язичницькі традиції в українському християнстві.
2. Шляхи поширення та утвердження християнства в Київській Русі.
3. Становище Київської церкви в Литовсько-Польську добу. Боротьба за київський митрополичий престол з боку Польщі та Литви. Утворення двох митрополій.
4. Берестейська унія 1596 р. Її причини та наслідки. Релігійна полеміка та міжконфесійне протистояння уніатів та неуніатів.
5. Православна церква в Україні від Берестейської унії до початку ХХ ст. Боротьба за автокефалію.
6. УАПЦ: історія виникнення та сучасне становище.
7. УГКЦ як церква унійного типу. Діяльність УГКЦ у ХІХ – ХХ ст. Псевдособор 1946 року, період переслідувань і підпільної діяльності, відродження на сучасному етапі.
8. Міжконфесійна ситуація в Україні в сучасних умовах.

Питання для самостійного опрацювання

1. Християнство й культура Київській Русі.
2. Українське сакральне мистецтво.
3. Християнство і писемність Київської Русі.
4. Святі Київської Русі.

5. Становлення монастирів і чернецтва в Україні-Русі.
6. Образ Ісуса Христа в українській культурі.
7. Митрополит Київський Петро Могила та його сподвижники.
8. Проблема національної церкви і національної релігії в українському суспільстві.
9. Роль українського православ'я в національно-визвольній боротьбі українського народу.
10. Астрологія і її сьогоднішній ренесанс.
11. Неоязичництво на Україні.
12. Основні етапи історії Української православної церкви.
13. Протестантські конфесії в Україні.
14. Українська література і християнська традиція.
15. Потенціал християнської культури в сучасній Україні.
16. Прогнози релігійних процесів в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Чому іудаїзм, іслам та римсько-католицьке християнство не стали державною релігією Київської Русі.
2. Якими є ознаки релігійного життя в сучасній Україні?
3. У чому полягає проблема політизації релігійного життя в Україні?
4. Які причини міжконфесійних конфліктів серед християн України?
5. З якими проблемами стикаються християнські конфесії України в своїй діяльності?
6. Розкрийте особливості протестантських конфесій в Україні.
7. Які передумови існують для подальшого розвитку міжрелігійних контактів в інтересах всього суспільства?
8. Розкрити основні віхи історії православ'я в Україні.

Література

1. Історія християнської Церкви на Україні. – К. : Альма-Матер, 1992. – 311 с.
2. Горський В. Святі Київської Русі . – К. : Абрис, 1994. – 175 с.
3. Головащенко С. Історія християнства. – К. : Наукова думка, 1999. – 432с.
4. Головащенко С. Феномен українського православ'я // Людина і світ. – 1993. – № 6 – 7. – С. 2 – 8.
5. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
6. Даркевич В. Християнство на Древней Руси // Наука и жизнь. – 1998. – № 11. – С. 33 – 40.
7. Житие Преподобного Феодосия Печерского– К. :Феникс, 1998.– 24 с.
8. Здіорук С. І. Суспільно релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
9. Липинський В. Релігія і церква в історії України / Центр. суспіл. досліджень ім. В. Липинського. – К. : Фотовідеосервіс, 1993. – 126 с.

10. Хрестоматія тисячоліття хрещення Руси-України – Філядельфія; Торонто: С.К.В.О.Р., 1986. – 320 с.
11. Музичка І. Культ Богородиці в Україні // Нар. творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 92 – 95
12. Матвеева Н., Голобородько А. Святі і свята України: Календар церков. свят і нар. традицій : словник-довідник. – К. : Укр. центр. духов. культури, 1995. – 239 с.
13. Моця О. Чому Русь прийняла християнство?: До питання про вибір наших пращурів // Людина і світ. – 1999. – № 1. – С. 21 – 23.
14. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 1994.
15. Яроцький П. Берестейська унія. Про що свідчать її уроки // Віче. – 1994. – 6(27). – С. 140 – 153.

РОЗДІЛ IV. ЗМІСТ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНО- ДОСЛІДНИЦЬКОГО ЗАВДАННЯ

Індивідуальне навчально-дослідницьке завдання – вид індивідуального завдання, що виконується на основі самостійного вивчення частини програмового матеріалу або його систематизації та узагальнення, є завершеною теоретичною або практичною роботою, може охоплювати одну, декілька тем або зміст навчального курсу загалом.

ІНДЗ – це окремий обов’язковий змістовий модуль, який виконується самостійно й оцінюється як частка навчального курсу з урахуванням у загальній оцінці за курс. Відсоток ІНДЗ у загальній оцінці з дисципліни залежить від складності та змісту завдання.

ІНДЗ містить елемент пошукової, частково науково-дослідницької роботи і виступає чинником залучення студента до науково-дослідницької діяльності, яка може бути продовжена в результаті виконання курсової, дипломної, магістерської роботи...

Зміст, структура, порядок подання та захисту ІНДЗ, критерії оцінювання розробляються викладачем і доводяться до відома студентів до початку його виконання.

Максимальна кількість балів оцінювання ІНДЗ – **20 балів**.

За виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань студент може отримати 20 балів, якщо:

- робота є оригінальним самостійним дослідженням, у якому відбито творчий пошук студента, його вміння нестандартно мислити, працювати з науковими джерелами, висувати при цьому власні гіпотези з досліджуваних проблем;
- при описі результатів повністю дотримано вимоги до структури роботи, до викладу думки та до технічного оформлення тексту, а саме:

1. Структура дослідження:

- а) план;
- б) вступ, який містить такі позиції:
 - актуальність проблеми;
 - мета роботи;
 - завдання (кожному з поставлених завдань має відповідати певна частина роботи);
 - наукова новизна дослідження (відібрано новий матеріал для аналізу, здійснено уточнення певних наукових понять тощо);
- в) основна частина регламентована поділом на розділи, в кожному з яких реалізується одне із завдань, сформульованих у вступі; усі структурні частини роботи композиційно завершені;
- г) висновки;
- д) тези – короткий виклад основних результатів дослідження;
- є) список літератури укладений в алфавітному порядку відповідно до зразків оформлення посилань, рекомендованих ВАК України для робіт наукового характеру.

2. Виклад думки:

а) аргументація думки.

У роботі продемонстровано індуктивні й дедуктивні методи при викладі наукових гіпотез, використано обґрунтовані посилання на відповідні джерела, теоретичні роздуми, проілюстровано конкретними прикладами;

б) ілюстрування думки.

Для ілюстрації авторських тверджень застосовано найбільш показові, найбільш переконливі приклади, частину яких піддано детальному аналізу.

3. Технічне оформлення роботи.

Дотримано основних вимог до оформлення наукових робіт:

- текст набрано на комп'ютері (шрифт – 14, інтервал – 1.5, розмір полів: верхнє – 2, ліве – 3, нижнє – 2, праве – 1,5);
- нумерація сторінок зверху справа;
- кожен з основних розділів роботи розпочато з нової сторінки;
- посилання в тексті оформлено за зразком: [10. с. 32], де 10 – номер джерела у списку літератури, с. 32 – номер сторінки;
- робота має охайний вигляд, її переплетено або подано для перевірки в папці.

За виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань студент може отримати 15 – 19 балів, якщо:

- наукове дослідження студента виконане на достатньо високому рівні, але має незначні недоліки в технічному оформленні, укладанні списку літератури, стилістиці тексту;
- робота має чітку структуру, думки логічно аргументовані, використано широкий арсенал наукових джерел;
- основна частина демонструє реалізацію поставлених завдань;
- висновки ілюструють наукову новизну отриманих результатів.

За виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань студент може отримати 8 – 14 бали, якщо:

- робота чітко структурована, але у викладі простежується неточне розуміння

деяких наукових понять і категорій, мало цитувань з наукових джерел;
– мета роботи загалом досягнута, але завдання реалізовані не повністю;
– допущено недоліки в оформленні посилань, укладанні списку використаної літератури.

За виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань студент може отримати 6 – 7 балів, якщо:

– робота не відповідає переважній більшості вимог до наукових досліджень, але має структуру, у списку літератури зазначено більше трьох джерел;
– роботу виконано акуратно, дотримано більшість вимог до технічного оформлення тексту.

За виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань студент може отримати 1 – 5 балів, якщо:

– робота не відповідає переважній більшості вимог до наукових досліджень, не дотримано вимог щодо структури, у списку літератури зазначено менше трьох джерел;
– роботу виконано неакуратно, не дотримано більшість вимог до технічного оформлення тексту.

Теми індивідуальних навчально-дослідницьких завдань

1. Особливості трансформації ідеї “внутрішньої” людини у філософії Г. Сковороди.
2. Розкрити зв’язок релігії з наукою, мораллю, мистецтвом.
3. Можливості чуття як засобу дослідження релігії у філософії Ф. Шлейєрмахера.
4. Феномен сакрального в творчості М. Еліаде.
5. Межі й можливості психоаналізу З. Фрейда в осягненні релігії.
6. Християнське розуміння антропогенезу.
7. Становлення монастирів і чернецтва в Україні-Русі.
8. Біблійні сюжети у світовій художній культурі.
9. Образ Ісуса Христа в українській культурі.
10. Християнство і творчість.
11. Світові релігійні системи в контексті сучасності.
12. Релігієзнавство в системі гуманітарного знання.
13. Розвиток богословського релігієзнавства в Києво-Могилянській академії.
14. Історіософсько-релігієзнавча спадщина М. Драгоманова.
15. Глобальні проблеми сучасності в їхньому богословському осмисленні й церковній діяльності.
16. Богословські теорії майбутнього суспільства.
17. Українська міфологічна легенда в її історичному розвитку.
18. Сучасні форми й напрями вільнодумства (неопозитивістська форма, атеїстичний екзистенціалізм, еволюційний гуманізм та інш.)

РОЗДІЛ V. ЗРАЗКИ ТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Завдання 1. Характеризуючи релігійні погляди Фойєрбаха, С. Булгаков писав: "... Homo homini Deus est – ось лапідарна формула, яка відображає сутність релігійних поглядів Фойєрбаха. Це не заперечення релігії і навіть не атеїзм – це, на противагу теїзму, антропотейзм, причому антропология постає в ролі богослов'я". "Homo homini Deus est у нього потрібно перекласти так: людський рід є бог для окремої людини, вид є бог для індивіда".

➤ Розкрийте погляди Фойєрбаха про сутність і походження релігії.

Завдання 2. Поясніть думку І. Канта, згідно з якою, змістом релігійної свідомості служить поняття про Бога як про етичного законодавця, і релігія полягає у визнанні людиною всіх своїх етичних обов'язків як заповідей Бога. Що спільного між релігією і мораллю, у чому їхні відмінності?

Завдання 3. Чи погоджуєтеся Ви з думкою С. Л. Франка про те, що вчення про переселення душ потрібно відрізнати від учення про перевтілення? Як Ви вважаєте: у давньоіндуському вченні про втілення або переселення душ наголос робиться на ідеї нових життів чи на ідеї незліченної кількості смертей? Аргументуйте відповідь.

Радимо скористатися розділом "Тексти для читання"

Завдання 4. Поясніть слова Архієпископа Львівського і Галицького Августина: "Секуляризація – це процес не тільки трагічний, не тільки неминучий, але і позитивно необхідний".

Завдання 5. Підготуйте есе на тему: "Які фактори дали змогу християнству, буддизму й ісламу стати світовими релігіями?"

Завдання 6. Про яку концепцію сутності і походження релігії йдеться в одному із підручників "Релігієзнавство"?

➤ Чому автор цієї концепції називав релігію найважливішим елементом "психічного інвентаря культури" на тривалій "донауковій" стадії її розвитку.

Завдання 7. Прочитайте рядки з давніх літературних джерел (*переклад Павла Ріттера*) і розкрийте їх зміст:

Велика хмара взгір'я та долини вкрила,
Вона дощі страшенні почала струмити,
Побачивши, як небо зливу посиляє,
Пастух Джанія висловив таке бажання:

"Великого ми мусимо зазнати щастя,
Бо сам святий перебуває тут із нами.
До тебе я звертаюся тепер, пророче!
За вчителя будь нам, пустельнику великий!"

Я й жінка житимем покірні, благочесні,
І смерть ми подолаємо й усі страждання,
Досягнення кінця, що припиняє муки”.

Тоді додав спокусник і лукавець Мара:
“Той, в кого є сини, завжди із них радіє,
Так само в кого є корови, з них радіє.
Бо пристрасть спричиняє людям тільки радість.
А хто безстрашний, той не знає насолоди”.

Але таку дав відповідь святий блаженний:
“Той, в кого є сини, страждає і сумує,
А в кого є корови, той не безтурботний,
Бо пристрасть спричиняє людям тільки муки
Лише безпристрасний не знає муки”.

Завдання 8. Про жреця і пророка якої релігії пише Ф. Ніцше?

➤ Розкрийте основи віровчення цієї релігії.

“Коли Заратустрі виповнилося тридцять років, він покинув свою батьківщину і озеро своєї батьківщини і пішов у гори. Тут він тішився духом і своєю самотністю, і протягом десяти років це його не гнітило. Та зрештою змінилося серце його – і якось уранці прокинувся він із зорею, став перед сонцем і так звернувся до нього. "Велике світило! Поглянь! Я переситився своєю мудрістю, як бджола, що назбирала надто багато меду, мені потрібні руки, простягнені до мене. Я хотів би дарувати і роздавати до того часу, доки мудрі серед людей не стали б знову радіти глупоті своїй, а бідні – своєму багатству. Для цього я повинен спуститися вниз ...”.

Завдання 9. “Цілком природно, – писав С. Л. Франк, – що людська душа починає розглядатися як певна хвиля розлитої в природі безособової психічної енергії або космічного психічного субстрату, звідки легко виникає уявлення, що після смерті людини запас психічної енергії або психічного субстрату, який складає її душу, продовжує жити і діяти в інших явищах природи”.

➤ Чи є ця ідея центральною в індуському вченні про переселення душ?
Аргументуйте відповідь.

➤

Радимо скористатися розділом “Тексти для читання”

Завдання 8. Сутнісні витоки християнства багатьма дослідниками пов’язуються з елліністичним культурним простором. Так, християнське вчення про Бога як абсолютне Добро, про сутність людини, про смерть і потойбічне життя, учення про земне й небесне за своїм змістом та ідейним спрямуванням зорієнтоване здебільшого в бік античної філософської традиції. Зокрема, св. Августин твердив про містичне “прозріння” давніх еллінів як “тих, що бачили” істину, але “не знали шлях до неї”.

✓ На основі філософських ідей Платона доведіть або спростуйте це твердження.

- ✓ У чому полягають суттєві відмінності між християнським ученням і платонізмом?

Завдання 10. Прочитайте “Вчення про переселення душ (релігійно-історичний нарис)” С. Л. Франка і розкрийте зміст трьох мотивів учення про карму. Чому С. Л. Франк писав, що карма є передовсім індуською формою теодицеї?

Радимо скористатися розділом “Тексти для читання”

Завдання 11. Поясніть значення слова “шляхетний” у контексті будиського вчення (чотири шляхетних істини, восьмеричний багородний шлях).

- Як Ви розумієте шляхетність?

Завдання 12. С. Л. Франк писав: “Фольклор багатьох народів наповнений вірою в здатність людини перетворитися на тварину, рослину, камінь і т. п. Злі сили можуть заворожити людину в цьому напрямі і надати їй певного нелюдського тілесного образу, добрі сили можуть також зробити так само, але в інтересах спасіння від ворогів”.

- Пригадайте українські легенди, перекази, казки, у яких відображені анімістичні уявлення. Коротко розкрийте їхній зміст (не менше 4-5).

Завдання 13. “Протистояння ісламського світу та Заходу має скоріше соціокультурне, ніж політичне та економічне забарвлення. Дуже легко розглядати іслам як загрозу. Це позиція, згідно з якою панісламізм вважається монолітним за природою і до того ж історичним ворогом, чий віра та наміри діаметрально протилежні Заходу”.

- Чи можливий, на Ваш погляд, діалог між ісламським світом та Заходом, і які перспективи цього діалогу?

Завдання 14. “Більшість мислителів, вчених і філософів говорять про те, що ісламу немає місця в сучасному світі. Ця думка з'явилася тому, що в ісламському світі не було зроблено жодного технічного винаходу або наукового відкриття. Захід стверджує, що досяг таких успіхів після того, як позбавився диктатури церкви і відділив релігію від життя”.

- Чи погоджуєтесь Ви з такою думкою?
- Аргументуйте відповідь.

Завдання 15. Прочитайте твердження і вставте пропущені імена (єпископи Несторій, архімандрит Євтихій).

“630 єпископів IV-й Вселенського Собору ухвалили антиномічну істину про те, що дві природи в Христі з'єднані “не злитно і незмінно” (проти поглядів.....), “нероздільно і нерозлучно” (проти поглядів).”

Завдання 16. Прочитайте фрагмент однієї із дискусій, стосовно історії християнства в Україні. Яку б позицію зайняли Ви? Спробуйте аргументувати відповідь.

“Ви прагнете переконати нас, що "внутрішній світ і внутрішній менталітет українців завжди формувалася під впливом культурно-історичних традицій православ'я". Але ж християнська традиція взагалі на українських теренах побутує лише тисячу років, а наша історія й традиції мають десятки тисяч літ. До того ж догмати й канони православ'я сформувалися відчутно пізніше

інфільтрації християнства в Україну. До 1054 року взагалі не було поділу на Католицьку й Православну церкви”.

Завдання 17. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що важливий гарант ідентичності України – держава з православним менталітетом і способом життя як спадкоємність культурно-традиційної спадщини землі свята Русь, яка повинна бути повернена і адаптована до сучасних умов, не втрачаючи свого істинного змісту.

➤ Аргументуйте відповідь.

Завдання 18. На одній із конференцій, присвяченій сучасному стану релігійного життя доповідач висловив таку думку: “в нинішньому світі православ’я, як і інші релігії, не можна вважати визначальним елементом духовної, гуманітарної традиції, адже їх провідники (церкви) часто відверто демонструють не надто гуманне лице”.

➤ Що мав на увазі науковець?

➤ Чи погоджуєтесь Ви з таким висновком?

➤ Аргументуйте відповідь.

Завдання 19. Використовуючи матеріали періодичних видань, на карті світу позначте зони конфліктів, у виникненні яких велике значення відіграє релігійний чинник. Постарайтесь деяким із них дати оцінку.

Завдання 20. При зверненні до духовенства для того, щоб уникнути помилок необхідно мати мінімум знань про священство. *Пропонуємо заповнити таблицю від нижчого титулу до вищого, орієнтуючись на такі релігійні титули:* диякон, ієродиякон, єпископ, ієромонах, архідиякон, протодиякон, ієрей, архімандрит, патріарх, протоієрей (старший священник), архієпископ, митрополит, ігумен, архієрей.

Ієрархія

Біле духовенство	Чорне духовенство
Диякон	Диякон

.....

Патріарх

Завдання 21. Побудуйте діаграму п’яти країн на основі їх релігійних структур (статистичні дані кількості віруючих національних і світових релігій), дотримуючись масштабу: 10% населення відповідає 1 см. довжини стовпчика діаграми. Кольори для позначення одних і тих же релігій на діаграмах усіх країн повинні співпадати. Обґрунтуйте свою відповідь.

Радимо скористатися підручниками з географії релігій
--

РОЗДІЛ VI. ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Як окрема галузь релігієзнавства, соціологія релігії бере початок в другій половині XIX – на поч. XX ст. Її засновниками були:

- а) А.Камю;
- б) М.Вебера;
- в) К.Маркс;
- г) О.Конт?

2. “Homo homini Deus est”(“людина людині Бог”) – формула, яка відображає сутність релігійних поглядів:

- а) І.Канта;
- б) Г.Гегеля;
- в) Л.Фойєрбаха;
- г) Ф.Ніцше?

3. Назвіть відомі Вам концепції походження релігії:

4. Кому належить ідея про те, що “релігія є останньою і найвищою формою людської свідомості, чи то думка, воля, уявлення, знання або пізнання: вона є абсолютний результат, царина, в яку людина вступає, як в сферу абсолютної істини...”:

- а) К.Марксу;
- б) Сократу;
- в) І. Канта;
- г) Г. Гегелю?

5. Термін “атеїстичний екзистенціалізм” увів:

- а) Ж-П.Сартр;
- б) Карл-Ренсом Роджерс;
- в) Д.Дідро;
- г) Л.Фойєрбах?

6. Кому належить ідея про те, що “Моральний закон через поняття найвищого добра як об'єкт і кінцеву мету чистого практичного розуму веде до релігії...”:

- а) Г. Гегелю;
- б) І. Канта;
- в) З.Фрейду;
- г) М.Веберу?

7. Назвіть автора праць “Нав'язливі дії і релігійні обряди”, “Тотем і табу”, “Майбуття однієї ілюзії”, в яких він пропонує психаналітичне тлумачення релігії:

- а) К.Ясперс;
- б) З.Фрейд;
- в) К.Юнг;
- г) Ж-П.Сартр?

8. У буддизмі людина, яка перемогла страждання і переродження, прямуючи Восьмеричним шляхом:

- а) Назорей;
- б) Карма;
- в) Архат;
- г) Ваджара?

9. Ваджра – символ:

- а) Буддизму;
- б) Християнства;
- в) Синтоїзму;
- г) Ісламу?

10. Який головний символ індуїзму і буддизму зображено на національному прапорі Індії.

- а) хрест;
- б) сонце;
- в) колесо;
- г) слон?

11. Як називається обрядова милостиня в ісламі:

- а) умма;
- б) закят;
- в) хаддж;
- г) намаз?

12. Як називається “сприймаюча здатність”, “орган чуття”, інструмент безпосереднього чуттєвого сприйняття зовнішнього світу в буддизмі:

- а) іхрам;
- б) карма;
- в) індрія;
- г) Дхарма?

13. Навколо якої священної будівлі під час хаджу здійснюється обряд таваф:

- а) капища;
- б) синагоги;
- в) кааби;
- г) мечеті?

14. Як в індуїзмі називаються уявлення про втілення божеств в образі людей і тварин в матеріальному світі:

- а) Архат;
- б) Галаха;
- в) Аватара;
- г) Мока?

15. Який Вселенський Собор був скликаний для осудження єресі Олександрійського пресвітера Арія:

- а) I-й Вселенський (I Нікейський);
- б) II-й Вселенський (I Константинопольський);
- в) IV-й Вселенський (Халкідонський);

г) VII-й Вселенський (II Нікейський)?

Ваш варіант відповіді _____

16. Із скількох положень складається Символ віри:

а) 8;

б) 9;

в) 10;

г) 12?

Ваш варіант відповіді _____

17. В чому полягала сутність єресі Константинопольського єпископа Несторія, погляди якого були засуджені I Єфеським Собором?

18. На якому Вселенському Соборі було завершено формування Тринітарного догмату:

а) I-й Вселенський (I Нікейський);

б) V-й Вселенський (II Константинопольський);

в) IV-й Вселенський (Халкідонський);

г) VII-й Вселенський (II Нікейський)?

Ваш варіант відповіді _____

19. Як називається підвищення, переважно півкругле місце посередині християнського храму, з якого диякон проголошує ектенію, читає Євангеліє, а священник проголошує проповіді?

а) сходинка;

б) кафедра;

в) амфітеатр;

г) амвон?

20. Виділіть **неправильне** твердження:

а) першою масовою єресью антитринітарного характеру було аріанство;

б) слово “Армагеддон” етимологічно походить від назви гори Мегіддо на півночі Ізраїлю;

в) уперше титул архімандрита введено у християнській церкві в актах Єфеського собору 431;

г) есхатологія – ідеологія та рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій.

21. Неорелігії – це:

а) харизматичні культури;

б) секта.

22. Принципом взаємовідносин держави і церкви є:

а) відмова від релігії;

б) наказ Президента;

в) міжнародні договори;

г) відокремлення церкви від держави та школи від церкви.

23. Закон „Про свободу совісті та релігійні організації в Україні” прийнято:

а) у 1991 р;

б) у 1996 р;

в) ваш варіант відповіді _____

РОЗДІЛ VII. ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ ЗА ТАЛОНОМ № 2 I № K

1. Філософсько-наукові та психологічні концепції походження релігії.
2. Сутність та соціальна природа релігії.
3. Розкрити зв'язок релігії з наукою, мораллю, мистецтвом.
4. Охарактеризувати основні функції релігії.
5. Структура релігії та особливості її функціонування в сучасному суспільстві.
6. Характерні риси релігійної свідомості. Релігійна ідеологія та релігійна психологія.
7. Типологія сучасних віруючих (психологічний аспект).
8. Розкрити особливості релігійних вірувань первісної доби.
9. Розкрити особливості ранніх національних релігій та їхній взаємозв'язок з культурою давніх цивілізацій.
10. Визначити культурно-історичну цінність давньоіндійської ведичної літератури.
11. Розрити морально-етичний зміст давньокитайських релігій (конфуціанство, даосизм).
12. Особливості національних релігій.
13. Філософія даосизму та її вплив на розвиток сучасних практик психотренінгу.
14. Особливості культу, віровчення та організації іудаїзму.
15. Віровчення та культова практика індуїзму.
16. Характерні риси світових релігій.
17. Історія виникнення буддизму та життєвий шлях його засновника.
18. Віровчення та культова практика буддизму.
19. Школи і течії сучасного буддизму.
20. Історія виникнення ісламу та життя пророка Магомета.
21. Особливості віровчення та культу ісламу.
22. Коран – священна книга ісламу.
23. Соціально-політичні проблеми ідеології сучасного ісламу.
24. Характерні особливості християнства. Основоположні принципи християнського віровчення.
25. Соціально-економічні та політичні передумови виникнення християнства.
26. Біблія, її структура та зміст.
27. Організація християнської церкви.
28. Католицизм: віровчення, культ, організація.

29. Особливості православ'я.
30. Православ'я і його відмінність від інших релігій.
31. Християнство в історії і культурі людства.
32. Причини виникнення протестантизму та його основні напрями.
33. Хрещення Русі. Історія православ'я в Україні.
34. Еволюція автокефального руху в Україні.
35. Особливості української греко-католицької церкви.
36. Сучасна релігійна ситуація в Україні.
37. Поняття “неокульти”, класифікація.
38. Неохристиянські і неоязичницькі рухи.
39. Психотехнічні культу.
40. Соціально-психологічні основи формування релігійно-містичних культів.

РОЗДІЛ VIII. ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

МІРЧА ЕПАДЕ СВЯЩЕННЕ І МИРСЬКЕ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Ми детальніше розглянули ініціацію і ритуали “переходу”, але це не означає, що тему вже вичерпано; можемо лише претендувати на те, що окреслили кілька головних аспектів. Все-таки, щоб докладніше вивчити ініціацію, нам довелося залишити поза увагою цілу низку суспільно-релігійних фігур, важливих для розуміння *homo religiosus*; так, ми не згадали про володаря, шамана, священика, знахаря. Наша книга в силу обставин є невеличкою і неповною; вона – лише дуже загальний вступ до безмежної теми.

Тема дуже широка, бо вона цікавить не лише історика релігій, етнологу чи соціолога, вона цікава також для історика, психолога, філософа. Зрозуміти ситуації, які “бере” на себе релігійна людина, проникнути в її духовний світ – означає просунутися вперед у загальному пізнанні людини. Це правда, що більшість ситуацій, які “брала” на себе релігійна людина примітивних суспільств і архаїчних цивілізацій, вже давно залишилися в історії. Проте вони не зникли безслідно: вони зробили нас такими, якими ми є сьогодні, отже, вони стали частиною нашої власної історії.

Релігійна людина приймає особливий спосіб існування у світі, і, попри значну кількість історико-релігійних форм, цей особливий спосіб завжди можна впізнати. Незалежно від історичного контексту, в якому релігійна людина перебуває, вона завжди вірить, що існує абсолютна реальність, *священне*, яке лежить за межами цього Світу, але проявляється в ньому, а отже, і освячує його, і робить його реальним. Вона вірить, що життя має священне походження і що людське існування актуалізує всі свої можливості настільки, наскільки воно є релігійним, тобто настільки, наскільки бере участь в реальності. Боги створили людину і Світ, герої-цивілізатори завершили творення, а історія всіх цих божественних і напівбожественних дій зберігається в міфах. Реактуалізуючи

священну історію, імітуючи божественну поведінку, людина оселяється і тримається поруч із богами, тобто в реальному і значущому.

Неважко замітити все, що відрізняє цей спосіб буття у Світі від існування арелігійної людини. Передовсім, арелігійна людина відкидає трансцендентність, сприймає відносність “реальності”, а іноді навіть піддає сумніву сенс буття. У великих культурах минулого також були арелігійні люди, напевно вони існували навіть на архаїчних рівнях культури, хоча це й не зафіксовано в текстах. Але арелігійна людина до кінця розвинулася лише в сучасних суспільствах. Сучасна арелігійна людина приймає нову екзистенційну ситуацію; вона визнає себе лише як суб'єкт і дійову особу історії і відкидає будь-яке покликання до трансцендентності. Тобто вона не сприймає жодної моделі буття людства окрім буття людини, таким, яким воно є в різних історичних ситуаціях. Людина сама *робить себе* і може повністю *зробити себе* лише тою мірою, якою десакралізує себе і Світ. Священне – це перепона на шляху до її свободи. Людина стане собою лише настільки, наскільки радикально демістифікує саму себе. Вона не може стати по-справжньому вільною, доки не вб'є останнього бога. Ми не маємо наміру обговорювати цю філософську позицію. Констатуємо лише, що в остаточному підсумку сучасна арелігійна людина добровільно приймає трагічне буття і її екзистенційний вибір не позбавлений величі. Проте ця арелігійна людина походить від релігійної, і, хоча вона цього чи ні, вона є і витвором цієї релігійної людини, вона склалася внаслідок ситуацій, які брали на себе її предки. По суті, вона – результат десакралізації. Так само, як природа – продукт поступового наповнення божественного Космосу мирським змістом, мирська людина – результат десакралізації людського існування. Проте це означає той факт, що арелігійна людина склалася як протиположність своєму попередникові, вона намагалася “випорожнитися” від будь-якої релігійності і від будь-якого позалюдського значення. Вона пізнає себе настільки, настільки “звільняється”, “очищається” від “забобонів” своїх предків. Інакше кажучи, хоча вона цього чи ні, мирська людина ще зберігає залишки поведінки релігійної людини, хоча вони й позбавлені релігійних значень. Що б вона не робила, вона – спадкоємець. Вона не може повністю знищити минуле, бо сама є його продуктом. Вона складається з заперечень, і підкидань, але її продовжує переслідувати реальність, якої вона зреклася. Щоб мати власний Світ, вона десакралізувала Світ, у якому жили її предки, але, щоб потрапити до нього, вона була змушена прийняти поведінку, яка заперечує попередню, і тепер відчуває, що ця поведінка у будь-який момент може реактуалізуватися у тій чи іншій формі в глибинах її єства.

Як ми сказали, арелігійна людина *в чистому вигляді* – доволі рідкісне явище, навіть у найбільш десакралізованому сучасному суспільстві. Більшість “безрелігійників” продовжують поводитися по-релігійному (хоч і не усвідомлюють цього). Маються на увазі не лише “забобони” чи “табу” сучасної людини; всі вони мають магічно-релігійну структуру і походження. Та сучасна людина, яка вважає себе арелігійною і стверджує, що вона арелігійна, все ще має у своєму розпорядженні цілу замасковану міфологію і багато zdegradованих ритуалів. Як уже згадувалося, святкування Нового року чи переїзд у новий дім є

секуляризованою структурою ритуалу оновлення. Те саме явище спостерігається під час радощів, якими супроводжується одруження чи народження дитини, отримання нової роботи або підвищення по службі.

Можна було б написати цілу книгу про міфи сучасної людини, про міфології, закамуфльовані у виставах, якими вона захоплюється, в книгах, які вона читає. Кінематограф, ця “фабрика мрій”, запозичує і використовує незліченні міфічні мотиви: боротьба героя і чудовиська, битви і випробування ініціації, зразкові постаті її картини (молода дівчина, герой, райський пейзаж, пекло тощо). Навіть читання книг має міфологічну функцію не лише тому, що заміняє декламування міфів в архаїчних суспільствах і в традиціях усної літератури, що ще живе в сільських общинах Європи, а надто тому, що дарує сучасній людині “вихід із часу”, який можна порівняти з “виходом”, що його дають міфи. Чи “вбиває” людина час за читанням детективу, чи потрапляє в чужий часовий вимір, яким є будь-який роман, читання проектує людину за межі її особистого часу та інтегрує в інші звичаї, змушує її жити в іншій “історії”.

Переважає більшість “безрелігійників”, власне кажучи, не звільняються від релігійних поведінок, теологій і міфологій. Їх іноді непокоїть цілий комплекс релігійно-магічних уявлень, які вже виродилися до карикатури, і тому їх важко впізнати. Процес десакралізації людського існування дуже часто доходив до гібридних форм дрібної магії і пародії на релігію. Ми маємо на увазі не безліч “малих релігій”, що метушаться у всіх сучасних містах (у церквах, сектах і псевдоокультних школах, неоспіритуалістичних або так званих герметичних), бо всі ці феномени належать до тієї самої сфери релігійності. Ми й не натякаємо на різні політичні рухи та суспільні профетизми, міфологічну структуру й релігійний фанатизм яких видно відразу. Згадаємо єдиний приклад: згадаємо міфологічну структуру комунізму і його есхатологічне значення. Маркс запозичує і розвиває один із великих есхатологічних міфів азіатсько-середземноморського світу, а саме – визвольну роль праведника (“обраного”, “помазаного”, “невинного”, “провісника”; у наші дні – пролетаріату), страждання якого мають змінити онтологічний статус Світу. І справді, безкласове суспільство Маркса і поступове послаблення історичного напруження знаходять свій точний прецедент у міфі “золотого віку”, який, згідно з багатьма традиціями, характеризує початок і кінець історії. Маркс збагатив цей давній міф месіанською юдейсько-християнською ідеологією: з одного боку, роль пророка і сотеріологічна функція пролетаріату; з іншого – останній бій між добром і злом, що можна легко підвести до апокаліптичного конфлікту між Христом і Антихристом, у якому перший здобуває вирішальну перемогу. Значущим є сам факт того, що Маркс запозичив юдейсько-християнську есхатологічну надію на *абсолютний кінець історії*; цим він відокремився від інших історичистичних філософів (наприклад, Кроче та Ортега-і-Гассет), для яких конфлікти історії важливі так само, як і людське життя, і не можуть ніколи бути знищені повністю.

Утім, закамуфльовану чи вироджену релігійну поведінку можна замінити не лише в “малих релігіях” чи в політичній містиці: її можна впізнати і в рухах, які проголошують себе цілком мирськими, ба навіть атеїстичними. Скажімо, в

нудизмі чи в рухах за абсолютну сексуальну свободу, ідеологіях, де проглядаються сліди “ностальгії за Раєм”, бажання повернутися в ідилічний стан до гріхопадіння, коли не було гріха і не було розриву між плотською утіхою і свідомістю.

Цікаво також спостерігати, як виживають ініціаційні сценарії у великій кількості дій і жестів арелігійної людини наших днів. Звісно, ми залишимо осторонь ситуації, у яких зберігся певний вид ініціації в деградованому стані, наприклад, війну, і передовсім індивідуальні бої (особливо льотчиків), героїчні вчинки, що передбачають “випробування”, подібні на випробування традиційної військової посвяти, навіть якщо в наші дні борці вже не усвідомлюють глибокого значення “випробувань” і не беруть до уваги їхнього ініціаційного змісту. Ініціаційна канва збереглася навіть у деяких особливих сучасних техніках, наприклад, у психоаналізі. Пацієнта запрошують зануритися глибоко в себе, пережити минуле, знову подолати свої травми, а з формального погляду ця небезпечна операція подібна до ініціаційних сходжень у пекло, до привидів, або до боротьби з чудовиськами. Так само як колись посвячений мав вийти переможцем зі своїх випробувань, “померти” і “воскреснути”, щоб мати доступ до цілком усвідомленого і відкритого духовним цінностям буття, сьогоdnішній пацієнт повинен виступити проти власного “несвідомого”, що кишить черв’яками і чудовиськами, щоб віднайти здоров’я і психічну цілісність, а також світ культурних цінностей.

Однак ініціація так тісно пов’язана з людським існуванням, що велика кількість жестів і дій сучасної людини й досі повторює ініціаційні сценарії. Багато разів “боротьба з життям”, “випробування” і “труднощі”, що стоять перед юнаком на шляху до покликання чи до кар’єри, є певним чином ініціаційними випробуваннями: у результаті “ударів”, яких йому завдають, “страждань” і моральних чи навіть фізичних “тортур”, яких він зазнає, юнак “піддає випробуванню” самого себе, пізнає свої можливості, усвідомлює свою силу і врешті-решт стає дорослою людиною і творцем з погляду духовності (звісно, мається на увазі духовність сучасного світу). Це відбувається тому, що будь-яке людське існування складається з низки випробувань, з неодноразового досвіду “смерті” і “воскресіння”. Ось чому в релігійному плані буття завжди ґрунтується на ініціації; можна було б навіть сказати, що в міру того, як воно завершується, людське існування і саме є випробуванням.

По суті, більшість “безрелігійних” людей ще сповідує псевдорелігію і вироджені міфології. Це не повинно нас дивувати, бо мирська людина – нащадок *homo religiosus*, і вона не може анулювати власну історію, поведінку своїх релігійних предків, які зробили її такою, якою вона є сьогодні, крім того, що значна частина її буття живиться пульсаціями, що йдуть з глибин її ества, з зони, яку назвали “несвідомим”. Цілком раціональна людина – це абстракція; у реальності її ніколи не зустрінеш. Будь-яка людська істота складається водночас із свідомої діяльності та ірраціонального досвіду. Отже, зміст і структура несвідомого дивовижно подібні на міфологічні образи і герої. Ми не хочемо сказати, що міфологія – це продукт несвідомого, бо специфічність міфу саме й полягає у тому, що він розкривається як міф, оголошуючи, що певний феномен

проявився як взірець. Міф – продукт несвідомого так само, як можна сказати, що мадам Боварі – продукт подружньої зради.

І все-таки зміст і структура несвідомого – це наслідок дуже давніх екзистенційних ситуацій, особливо ситуацій критичних, і саме тому несвідоме має релігійну ауру. Будь-яка екзистенційна криза знову ставить під знак питання як реальність Світу, так і присутність людини у Світі; через те, що на архаїчних рівнях культури *єство* зливається зі *священним*, екзистенційна криза є, по суті, “релігійною”. Як ми бачили, саме досвід священного засновує Світ, і навіть найпростіша релігія – це передовсім онтологія. Інакше кажучи, тою мірою, якою несвідоме є результатом безлічі екзистенційних досвідів, воно обов'язково буде подібним до різних релігійних всесвітів, бо релігія – це зразкове подолання будь-якої екзистенційної кризи не тільки тому, що вона може повторюватися до нескінченності, а ще й тому, що вона вважається трансцендентальною за походженням, а отже, і сприймається як одкровення з *іншого*, позалюдського світу. Релігія не лише розв'язує кризу, а й водночас робить можливим існування, відкрите цінностям, які вже не є ані випадковими, ані приватними і які таким способом дають змогу людині вийти за межі особистих ситуацій і дістатися до Світу духу.

Немає необхідності розкривати тут усі наслідки цього зв'язку між змістом і структурою несвідомого, з одного боку, і цінностями релігії – з іншого. Нам треба було згадати про них, щоб показати, як навіть найяскравіше виражена арелігійна людина все ще приховує у глибині свого *єства* релігійно орієнтовану поведінку. “Приватні міфології” сучасної людини, її сновидіння, ілюзії, фантазії не можуть піднятися до онтологічного рівня міфів, якщо вони не переживаються *всією людиною* і не перетворюють приватну ситуацію на зразкову. Тривоги сучасної людини, плоди її марень чи уяви, що часто є “релігійними” з формального погляду, не вписуються, як у *homo religiosus*, у світогляд і не лягають в основу поведінки. Ми зможемо краще побачити різницю між цими двома категоріями досвіду на такому прикладі. Підсвідомість безупинно постачає сучасній людині безліч символів, кожний з яких має передати послання, виконати місію, щоб забезпечити чи відновити психічну рівновагу. Як ми бачили, символ не тільки “відкриває” Світ, він допомагає релігійній людині отримати доступ до універсального. Завдяки символам людина виходить зі своєї приватної ситуації і “відкривається” загальному й універсальному.

Символи пробуджують особистий досвід і перетворюють його на духовний акт, на метафізичне розуміння Світу. Перед будь-яким деревом, символом Дерева Світу і образом космічного життя, людина досучасних суспільств могла мати доступ до найвищої духовності: розуміючи символ, *вона була здатна відчувати універсальне*. Релігійне бачення Світу й ідеологія, що його виражає, дають змогу їй зробити цей індивідуальний досвід продуктивним, “відкрити” його універсальному. Образ дерева ще досить часто трапляється в уявних всесвітах сучасної арелігійної людини: він становить шифр її глибинного життя, драми, яка відбувається в її підсвідомості, і яка передбачає цілісність психоментального життя, а отже, і її власного існування. Доки символ дерева не пробуджує всієї свідомості людини, “відкриваючи” її універсальному, не можна

говорити про те, що він до кінця виконав свою функцію. Він тільки частково “врятував” її від індивідуальної ситуації, наприклад, допоміг подолати внутрішню кризу і відновити психічну рівновагу, що тимчасово опинилася під загрозою; але він не підніс її до духовності, не зміг виявити їй одну зі структур реального.

Сподіваємося, не треба наводити ще один приклад, аби продемонструвати, що діяльність несвідомого ще впливає і допомагає арелігійній людині сучасних суспільств, хоч ця людина ще не досягла справді релігійного досвіду і бачення Світу. Несвідоме пропонує їй спосіб подолання труднощів її власного існування, виконуючи, в цьому розумінні, функцію релігії. У певному сенсі можна сказати, що в сучасних людей, які проголошують себе арелігійним, релігія і міфологія “окультипзувалися” в темряву несвідомого – і це також означає, що можливість відновлення релігійного відчуття життя живе в цих людях. З іудейсько-християнської перспективи можна також сказати, що “не релігія” рівнозначна новому “падінню” людини: арелігійна людина втратила б здатність свідомо відчувати релігію, а отже, розуміти і сприймати її; та в глибині свого єства вона ще зберігає спогад, так само як її прабатько Адам після першого “падіння”, хоч і був засліплений духовно, зберіг досить розуму, щоб віднайти видимі сліди Бога у Світі. Після першого “падіння” релігійність деградувала до рівня розірваної свідомості, після другого – вона ще нижче, у глибині несвідомого: її “забули”.

Роздуми історика релігій припиняються тут. І саме тут починається коло питань, що є предметом вивчення у філософії, психології і теології.

ТІШТАКА (Фрагмент)

I. Восьмеричний шлях. Чотири благородні істини:

1. Так, я чув: колись владика жив у Бенаресі в парку оленів Ісіпітона.
2. Одного разу він звернувся до п'яти бхіккху⁵ з такими словами: “Є, бхіккху, два крайні (шляхи), якими той, хто покинув людський світ, не повинен іти. Які ж це два (шляхи)?”
3. Той, ідучи яким, люди прагнуть лише насолоди, нижчий, грубий, (він) для простолюддя, неблагородний, марний, той, який веде до умертвіння плоті, приносить страждання, є також неблагородний, марний...
4. Що ж це, о бхіккху, за середній шлях, знайдений Татхагатою, що дає бачення, дає знання, яким слід іти, (бо) він веде до надзнання, просвітлення, до нірвани? Це благий восьмеричний шлях, а саме: правильне бачення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильне прагнення, правильна увага, правильне зосередження.
5. А це, о бхіккху, благородна істина про страждання: народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним – страждання, розлука з приємним – страждання, досягнення чого-небудь бажаного – страждання, тобто кажучи, п'ятерична прив'язаність до існування – це страждання.

⁵ Бхіккху — жебраючий монах

6. А це, о бхіккху, благородна істина про походження страждання: це спрага, що призводить до нових народжень, супроводжувана задоволеннями і пристрастями, та, що знаходить задоволення тут і там, а саме: спрага насолоди, спрага існування, спрага загибелі.

7. А це, о бхіккху, благородна істина про знищення страждання: це повне безслідне знищення цієї спраги, відмова (від неї), відкидання, звільнення.

8. А це, о бхіккху, поки не пізнав до кінця це трициклічне, дванадцятичленне істинне знання про ці чотири благородні істини, доти, о бхіккху, я не знаю, як я в цьому світі богів, смертних і брахманів, у цьому народженні разом з самітниками, брахманами, з богами і людьми досягну найвищого, повного просвітлення.

14. Коли ж, о бхіккху, я пізнав до кінця це трициклічне, дванадцятичленне істинне знання про ці чотири благородні істини, тоді, о бхіккху, я бачив, що в цьому світі, в світі богів, смертних і брахманів, у цьому народженні я разом з самітниками, брахманами, з богами і людьми досягну найвищого, повного просвітлення. І тоді виникло у мене бачення і знання: непорушне просвітлення моєї свідомості; це моє останнє народження; більш немає нових народжень.

15. Так сказав владика. Радісно вітали промову владики п'ятеро бхіккху.

II. Закон залежного виникнення.

1...Одного разу високоповажний Ананда подався туди, де мешкав владика, і, прийшовши до нього і привітавши його, сів поряд з ним. І сидючи поряд з ним, Ананда так сказав владичі: “Як дивно і незвичайно, о благий! Який глибокий, о благий, цей закон залежного виникнення і яким глибоким він уявляється. І все ж, я гадаю, він дуже зрозумілий”. “Не говори так, Анандо, не говори так! О Анандо, це закон залежної появи і глибоким він уявляється. О Анандо, через незнання і нерозуміння цієї дхамми це народження заплутане подібно до клубка ниток і покрите пліснявою, подібне до стебел трави, (тому) не можна уникнути хибного шляху, шляху зла, цієї долі страждань, сансари.

2. Коли запитують, о Анандо, чи зумовлені чимось старість і смерть, слід відповідати: “Зумовлені”. Тому, хто запитує, чим зумовлені старість і смерть, треба відповідати: “Старість і смерть зумовлені народженням”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлено чимось народження, треба відповідати: “Зумовлено”. Тому, хто запитує, чим зумовлено народження, потрібно відповідати: “Народження зумовлено становленням”. Коли запитують, о Анандо, чи зумовлено чимось становлення, потрібно відповідати: “Становлення зумовлено прив'язаністю”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлена чимось прив'язаність, слід відповідати: “Прив'язаність зумовлена спрагою”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлена чимось спрага, слід відповідати: “Зумовлена”. Тому, хто запитує, чим зумовлена спрага, слід відповідати: “Спрага зумовлена почуттям”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлено чимось почуття, слід відповідати: “Зумовлено”. Тому, хто запитує, чим зумовлено почуття, слід відповідати: “Почуття зумовлено зіткненням”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлено чимось зіткнення, слід відповідати:

“Зумовлено”. Тому, хто запитує, чим зумовлено зіткнення, слід відповідати: “Зіткнення зумовлено іменем і формою”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлені чимось ім'я і форма, слід відповідати: “Зумовлені”. Тому, хто запитує, чим зумовлені ім'я і форма, слід відповідати: “Ім'я і форма зумовлені свідомістю”.

Коли запитують, о Анандо, чи зумовлена чимось свідомість, слід відповідати: “Свідомість зумовлена іменем і формою”.

3. Таким чином, о Анандо, свідомість зумовлена іменем і формою, ім'я і форма зумовлені свідомістю, іменем і формою зумовлене зіткнення, зіткненням зумовлено почуття, почуттям зумовлена спрага, спрагою зумовлена прив'язаність, прив'язаністю зумовлено становлення, становленням зумовлено народження, народженням зумовлені старість і смерть, старістю і смертю зумовлено виникнення скорботи, жалості, страждання, печалі, відчаю. Таке джерело всієї цієї частки страждань.

4. “Старість і смерть зумовлені народженням”, – так говориться. У якому ж розумінні старість і смерть зумовлені народженням? Це, Анандо, слід розуміти так. Якщо б, о Анандо, ніколи і ніде не виникало б народження, тобто у богів бога, у гандхарвів гандхарви, у якшей якші, у бхут бхута, у людей людини, у четвероногих четвероногого, у птахів птаха, у плазунів плазуна, і коли у такої-то чи такої-то істоти в такому-то чи в такомуто стані не виникло б народження, при припиненні народження, Анандо, звідки б було б взятися старості й смерті? «Нізвідки, о благий». У цьому, Анандо, і прихована причина й основа походження і зумовленості старості й смерті – це народження.

5. Далі говориться: “Народження зумовлено становленням”. У якому: ж розумінні народження зумовлено становленням? Це, Анандо, слід розуміти так. Якщо б, о Анандо, у жодному випадку, ніколи й ніде не виникало б становлення, тобто становлення потягу, становлення, яке має форму, становлення, яке не має форми, тобто при повній відсутності якого б то не було становлення, при припиненні становлення, Анандо, звідки було б взятися народженню? – “Нізвідки, о благий”.

6. Далі говориться: “Становлення зумовлено прив'язаністю”. Коли б, Анандо, у жодному випадку, ніколи і ніде не виникло б прив'язаності..., що виникає від потягу, від роздумів, від віри в обряди ..., від віри в існування власної душі, тобто при повній відсутності якої б то не було прив'язаності, при зникненні прив'язаності, Анандо, звідки було б взятися становленню? – “Нізвідки, о благий”.

7. Далі говориться: “Прив'язаність зумовлена спрагою”. Коли б, о Анандо, у жодному випадку, ніколи і ніде не виникало спраги, тобто спраги форми, спраги звуку, спраги запаху, спраги смаку, спраги дотику, спраги дхамми⁶, тобто при повній відсутності якої б то не було спраги... Анандо, звідки б узятися прив'язаності? – “Нізвідки, о благий”.

8. Далі говориться: “Спрага зумовлена почуттям”. Це, Анандо, слід розуміти так. Коли б, о Анандо, у жодному випадку, ніколи і ніде не виникало б почуття,

⁶ Дхамма – те ж саме, що й дхарма. Буддійське вчення взагалі.

тобто почуття, що виникає від зіткнення вух, почуття, що виникає від зіткнення носа, почуття, що виникає від зіткнення язика, почуття, що виникає від зіткнення розуму, тобто при повній відсутності якого б то не було почуття, при припиненні почуття, Анандо, звідки було б взятися спразі? – “Нізвідки, о благий”. У цьому, Анандо, і прихована причина й основа походження і зумовленість спраги – це почуття.

9. Отже, о Анандо, спрага виникає від почуття, від спраги виникає пошук, від пошуку виникає досягнення, від досягнення виникає твердження, від твердження виникає придбання, від придбання виникає захват, від захвату виникає ненаситність, від ненаситності виникає охорона, від охорони виникає багато гріхів, (виникають) горезвісні дхамми, (виникає) хапання за палицю і хапання за зброю, сутички і розбрат, сварки і чвари, наклеп і брехня.

19. Далі говориться: “Почуття зумовлено зіткненням”. В якому ж розумінні почуття зумовлено зіткненням? Це, Анандо, слід розуміти так. Коли б, о Анандо, у жодному випадку, ніколи і ніде не виникало б зіткнення, тобто зіткнення очей, зіткнення вух, зіткнення носа, зіткнення язика, зіткнення тіла, зіткнення розуму, тобто при повній відсутності якого б то не було зіткнення, при припиненні зіткнення, звідки було б узятися почуттю? “Нізвідки, о благий”.

20. Далі говориться: “Зіткнення зумовлено іменем і формою”. У якому ж розумінні зіткнення зумовлено іменем і формою? Це, Анандо, слід розуміти так. Якщо, о Анандо, через зовнішність, характерні прикмети, ознаки, визначення зроблено опис (усієї) групи імен, то при повній відсутності цієї зовнішності, цих характерних прикмет, цих ознак, цих визначень, звідки було б узятися зіткненню зі (всією) групою форм, що сталося через називання? “Нізвідки, о благий”.

21. Далі говориться: “Ім’я і форма зумовлені свідомістю”. У якому ж розумінні ім’я і форма зумовлені свідомістю? Це, Анандо, слід розуміти так. Коли б, о Анандо, свідомість не входила в материнське лоно, то звідки було б узятися в материнському лоні імені й формі? “Нізвідки, о благий”. А якщо, Анандо, свідомість, потрапивши в материнське лоно, знову з нього була б вилучена, звідки було б узятися імені й формі в цьому народженні? “Нізвідки, о благий”.

А якщо, Анандо, свідомість хлопчика чи дівчинки була б знищена, доки вони ще маленькі, то звідки було б узятися росту, збільшенню, повному розквіту імені і формі? “Нізвідки, о благий”. У цьому, Анандо, і полягає причина й основа походження і зумовленості імені й форми – це свідомість.

22. Далі говориться: “Свідомість зумовлена іменем і формою”. У якому ж розумінні свідомість зумовлена іменем і формою? Це, Анандо, слід розуміти так. Коли б, о Анандо, свідомість не знаходила опори в імені й формі, то звідки б у майбутньому виникло страждання через народження, старість й смерть? “Нізвідки, о благий”. У цьому, Анандо, і прихована причина й основа походження й зумовленість свідомості – це ім’я і форма.

IV. Нірвана

...”Дві речі в світі, о царю, не народжені камою⁷, не народжені причиною, не народжені матеріальною причиною. Ось ці дві (речі): простір, о царю, не народжений камою, не народжений причиною, не народжений матеріальною причиною; нірвана, о царю, не народжена камою, не народжена причиною, не народжена матеріальною причиною”.

...”Тепер, о благий Нагасано, доведи, поясни мені за допомогою доказу, аби я зрозумів, (що значить) “існує причина досягнення нірвани, але не існує причини утворення нірвани”. – “Таразд, о царю, слухай уважно, слухай старанно, і я викладу тобі ці докази. Чи може людина, о царю, володіючи тією силою, що дана їй від природи, піднятися звідси на шпиль цариці гір Гімалаїв?” “Так, о благий”. “А чи може ця людина, о царю, володіючи тією силою, що дана їй від природи, принести сюди царицю гір Гімалаїв?” – “Ні, о благий”. – “Так само, о царю, можна пояснити шлях до досягнення нірвани, але не можна вказати причину утворення нірвани... Чому це так? Через незумовленість (природи) дхамми”. “О високоповажний Нагасано, значить, нірвана не зумовлена? Вона ніким не створена, про нірвану, о царю, не можна сказати ні того, що вона виникла, ні того, що вона не виникла, ні того, що вона повинна виникнути, що вона минуле, майбутнє або теперішнє, що її можна сприймати зором, слухом, нюхом, смаком, дотиком”. “Якщо, о високоповажний Нагасано, нірвана не виникла, не невиникла і не повинна виникнути, (якщо вона) не минуле, не майбутнє, не теперішнє, (якщо вона) не може бути сприйнята ні зором, ні слухом, ні нюхом, ні смаком, ні дотиком, тоді ти, високоповажний Нагасано, говориш про нірвану як про неіснуючу дхамму, (тоді ти) стверджуєш: “нірвана не існує”. “Нірвана існує, о царю, її можна сприйняти розумом. Праведний учень, що йде по правильному шляху, з чистим розумом, піднесений і щирий, який не має перешкод, вільний від почуттєвих бажань, бачить нірвану”. “Що ж воно таке, ця нірвана, о благий? Як вона може бути пояснена з допомогою порівнянь?..” “Чи існує, о царю, те, що називається вітром?” “Так, о благий”. “Тоді, о царю, покажи мені вітер, що має колір, форму, маленький або великий, довгий або короткий”... “Це неможливо...” “Але якщо, о царю, неможливо показати вітер, то значить, вітру не існує?” “Я знаю, о благий Нагасано, що вітер існує, це (знання) запало мені в серце, але я не можу показати вітер”. “Так само, о царю, існує нірвана, а я не можу показати нірвану ні за допомогою кольору, ні за допомогою форми”.

⁷ Кама – те ж саме, що й карма.

ІВАН ІВАНОВИЧ ОГІЄНКО (ІЛАРІОН) ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Смерть, похорон і позагробове життя

1. Повір'я про позагробове життя

Первісна людина глибоко вірила, що зо смертю вона не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу. У цьому віруванні душа ще не відділялася від тіла, і людина жила й по смерті. Померлий, переходячи до іншого світу, ставав людиною незвичайною, дуже сильною, і робився охоронцем свого роду, чужому ж міг шкодити. Горе взагалі тому, хто з ним стрінеться вночі!

Але померлий може шкодити також і своїм, коли вони належно не задобрюють його. От із такої віри, що людина живе й по смерті, і постав культ предків. Дух свого родинного предка був одним із перших шанованих духів, і з ростом суспільної організації він у деяких народів перетворився і в предка роду, чи племені, але в нас відомий тільки культ своїх домових предків, слідів чого, як ми бачили вище, позосталося багато й сьогодні.

З бігом часу померлі ставали могутніми оборонцями своєї родини й сильно допомагали їй у житті. Коли мерлець покинув родину в нещасті, він може приходити й допомагати їй. Це наші батьки й діди охоронці. Померла мати, коли покинула малих безпризорних діток, часом приходила до них, щоб їх .упорядкувати, а то й нагодувати. Так само жінка приходить до безпорадного чоловіка. Взагалі, померлий стає охоронцем своєї родини, свого дому, стає домовим божеством.

Ось чому був час, коли померлих ховали спершу в себе в хаті або під порогом, або під покутем, і ці місця вважалися почесними, бо там жив домовий охоронець. Ось чому, виносячи померлого з хати, треба конче тричі стукнути труною об поріг, а тоді вже виносити на двір на мари. Пізніше ховали мерців і на роздоріжжях, чому вони небезпечні й тепер.

Духи домових предків сильно в нас почиталися, і з бігом часу витворився докладний і широкий культ предків, що в дохристиянських залишках своїх живе й дотепер. Страх перед мерцем завжди був великий, хоча б і перед своїм, – йому треба конче догоджати, щоб був добрий для свого роду.

Наші предки сильно цікавилися позагробовим життям. Літопис розповідає, як випитував про це князь Володимир, коли прийшли до нього посланці про Нову Віру, і власне греки задовольнили його найбільше.

Усі давні народи вірували в позагробове життя, вірували в це й усі слов'яни, а з ними й ми. Власне домові речі, – померлий не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу, на "той світ", до іншого дому (тому й "домовина").

Що слов'яни вірували в позагробове життя, про це є багато свідчень різних і чужинецьких, і своїх. Візантійський історик X віку Лев Диякон подає, що русичі ніколи не віддавалися на війні в полон, і скоріш самі себе забивали, а

ніж ішли в полон, бо вірують, що хто тепер робить ворогам, той буде служити їм й на тому світі. Арабський письменник Ма-суді оповідає про слов'ян, що “як помре в них чоловік, то разом з ним палять його жінку, а як помре жінка, то чоловіка не палять. Коли ж помре нежонатий, то його женять після смерті”. Іпатіїв Літопис подає, що руси по умові 944 року клялися, коли не додержать умови, “да будуть раби в сій вік і в будущий”.

Померлий живе, а тому йому треба приносити їжу й пиття постійно в окреслені часи, і позоставляти на могилі, особливо ж у Свята. Мерці виходять з своїх могил, – це дуже старе вірування, відоме багатьом народам. Коли розкопати вночі могилу, вона буде порожня, бо мерлець з неї виходить. Мерці покидають свою могилу тільки вночі, коли темно, і що темніше, то охотніше виходять. По землі ходять тільки до часу, поки півень заспіває, по цьому зараз вертаються в могилу. Мерці часом приходять до своїх ворогів, щоб порухатися з ними. Іпатіїв Літопис під 1092 роком розповідає, що “на-вєс (мерці) на конєх” вбивають людей у Полоцьку по ночах.

А забиті можуть вказувати й видавати своїх убивців; так, в Україні дуже поширене оповідання, як брат убив сестру, на могилі її виросла калина; їхав повз калину чумак, зробив з калини дудочку й загравав, а вона заговорила людським голосом, і, видала вбивця.

У старовину, особливо на півночі, була поширена віра, що мерці-предки сходяться в бані, тому туди носили їм їжу. “Слово Іоана Златоуста о том, како погани кланялися ідолом” докладно розповідає, що натоплювали бані, ставили в них м'ясо й яйця, які пізніш самі поїдали. Сипали й попіл, і по ньому гадали, чи приходили предки.

На тому світі чоловік буде жити зо своєю жінкою чи з жінками. Як свідчить ще Масуді (X в.) в нас нежонатого померлого женили, і це позосталося аж дотепер: дівчину на віддані чи парубка вбирають, як під вінець, на труні несуть коровай, ідуть дружки, старости, бояри.

Зла людина й по смерті буде шкодити, особливо всякі злі відьми, а тому, щоб вони не вставали, до їхньої могили забивають осикового кілка (пор. прокляття: “Кілок тобі в спину!”). Особливо шкідливі упирі (вампіри), злі духи, що по ночах виходять з могил і душать людей та п'ють у сплячих їхню кров; коли розкопати могилу й заглянути до гробу, то упирі лежать червонощокі, звідки й наша поговорка: “Червоний, як упир”. “Упирі по смерті не гниють”.

Відьми по смерті часто стають упирями, виходять з могил і мстять своїм ворогам. У давнину в нас бувало багато різних судових процесів про упирів. Віра в них замандрувала до нас з Заходу. Щоб упиріє виходили з могил, кидають туди маку: упир буде збирати й рахувати мак, і не встигне в час вийти з могили. Уже в пам'ятці XI віку знаходимо ім'я Упир Лихой. “Слово, како погани кланялися ідолом” XI віку твердить, що перед добою ідолів “клали требу Упирям і Берегиням”.

Упирі звуться ще Марою, Зморою або Маною, – це вони по ночах душать людей, і взагалі керують на лиху стежку, – звідси пішли наші слова “марити”, “мріяти”. Щоб такі злі люди не вставали по ночах, на кладовищних фігурах прибивають бляшаного півня, – ці злі духи сильно бояться його співу. Взагалі

померлий, коли йому належно не додогоджено, дуже гнівається на живих. Ось тому мерця не можна полишати з відкритими очима, йому повіки конче закривають, бо він усе підгляне й вибере собі любе, що незабаром піде за ним. Коли очі не хотять закриватися, їх прикривають чимсь тяжким, напр., мідяками, щоб таки закрилися.

За народним повір'ям, усі душі неохрещених дітей безпритульно тиняються по цвинтарі (кладовищі), і скавулять та голосять.

Мерці, по-давньому навьє, взагалі могли вставати зо своїх могил і шкодити людям. Іпат. Літопис під 1092 р. розповідає: “Предивно бисть чюдо у Полотску: у мечті і внощі бивши тужен, стонаше полунощі, яко чоловіці рищуть бісі по улиці. Аще кто вилізяше іс хоромини, хотя видіти, і абьє уязвен бьаше невидимо от бісов, і с того умираху, і не сміяху ізлазити іс хором. По сем же начаша во дне являтися на коніх, і не бі їх видіти самих, но кони їх видіти копита, і тако уязвляху люди Полотьския і єго область. Тим і чоловіці глаголаху: яко навьє бьють Полочани”. Вівторок на Фоминому тижні звався “навій день”, цебто, день померлих.

2. Душа

Напочатку предки наші довго вірували, що по смерті душа не розлучається з тілом, але позостається в ньому, тільки людина переходить до іншого, “того” світу, тому й клали до могили все, необхідне для життя. Але пізніше, проте, задовго ще до Християнства, постало нове розуміння: по смерті душа відділюється від тіла, яке гине, і живе окремим життям вічно, цебто, душа безсмертна, але вона їсть і п'є. У давнину було порівняння душі з перлиною, жемчужиною; так, у “Слові о полку Ігоревім” 1187 року князь Ізяслав “ізрони жемчужную душу”, цебто чисту, як жемчуг, як перло.

Людина вже здавна рівняла сон і смерть, і з них виводила собі розуміння душі. Сон – це тимчасовий відхід душі від тіла, це коротке спіткання з тим світом, тому в сні подається, що станеться з людиною (а звідси постали віра в сні й гадання по снах). Відлетівши хвилево, душа вертається до тіла, і сон кінчається. А коли душа відлітає від тіла назавжди, настає смерть. Але смерть – це тільки довгий сон, – гаддя й медвідь засипають на довший час, на всю зиму, але весною пробуджуються; так само ластівки, посціплювавшись лапками, перебувають зиму в колодязях, річках, озерах, а на весну оживають. Ось тому померлий – це тільки сплячий (усопший), і хоч сон цей дуже довгий, але колись може припинитися. Церква так само зве померлого “усопшим”, заснулим.

Коли людина тяжко вмирає, й агонія тягнеться довго, треба прискорити смерть, – очистити душі дорогу, щоб легше вийшла. Для цього роблять дірку в стіні, розбирають стріху, кладуть хворого на землю; а як і це не помагає, просять паламаря подзвонити по душі, – душа почує дзвін і вийде.

Народ уявляє собі душу, як пару, хмарину, дихання, дим, вітерець, або як пташку: голубка, зозуля, а то метелик, або бджола, мушка. На початку, зараз по смерті душа вилітає з тіла й пробуває недалеко від свого дому аж до закінчення похоронного обряду. На перші три дні по смерті на вікні чи на столі ставиться

посудинка з водою, щоб душа могла собі легко обмиватися, а то й пити, і навіть видно, як вода в посудині помалу убуває.

Місце душі в тілі точно не окреслене, але найчастіше вказується, що душа знаходиться на шії, в ямці під Адамовим яблуком; відгомонам цього є в “Слові о полку Ігоревім” про вбитого князя Із’яслава, що він “ізрони жемчужну душу із храбра тіла чрес злато ожереліє”. Як місце душі в тілі вказується ще печінка, груди, живіт. А то ще вказується, що душа знаходиться в людській крові (пор. Левит 7. 11, Второзак. 12. 23), тому кров свята й шанована, і тому “людська кривця не водиця, проливати не годиться”.

Переселення (метампсихоза) душ відоме й нашому народові, з чим він міг ознайомитися ще в глибоку давнину у період Дунайсько-Чорноморської доби, коли стикався взагалі з маніхейськими віруваннями. Відгомонам цього є багато мотивів по наших казках, напр., як душа царівни ховається в яйці, покладеному в осокові, і коли яйце замінили й розбили, то царівна померла. Може душа переходити і в звірину або в рослину, тому не вбивай самотньої мушки зимою в хаті, – то може душа близьких твоїх родичів.

Душа завжди Свята, а тіло грішне. Богомоли навчали: “І сотвори дьявол чоловіка, а Бог душу в онь вложи; тим же аще умреть чоловік, в землю ідеть, а душа к Богу”, і ця наука була добре відома й нашим предкам у давнину, бо попала і в Літопис.

Сорок день (по інших віруваннях менше) душа блукає, вийшовши з тіла, і тільки по цьому йде на той світ. Подоріж душі на той світ дуже довга й небезпечна, особливо, коли Похорон не відбувся належно, без виконання цілого обряду.

Про душу в нашого народу складено багато найрізніших вірувань. Вийшовши з людини, вона стає зіркою, і дивиться згори на своїх, тому зорі – це душі померлих. А то є вірування й навпаки: зорі – це охоронці живих людей, – кожна людина при народженні отримує свою зірку, що й стає на Небі (в Християнстві – Ангел-Хоронитель), а коли людина вмирає, його зірка спадає з Неба, чому треба хоч перехреститися, побачивши, коли це стається.

3. Позагробове життя

У зв’язку з мерцями рано постало в нас вірування взагалі про той світ, про Рай, де померлі продовжують своє життя. Де саме знаходиться Рай, окреслюється найрізніше, але старше вірування було, що під землею, а молодше, – десь на кінці світу, на Сході, куди дорога дуже далека й тяжка, чому мерця треба належно вирядити, щоб облегшити йому цю дорогу.

Рай – це вічно зелений сад, з золотими й срібними овочами, з вічно цвітучими лугами, по яких течуть річки з медом й молочними берегами. В Раю “благоуханіє чюдное”. Там завжди тепло й світло, зими в Раю не буває, не буває й ані завірюх, ані бур, ані злив. Тут завжди спокій, а райських плодів завжди повно, і наші покійники постійно бенкетують там зо своїми.

Взагалі Рай – це прекрасна місцевість, якої на землі й не буває. Арабський письменник X віку Ібн-Фадлан свідчить, що в слов’янській уяві Рай – це розкішний зелений сад. А посеред Раю стоїть велике райське дерево, гілце,

Дерево Життя, оповідання про яке було в нас ще до Християнства, а джерело їх чи не з Вавилону. Є це і в Біблії.

В Успінському Збірнику XII ст. вміщена подоріж Св. Агапія до Раю, – він довго шукав його, і вкінці таки знайшов: в Раю повно зелені, пташки солодко співають, вода там біліша від молока й солодша від меду, а райський хліб ніколи не вбуває, скільки його не їж.

Спочатку було вірування, що в Раю живуть тільки видатні люди, – князі, вожді та бояри, і тільки пізніше Рай став безкласовим. Поняття про Рай було в нас ще задовго до Християнства, про що свідчать наші обрядові пісні, напр., колядки, і саме слово “Рай” це слово праслов’янське, дохристиянське. Від слова “Рай” є в нас багато топографічних назв і Райгородів; наші князі часом самі звали Раями й свої двори (Іпатіїв Літопис, вид. 1871-го року).

До Раю дістається зовсім повне тіло, а коли чогось бракує, вступ затруднений, тому не можна розкидати навіть своїх нігтів, але треба, обрізуючи, кидати їх собі за пазуху. Є ще повір’я, що на тому світі до Раю людина повинна буде дряпатися на круту гору, і горе їй буде, коли вона позостанеться без нігтів. А всі, за пазуху кинені нігті, поприростають, і з ними легко буде тоді дряпатися до Раю.

Часто в нас можна стріти християнське вірування, що Св. Вівтар – це Рай на землі, що Царські Врата в Церкві зуться Райськими; так їх зуть по деяких місцях Наддніпрянщини, а також на Буковині.

Царство померлих звалось в нас ще нав або нав’є (від давнього слова “навь” – гріб, а потім мерлець, а також злий, ворожий, дух; пор. чеське пау – гріб; звідси “наський”, цебто навський – мерлецький). Мерці здавна зуться в нас також рахманами; живуть вони на південному Сході в далекій країні. Під рахманами дехто з дослідників бачать брахманів, цебто індусів...

В мерлецькому царстві люди живуть без робіт, без турбот, бо все само родить. Земля померлих далеко за морем, куди збігаються річки. Наський чи Рахманський Великдень буває трохи пізніш від нашого, – у нас на Великдень шкаралуцу з освячених крашанок кидають у річку, щоб вона сповістила померлих (рахманів) про Великдень.

З Расм зв’язаний Вирій чи Ірій, – це тепла, вічно зелена й соняшна країна, далеко на Сході за морем. Туди на зиму відлітають птахи, а на Здвиження (14 вересня) уповзають туди і плазуни (або завмирають по норах). Про Вирій в “Науці князя Володимира Мономаха дітям” XII в. читаємо: “Сему ся подивуєми, како птици небесний із Ір’я (Вирею) ідуть, да наповняться ліси й поля”. Вирій, давнє ірсад, теплий край, може з грецького ір – весна.

Про поділ позагробового життя окремо для добрих і окремо для злих дохристиянських звісток не маємо, – його принесло, певне, Християнство. Але пізніш маємо вже звістки, що царство померлих, ад, знаходиться на Заході, в країні вічної темряви. Трохи пізніш позагробове царство було поділене на Рай для людей добрих, і на Пекло для злих. Рай знаходиться на Небі, а Пекло – під землею.

І. Котляревський в III пісні “Енеїди” дав опис пекла за нашими народніми повір’ями.

Слово “п е к л о” загальнослов’янське, (пор. пол. *piekło* серб, *пакао*, слов. *rekel* лит. *rekla* давньо пруське *rickulis*, угорське *rokol* – все від слов’ян), і в нас спочатку визначало березову смолу чи дьоготь, – дьоготь цей добувався огнем (пекти, пекло). В одній давній пам’ятці читаємо: Ной “посмоли ковчег пеклом”, звідки ясно, що “пекло” – смола. Старогрецьке ад – визначає просто позагробове місце померлих, як давньогебрейське “шеол”, часте в Псалтирі, але новогрецьке асіе – це вже смоляний ад. Лат.*infern*i – найнижче місце у світі. Пеклом керує сам диявол, він там господар, і хіба тільки Марко Проклятий заколотить. За народним повір’ям, у пеклі зовсім нема заліза, а тому й приповідка постала: “Тішитися, як дідько цвяшком”.

Старші християнські письменники окреслювали ад неясно. Болгарський Архиепископ XI віку Феофілакт писав: “Що таке ад? Одні говорять, що ад – це підземне темрявне місце, а інші звуть адом перехід душі з видимого в невидимий стан”.

4. Похорон і його виконання

Похорон чи похоронний обряд звичайно відбувався в давнину так, щоб допомогти покійному легко й спокійно прожити на тому світі, а також легше й скоріше потрапити до Раю. Це було турботливе вирядження на той світ.

Головні способи похорону в нас були: палення та ховання (закопування) в землю; про третій спосіб, відомий у інших народів – кидання в воду – звісток у нас нема. Розкопки стародавніх могил показали, що в нас на Лівобережжі померлих палили, а на Правобережжі закопували. Тіло в могилу клали або лежачим, або зігнутих.

На південній Волині й на Поділлі померлих не закопували, але клали на поверхні землі, а зверху насипали могилу, більшу чи меншу. Так ховали й по інших місцях. В Галичині ховали в кам’яних скринях, зложених з кам’яних плит. Пізніше небіжчиків почали палити. Урни з останками знайдені на Волині, на Поліссі, по Дінці. Кістки хованих посипували червоною охрою на знак жалоби. Це за Трипільської культури.

Коли мерця палили, то вірили, що душа померлого з димом відразу дістанеться на Небо до Раю, бо вогонь легко відділює душу від тіла, і душа спокійно керується на Небо. Арабський письменник першої половини X віку Ібн-Фадлан бачив 922-го року похорон багатого руського купця в якомусь надволзькому місті, може в Ітилі або в Болгарі, і описує його так: “Небіжчика тимчасово поклали в могилу, і поставили біля нього напитек, овочі й гусли, а самі стали готувати йому одіж та все інше потрібне, що тривало десять день. Майно померлого за звичаєм поділили на три частини: третину дають родині, третина йде на спорядження одяжі небіжчику, а третина на напитек, що його п’ють у день похорону. Спитали дівчат, невірниць небіжчика, котра схоче бути похованою з ним. Одна зголосилась, і її з того часу стали пильно стерегти, а дівчина в ті дні пила й веселилась”.

“В день похорону витягли човна на берег, оперли на підпори, а навколо поставили ідолів у формі людей. На човна поставили лавку, застелили

килимами, грецьким шовком, і виложили шовковими подушками, а вгорі над лавкою зробили намета. Це все робила баба, що доглядала за цими приготуваннями, вона ж забиває дівчину; її звуть ангол смерті".

"Померлого вбрали якнайбагатіше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову зодягли соболеву шапку з золотим верхом і посадили в наметі на лаві, підперши подушками. Біля нього поклали напитек, овочі й пахучі рослини та його зброю. Розтяли собаку, і кусні її поклали теж біля нього; те саме зробили з двома кіньми, поганявши їх перед тим, з двома коровами, півнем і куркою".

„По цьому взяли за дівчину, її тричі підіймали до подібного до дверної притолоки, і вона бачила там померлих своїх батьків і рідню та свого господаря: „Сидить він у Саді (цебто Раї), а Сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, і він кличе мене, – ведіть же мене до нього!" Тоді дівчину повели до небіжчикова човна, вона пороздавала свої прикраси прислужницям, і з чаркою та піснями прощалася з цим світом. Після цього дівчину заведено до намету, і там її задушила баба, доглядачка Похорону, та ще й ножом заколола".

„Тим часом під човном нагромаджено дров. Найстарший небіжчиків свояк запалив дрова, а інші стали за ним теж кидати запалені тріски. За годину згоріло все те. Тоді на тому місці зробили могилу, а в середині поставили березового паля, написавши на ньому ім'я небіжчика й руського князя".

По цьому відбулася дуже цікава розмова русина з арабом. Русин сміявся з араба й казав: „Ви, араби, нерозумний народ, – найдорожчу й найшановнішу людину ви кидаєте в землю, де її поїдають звірі та черва. А ми палимо її в один мент, так, що вона негайно й без затримки попадає в Рай". При цьому русич розсміявся невдержко і додав: „Божа Ласка очевидна в тому, що подме вітер і pomoже спалити її в один мент". Так врочисто палили головно померлих з вищих класів та багатих, а простих палили простіше.

Отже, ідеологія паління небіжчиків при похороні була та, що цим покійникові дається змога найскоріше ввійти до Раю. Рай, як бачимо, був загальнознаний ще до Християнства.

Арабський історик того ж часу Ібн-Даста свідчить, що коли рус помре, то руси радіють, бо це бог виявив до нього свою ласку.

Другий арабський письменник першої половини X віку Ібн-Русте докладно описує інший простий звичайний похорон у слов'ян через палення. Покійника палили, а жінки його на знак жалю, дерли собі обличчя, а коли котра хотіла, то її вішали біля трупа й палили, а потім збирали попіл в посудину й ставили на горбі. А по цьому робили поминки.

А щодо похорону русів, то він пише так: „Як помре хто з значних, то копають йому могилу, як велику хату, кладуть туди небіжчика, а разом із ним кладуть одіж та золоті обручі, які він носив, ставлять багато страви й посуду з напитеком та кладуть гроші. Нарешті кладуть у могилу живу улюблену небіжчикову жінку, а вихід із могили закладають, і жінка вмирає в затворі".

Щодо паління жінки, то Ібн-Фадлан свідчить, що воно було добровільним, – за власною згодою. Звичай палення вдови на погребовому

вогнищі свого чоловіка прийшов до нас з південного Сходу, а може з Індії. Справді, цей звичай відомий в Індії з найдавнішого часу, і вперто тримався аж до нашого часу, хоч проти нього за нового часу сильно виступали. І тільки року 1832-го цей звичай відмінений в Індії окремим законом.

До цього часу, коли вмирав чоловік, то його жінку-вдову зв'язували по руках і ногах і клали на вогнище, – і вона згорала з чоловіком. Рабін-дранат Тагор (1861 – 1841), славний індійський письменник-філософ описує все це в своєму оповіданні 1892-го року „Магамайя”.

П'ять років тому (1959 р.) в Індії помер принц Жаббар Син, і його дружина, молода принцеса Такур Рані Біранська виконала віковичний звичай „с а т і”, самоспалення. Коли принца палили, то вона вирвалася з рук рідних, що держали її, і кинулась на вогнище. І згоріла...-

Тепер знову звичай „саті” оголошений в Індії поза законом.

Наш Початковий Літопис подає, що мерців палили на Лівобережжі, у сіверян, радимичів, вятичів та в кривичів, але описує дуже коротко: „Аще кто умряше, творяху тризну над нимъ, і по сем творяху кладу (стоса) велику, і возложать на кладу мертвеца, і сожигаху, і по сем, собравше кості, вложаху в ссуд мал і поставляху на столпі”.

Усі стародавні відомості про палення мерців цілком підтверджені сучасними розкопками на Чернігівщині. Розкопки свідчать, що робили земляне підвищення, т. зв. т о ч о к, на нього клали стоса дров, а на дрова померлого, а біля нього зброю, їжу, різні речі, худобу, а трохи далі – трупа жінки, а потім усе це палили й присипали землею.

На Правобережжі, головнo в полян, деревлян та дреговичів, померлого закопували в землю, цебто хоронили його чи ховали, звідси й старе слово „п о х о р о н”. Звичайно клали в глибокій ямі, але бувало, що клали й на поверхні, присипуючи землею.

Давні легенди оповідають, що коли був забитий Авель, то Адам довго не знав, що з ним робити; аж Бог послав пташок, які навчили Адама, як треба ховати померлого. Ця легенда попала й до Київського Початкового Літопису, який про це під 986-им роком розповідає так: „І плакастася по Авелі літ 30, і не согнь тіло его, і не уміста погresti его. І повелінъем Божиім птенца два прилетіста, єдин єю (з них) умре, і єдина же іскопа яму, вложи умер-шаго і погребє. Видіша же се Адам і Євга, іскопаста єму яму, і вложиста Авеля, і погребоста й (його) с плачем” (ст. 60 за Іпат. Літ., вид. 1871 р.).

Деякі дослідники вказують, що похорон у землю постав від того, що цим хотіли забезпечити себе самих від шкоди від померлого, щоб він не встав і не приходив, і звідси пішла й сама назва „ховати” або „хоронити”. Ховаючи в землю, при небіжчику клали найрізніші його речі, потрібні йому на тому світі. Покійника клали головою на захід, щоб дивився на схід, і насипали над ним могилу. Але звичаї похорону були дуже різноманітні, залежно від місцевини.

Прибраного покійника в хаті клали на почесному місці, де він і чекав виносу, а виносили не через двері, а через зроблену в стіні дірку, – щоб замилити небіжчикові очі, де вхід до хати, щоб часом він не вернувся й не мучив людей. Початковий Літопис під 1015 роком розповідає, що так був

винесений з хати й князь Володимир: „Нощю же межі клітми, проймавші помост, а коврі опрятавши, і ужи (шнури) свісиша на землю, возложьша і (його) на сані, і везоша, і поставиша і (його) в Святій Богородиці, і в Церкві, юже бі сам создал" (Іпат. Літ. ст. 90). Так виносили з хати й тіло інших князів.

До могили звичайно мерця везли чи несли на санях, і потім палили чи ховали в землю разом з ними, – щоб покійному легше саньми пробратися до Раю. Провадження мерців на санях до могили – це загальний арійський звичай, добре відомий, наприклад, в Європі і в єгиптян, а пізніше знаний у всіх слов'ян, у фіннів і інших народів. В глибоку давнину сані вживалися тому, що це був єдиний спосіб їзди як зимою, так і літом; віз, – до саней доробили колеса, – появився значно пізніше.

Для похорону сані тягли за шнура, або несли на плечах, або тягли пара чи дві парі волів. Давній список-рукопис XIV віку: „Сказаніє о Святых Борисі й Глібі" монаха Якова XI в. має малюнка: "Несуть Святого кн. Володимира на Погреб. Князь лежить на санях головою до заднього сидіння, сані несуть з княжої палати до Церкви дві особи". Над другим малюнком напис: „Везуть Святого Гліба на санях в раці (труні) камені", і сані тягне чоловік мотузом, а за саньми йде Єпископ і інші.

Везти покійника на санях до могили – це був ритуальний звичай, бо так ховали не тільки зимою, але й літом. І, власне` так ховали вдавнину, про що маємо багато відомостей, з XI віку починаючи. Знаємо, що 1015 р. так поховали князя Володимира Великого, так ховали й інших князів не тільки в Україні, але й на півночі, в Московії: там великих князів, царів і цариць відносили до могили в санях¹.

Князь Володимир Мономах (1125 р.) свою „Науку дітям" написав „на далечі путі да на саніх сідя", а це треба розуміти, – готовий до похорону, до смерті, перед смертю. Знаємо, що Митрополита Київського й усієї Руси Петра, що впокоївся 1326-го року в Москві, везли ховати на санях. Ще й Московського царя Олексія Михайловича несли в Церкву на Похорон на санях. Проф. Хв. Вовк твердить, що „всіх Московських царів до Петра I возили в трунах на похорон на санях літом і зимою" (Студії 341); це були пишні сані, в яких їхали на Похорон і Митрополит чи Патріярх, а також царівни. В відомій картині – сатирі на Петра I (•)- 1725 р.): „Миші kota ховають", kota несуть ховати... на санях.

Іпатіїв Літопис під 1113 роком подає про похорон князя Михаїла ось так: „Преставився благовірний князь Михаїл, зовемий Святополк, місяця апріля в 16 день, за Вишегородом. І привезоша і (його) в лодьї Києву, і спратавші (прибравши) тіло єго і возложиша на сані" (вид. 1871 р., ст. 198).

Пізніше звичай ховати на санях вищі особи зовсім вивівся, зате позостався серед народу аж до нашого часу. В середині XIX віку на Київщині в Радомиському повіті звичай ховати на санях був поширений, а на Закарпатті, в Галичині та на Буковині цей звичай заховався ще й досі.

Поховавши покійника, гріб треба запечатати, щоб померлий більше не виходив і не лякав людей.

По погребі душа в останнє прилітає до свого дому й п'є воду, що

ставиться в горнятку на столі, а біля горнятка запалюється свічка. Не добре, коли б прилетіла душа й нікого не застала, тому конче збираються люди на похоронний обід, на якому всі тричі моляться за душу покійного: перед обідом, серед обіду й по ньому. А за чаркою треба згадати про чесноти небіжчика. При цьому обіді конче треба нагодувати й прошаків (старців).

6. Тризна

Літопис розповідає, що над похованими сипали могилу й справляли тризну, цебто справляли похоронні поминки, пили й їли, а на могилах багатих робили ще й різні гри, а на тризнах по князях були й військові бої. Душа покійного ще була тут, і тішилася грами. Спочатку тризну справляли тільки по військових, і значно пізніше вона обернулася на похоронний пир.

Найстаршу вістку про тризну в слов'ян подає візантійський письменник VII віку Теофілакт, який оповідає, що візантійське військо, прийшовши 590-го року на землю слов'ян, знайшло ватажка їхнього п'яним, бо він справляв похоронний обряд по своєму братові. Візантійський історик X віку Лев Диякон свідчить, що воїни Святослава (942 – 972) поховавши побитих, кидали в Дунай немовлят та півнів, цебто приносили жертви воді. В Іпатієвому Літопису описується тризна по князю Ігореві під 945-м роком (ст. 36).

„І послала Ольга до деревлян, кажучи: Ось я йду до вас, приготуйте багато меду біля міста там, де ви вбили мого мужа, щоб мені поплакати над гробом його, і справлю тризну по моєму мужеві. Почувши це, вони звезли дуже багато меду". Узявши небагато війська, „Ольга прийшла до його гробу, і плакала за своїм мужем. І наказала людям насипати велику могилу, а як насипали, наказала творити тризну". За тризною деревляни сильно повпивалися, і Ольга, наказала їх перебити".

Року 969-го Ольга померла, а перед тим наказала „не творити тризни над собою".

Звичайно, християнська Церква скрізь боролася проти тризни, але наслідки були малі, – залишки тризни позосталися (в змінній формі) і до сьогодні.

На т. зв. Стоглавому Соборі 1551-го року в Москві постановлено, щоб тризни не чинити. До актів записано, що на цвинтарі „по гробом начнуть скакати, і плясати (танцювати), і в долоні бити, і піти пісні сатанинські".

„Лексикон" 1627 р. Панви Беренди на ст. 259 вияснює: „Трізнище – містце, где бивают поєдинки, або ширмірства, або боювання, витечки... й инши таковыи... Тризник – ширмір, або тот, що на игрыску ест".

Тут же на ст. 36 про крики на тризні подається: „Воскликновеніє: ви́криканье, похваленье, гуденье, хлипанье, кричанье, вы́тье, гук, гуканье як по умерлому".

Царство мерців було далеко за морем, куди вела річка. Ось тому вдавнину часто клали мерця і в човна, чи в видовбане дерево, щоб цим човном небіжчик легше діставався річкою до Раю. Взагалі гріб і човен здавна були об'єднані. Як ми бачили вище, Ібн-Фадлан описує обряд спалення багатого руського купця в 922 році в човні. І взагалі наша „домовина" – це стародавній човен.

А то ще князів палили чи ховали верхи на коні, щоб конем легше й

скоріше дістатися до Раю. Зразком похорону в човні треба вважати і похорон, який зробила кн. Ольга деревлянським послам до неї.

„Найдавніша форма гробу (колоди) та сама, яку мала в глибоку давнину лодка – видовбаний човен"19.

Стародавні назви скрині для покійника: 1. Деревище – бо видовбувався човен з грубого дерева. 2. Домовина – дімок для небіжчика. 3. Західньо-українська назва: труна, часом трумна, з польського Ігшпа, з нім. ТгиБе – скринька.

Засипавши покійника, могилу його запечатували, – привалювали великим і тяжким каменем, щоб не міг виходити з могили й лякати людей. Це дуже давній східній звичай, пор. Єванг. Матвія 27. 60, 28. 2 і ін.

Похоронний обряд був довгий й різнорідний, і мусів бути весь неодмінно виконаний, бо інакше душа покійника полишалася на землі й блукала неприкаяною. Звичайно все потрібне при Похороні робили чужі, бо на своїх мерлець би й погнівався, що хотять його позбутися, а свої тільки голосили, і навіть землі на могилу не кидали.

В сучасному українському похоронному обряді полишилося ще й тепер дуже багато старовини. В цьому обряді кидається у вічі, що багато робиться такого, щоб забезпечити себе від повороту мерця; зрештою, це саме бачимо і в інших народів світу. Поки мерлець лежить у хаті, припиняється всяка робота, крім тієї, що необхідна для похорону; хто робить для похорону, тому не вільно брати жодної заплати за це, не вільно й відмовлятися від цієї роботи. Хата під час похорону не мететься, – мететься по похороні, а сміття виноситься на безлюдне місце. Від часу смерті аж до кінця похорону всі чоловіки ходять при мерцеві й на подвір'ї без шапок.

Покійника до могили несуть завжди ногами наперед, а люди йдуть ззаду, щоб він їх не бачив, бо кого побачить, то може собі вподобати. В деяких місцях України при Похороні вживають речей переважно кольору білого, білим покривали труну й волів; для військового, навпаки, кольор був червоний. Подушку в труну набивають не пір'ям, а стружками з дощок, що з них робилася труна. Є повір'я, що на гріб не можна вживати нічого з металу, наприклад цвяхів, бо все мусить зогнити з небіжчиком. Взагалі, при похоронах і при самому небіжчикові є чимало всяких повір'їв; наприклад, якщо вдова хоче вийти незабаром заміж знову, то мусить непомітно потягти небіжчика за ноги. Кому зуби болять, беруться за небіжчиків палець, і біль минає.

Труну для мерця в багатьох місцях України ще недавно видовбували з стовбура дерева, розколотого надвоє, як човна, і така труна зветься „деревище". В Галичині в труні (тут кажуть трумва чи трунва) часом роблять дірочку, щоб душа час-від-часу могла прилетіти до свого тіла. Коли несуть покійника, на труну кладуть хліб, – виряджають у далеку дорогу.

У деяких місцях України в похоронному обряді помічаються заходи вернути мерця до життя (Грушевський: Іст. Літ. 1. 115), чому знущаються над його тілом, щоб змусити ожити (там само). Родичі померлого конче сидять при тілі аж до похорону, – чи часом не вернеться душа до тіла.

Взагалі похоронний обряд і тепер справляється в нас за давніми звичаями,

помішаними з новими. Як хто конає, то` неодмінно в руку йому дається засвічена свічка, і взагалі пильнується, щоб хто не помер без свічки. Коли людина вже помере, то душа відходить від тіла, і про це треба сповістити всіх церковним дзвоном, що зветься подзвіння або її одушшя.

Для зазначення „померти” в українській мові створилося багато слів: найчастіше – померти, але також: переставитися (на інший світ), упокоїтися, опочити, Богові душу віддати, минутися, зчасуватися; зневажливо: дуба дати, одубіти, опрягтися, гігнути, очочуритися, дригнути, витягти ноги й т. ін. Хто близький до смерті, то говорять: стає на Божу дорогу. Божа дорога – дорога з цього світу на той світ.

В нашій літературній мові панує умерти, вмерти, померти. Про духовних осіб: упокоїтися. Іпатіїв Літопис 158" В се же літо преставися Єпископ, – переставився в інший світ".

Марко Вовчок часто вживала переставитись "Душа праведна представилась II. 59, Полежав та й переставився".

У "Синах землі" І. Кирияка 1939 р. знаходимо зах. укр. форми: "Були б ви минулися вночі", "Мало не минулася", "Без свічки зчасувала".

У "Кобзарі" Т. Шевченка зневажливе" застогнав поганець, та й опрігся". У Гулака-Артемівського "Коли на панщині душа не опряглася".

У того ж автора: Узяв його кисім 409 (татарське слово, смерть).

Українська мова знає й подвійні вирази на „померти”. Дуже часто: "дуба дати" (застигнути як дуб), "витягти ноги" (від агонії) і ін.

В „Енеїді” Котляревського 1798 р. Тут Ренгус душу ізригнув. Душа із тіла вилітає. Гулак-Артемівський "Що не роби, то все одкинеш ноги". Є. Гребінка "Махне, – і жаба цицьки дасть". Свидницький „Люборацькі": "Господь прийняв їх до себе".

Мерця кладуть у труну, що ще зветься здавна деревище, дубовище, а взагалі – домовина. В давнину домовину вистелявали пухом, звідси й поговорка пішла – земля йому пухом чи пером. Коли покійник іще в хаті, то від нього треба відходити назадгузь, задкувати, цебто дивлячись на нього.

Саме слово „тризна” загальнослов'янське, ст. сл. тризна або трызна, – боротьба, змагання, герць, окремо-врочисті поминки на честь небіжчика. В XI в. відомі слова: тризник – борець, боєць, тризнище – місце тризни, арена, тризна – боротьба, тризновати – чинити подвиг, чинити змагання, тризнь – боротьба, змагання, тризньник – борець і т. ін.

Як залишок стародавньої тризни позостався в нас по деяких місцях України звичай тішити покійника піснями та танцями, що звичайно робить молодь у гуцулів, а часом на Поділлі, на Уманщині й ін. місцях. На могилах у бойків ставлять горшки з водою – вода для небіжчика, або це залишки тризни (Вовк: Антроп. 117).

Тепер на похоронах і на поминках померлих уживають конче т. зв. коливо – розварена пшениця чи ячмінь, облиті медом. Коливо несуть при похороні перед труною, і ним починають похоронний обід. Це ще дохристиянський звичай, що прибрав собі грецьку назву, – ЇоПуѡп, ст. сл. коливо.

На Великдень, коли поминають небіжчиків, не можна казати на них померлі, бо вони присутні й чують, що про них говорять.

Тризни чи поминки покійного справлялися першого року кілька разів, але перші були найпишніші, щоб задобрити небіжчика. Про річні поминки в русів згадує арабський письменник першої половини X віку Ібн-Русте, і каже, що в ці поминки брали кухлів з 20 меду, несли на могилу й там родина пила та їла. При кожних поминках звичайно досипували могилу над покійним, і вона все росла...

СЕМЕН ЛЮДВИГОВИЧ ФРАНК ВЧЕННЯ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДУШ (РЕЛІГІЙНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС)

Вчення про переселення душ потрібно відрізнити від вчення про перевтілення. Останнє належить до першого, як рід до виду. Загальна думка, що індивідуальна людська душа не прив'язана раз і назавжди до даного тіла, а здатна (після смерті, а деколи навіть при житті) від нього відриватися і втілюватися в нове тіло – в тіло іншої людської істоти, тварини і рослини, і навіть неорганічне тіло, наприклад, камінь і т. п. – є майже загальною вірою всіх або більшості первісних народів. Це є звичайний висновок із “анімістичного” уявлення про душу, як про “духа” (аналогічному демонам та іншим духам, які населяють світ), тобто як про особливу істоту, яка просто випадково мешкає в даній тілесній оболонці. Фольклор багатьох народів наповнений вірою в здатність людини перетворитися в тварину, рослину, камінь і т. п. Злі сили можуть заворожити людину в цьому напрямку і надати їй певний нелюдський тілесний образ, добрі сили можуть також зробити так само, але в інтересах спасіння людини від ворогів або успіху його справи. Відомий мотив руської казки, згідно з яким Іванушка може не тільки перетворитися в козеня, але і розповісти, хто його вбив через дудочку, вирізану із дерева, яке виросло на якого могилі. “Метаморфози” (“Перевтілення”) Овідія є – збірка легенд і казок античного світу про такого роду перевтілення людини, тобто переходу її зі звичайного, власного тіла в різноманітні інші тілесні форми. Такого роду казки, легенди і перекази на початкових щаблях народної культури неможливо, звісно, чітко відрізнити від релігійних вірувань: вони злиті в загальному, спочатку зовсім чужому елементі художньої гри і фікції, уявленні як про одухотвореність й спорідненість між собою всіх істот і речей природи, так і про легкість, з якою будь-яка душа може міняти свій зовнішній вид або переселятися в інше тіло.

Історія первісних релігій показала, що початковим релігійним світоглядом якщо не всіх, великої кількості первісних народів був “тотемізм” – віра в походження даного племені від певної тварини, яка пошановується священним покровителем і божеством племені. Яким би незрозумілим був в інших відношеннях смисл цієї віри, вона у будь-якому разі свідчить про те, що на перших етапах духовно-релігійного розвитку людям уявлялася природним тотожність людської істоти з тваринами (незважаючи на зовнішню відмінність),

звідки і виникає уявлення про легкість переходу одного в інше. Сюди ж відносяться, звичайно, і язичницькі уявлення про ідоли та боввани як реальні втілення богів. Єврейське старозавітне уявлення про особливе творіння людини “по образу і подоби Божій”, тобто про принципову, незабутню відмінність між людиною і всіма іншими живими істотами є, без сумніву, ... правдиво нове, єдине і нечуване одкровення про сутність людини (і Божества). З біблійним розумінням людини як образу Божого пов’язана і думка про єдиність і неповторність кожної людської індивідуальності, з чим несумісна і віра в перевтілення в іншу людську істоту. Від цього загального уявлення більшості первісних народів про можливість для людської душі перевтілитися після смерті або навіть при житті в іншу людську істоту, тварину, рослину або навіть в неживий предмет потрібно, як вже відмічалось, відрізнити вчення про переселення душ в точному специфічному сенсі цього поняття. Під ним розуміється віра, що нормальною і необхідною формою посмертного існування душі є її перехід в інше живе тіло – в тіло іншої людини, тварини або рослини, віра в подорожування, “блукання” (такий сенс індуського слова “самара”) душі – від однієї тілесної смерті до іншої – через різні органічні тіла. Такого роду віра складає в історії релігійних уявлень швидше виняток, ніж загальне правило. Вона зустрічається у трьох давніх “арійських” народів: у індусів, кельтів і фракійців; від останніх вона разом з культом бога Діоніса перейшла в орфічну секту давніх греків... Найдавніша релігійна віра індусів, як вона зустрічається в релігійних гімнах “Рігведи”, мала теїстичний характер. Це була віра якщо не в єдине, то у вище Божество – творця, промислителя і суддю світа (Асура-Варуна, тотожнього з Ахура-Мазда давніх іранців – “володаря священного закону”) – і у зв’язку з цим віра в особисте безсмертя на небесах, в божественному світі померлих “предків”...

Дуже цікаво прослідкувати, в якій формі вперше проявляються в Індії – класичній країні вчення про переселення душ – уявлення, які в чисто хронологічно-генетичному порядку містять перший початок цього вчення. Поступово сліди цього духовного процесу починають зустрічатися в найдавніших богословських текстах так званих “брахман”, тобто богословських тлумаченнях ритуалу жертвоприношення: уявлення про блаженне вічне життя померлих предків починає хитатися і затьмарюватися тривогою про їх долю. Не тільки формується свідомість, що душі неочищені і непідготовлені до вічного життя можуть не зразу знайти домівку вічного життя, а “приглушені вогнем і димом” – під час спалювання тіл – до відшукування свого вічного помешкання на небесах повинні довго блукати..., але виникає і дивне, єдине у своєму роді уявлення про можливість для померлих “повторної смерті” в іншому світі. Вже у Рігведі зустрічається молитва за душу померлого, саме про дарування їй спражнього безсмертя, яке, отже, не вважається само собою гарантованим. В брахманах прямо говориться, що той хто не знає правильних магічних обрядів після своєї земної смерті стає “знову і знову поживою бога смерті”. Це дивне уявлення по суті є досить природним на ґрунті загальної свідомості, яка уявляє потойбічне небесне життя душі зовсім подібним по змісту із життям земним: якщо в іншому світі повторюється все земне, то легко прийти до висновку, що у ньому повторюється – і причому неодноразово – і смерть. Ця повторна смерть вже померлого по

загальним правилам уявляється не як його нове втілення на землі, а як подія, що змінює, але не припиняє його потойбічне життя: “в тому світі бог сонця (смерті) вбиває людину (ще не до кінця звільнену від смерті) багато разів”. Але в не багатьох текстах з цим пов’язується і думка про втілення, яке в цю епоху розглядається як нечаста радісна подія повернення до життя. Таким чином, початковим джерелом давньоіндуського вчення про втілення або переселення душ є свідомість, що смерть є неодноразове випробування, через яке повинна пройти людина – “двом смертям не бути, а одній не минути”, – а, можливо, судилося людині багаторазово – після першої смерті, як закінчення земного життя, її очікує цілий ряд смертей і в потойбічному житті. Релігійний наголос робиться при цьому не на ідеї нових життів, а на ідеї незліченної кількості смертей. Проте думка про повторну загробну смерть сама собою повинна була привести до уявлення, що смерть в іншому світі також означає початок нового земного життя, як смерть на землі – початок життя в іншому світі.

Наведене уявлення було, напевно, вихідною точкою пізнього індуського вчення про переселення душ – але тільки чисто у зовнішньому, хронологічно-генетичному порядку. По своєму релігійному мотиву воно найімовірніше прямо протилежне останньому. Воно витікає із притаманного давньому епосу індуської культури почуття палкої прихильності до життя і відповідного їй жаху при думці про смерть, і є тільки потенціювання страху смерті, тоді як пізнє класичне індуське вчення про переселення душ – як і відповідне грецьке вчення – є, навпаки, продуктом відрази і втоми від життя і жадання остаточного заспокоєння в смерті (як побачимо далі). Між цими двома світглядом і життєсприйняттями лежить епоха якоїсь радикальної духовної революції, яка недостатньо відображена в історії індуської релігійної писемності...

Історики індуської релігійності вважають, що одним із перших джерел цього пізнього вчення про переселення душ було засвоєння арійськими завойовниками Індії тотемічних уявлень аборигенів країни, коротко кажучи, – вплив натуралістичного елемента первісної індуської релігійності. В такій натуралістичній релігії не існує принципової межі між людською душею і одушевленністю решти природи, як і не існує відчуття абсолютного не замінимого значення кожної людської індивідуальності. Цілком природно, що людська душа починає розглядатися як певна хвиля розитої в природі безособової психічної енергії або космічного психічного субстрату, звідки легко виникає уявлення, що після смерті людини запас психічної енергії або психічного субстрату, який складає її душу, продовжує жити і діяти в інших явищах природи.

Але і цей мотив не є центральним і засадничим в індуському вченні про переселення душ. Сам по собі він міг би так само легко привести до уявлення про остаточне розчинення душі в безособовому психічному океані; і, в будиському релігійному світогляді якраз відмова від віри в субстанційність людської душі, осягнення душі як безособового комплексу окремих її елементів і процесів є умовою спасіння душі від майбутніх переселень, остаточного її заспокоєння в блаженстві “нірвани”. Істинне походження вчення про переселення душ міститься в поєднанні натуралістичного світогляду із своєрідною ідеєю, яка складає справжнє оригінальне надбання індуської релігійності – в ідеї карми.

Відомо, що таке карма. Це є доля людської душі у новому земному житті, визначена її справами в житті попередньому – іманентна відплата – нагорода або покарання, яке відчуває душа у новому втіленні, як наслідок того, що нею було зроблено в попередньому житті. Карма є перш за все індуською формою теодицеї⁸. Правда (добро) на землі завжди тріумфує – тільки не в даному періоді життя одного втілення душі, а в наступному земному її втіленні; страждання і радощі життя тільки уявно можуть бути незаслуженими – вони завжди заслужені у попередньому житті. Карма виправдовує і кастовий устрій суспільства: несправедливість суспільного устрою, в якому одна людина від народження користується всіма привілеями і пошаною вищої касты, а інша приречена на бідність і безчестя приналежності до нижчої касты, зникає, якщо вірити, що кожен народжується в тій касті, яку він заслужив собі своїм попереднім життям. Карма є законом збереження моральної енергії в житті кожної людини – добро і зло, здійснені в одному із її життів, зберігаються і продовжують діяти і визначати її долю в наступному її житті.

Може здатися, що тут є повна подібність до християнського вчення про нагороду і покарання на небесах. Але у вченні про карму присутні риси, які різко відрізняють її від християнського світогляду. Перш за все – мотив повної деперсоналізації людської душі, який міститься в ньому, Душа людини уся цілком розпадається тут на комплекс або суму добрих або злих справ. Подібно до того, як у господарському обігу блага всякого роду позбавляються своєї своєрідності і перетворюються в однакові грошові цінності, так тут позначена думка, що жива своєрідна цінність особистості перетворюється в певного роду моральну грошову цінність, в суму сприятливих або несприятливих карм. Єдине, що є справді безсмертним в людині, це її діла⁹...

Виходячи з думки про неможливість спокутування один раз скоєної провини, іншим мотивом вчення про карму є абсолютний фаталізм. Те, що хоч раз зробила людина, є сила, яка продовжує жити незалежно від неї, сила, над якою людина більше не має влади і яка визначає всю її майбутню долю. Правда, у вченні Упанішад про злиття (тотожність) людського “я” (Атман) з Брахмою (абсолютною божественною першоосновою Буття), як і у вченні систем Йога, Санкья і буддизмі про нірвану, про блаженство “згасання”, надається можливість виходу із безкінечності страждань як наслідку злих діянь; але цей вихід передбачає припинення будь-якої діяльності, вирушання, шляхом відмови від індивідуального життя, із фатального кола блукання по світу через перевтілення. В межах цього кола життя, навпаки, все визначено наперед і ніщо вже не може бути зміненним покаяттям і прагненням до добра – вже тому, що людина, яка заподіяла зло, завдяки кармі позбавляється цих моральних сил і приречена своїм минлим творити злі справи.

⁸ Теодицея – сукупність релігійно-філософських доктрин, які наголошують на уявленні про Бога як абсолютне добро, про божествену справедливість, незважаючи на існування у світі зла – прим. О. Ткаченко.

⁹ Як раніше говорили про Леніна: “Дідусь помер, а справа його живе, краще було б навпаки”.

Звідси витікає і третій мотив вчення про карму – його песимізм... Ми зустрічаємося із вченням про поступове погіршення і виродження світу. Карма визначає не тільки своєрідне морально-психічне *perpetum mobile*, але кожний поворот в цьому безкінечному самообертанні колеса збільшує рокову рушійну силу обертання – зло. Згідно з вченням про блукання (самсара) душ, дія карми веде до поступового руйнування і зменшення благих сил світового життя. Добро спочатку повністю панує над життям – коли душі, еманції¹⁰ божества, вперше з'являються у світі, – потім на третину, на половину, на одну чверть, поки зло не зруйнує остаточно світове життя і душі не повернуться до своєї вихідної точки (теперішній стан світу є власне останнє, найгірше). Але цим справа не закінчується – після одного оберту починається інший, із зовсім такою ж долею душ і світу, і так без кінця. Вчення про переселення душ пов'язане таким чином тут – як пізніше у піфагорійців – із вченням про вічне повторення світового буття. Життя Всесвіту не має іншого смислу й іншої мети, окрім вічного покарання за скоєне зло.

...Таємнича древня мудрість “Упанішад” знає спасіння від цих вічних пекельних мук земного життя у виході свідомості в ту останню першооснову духу, в якій людське “я”, “атман”, співпадає із всеохоплюючим, вічним, безстрашно-незмінним божеством Брахма.

...Цей смисл індуського вчення про переселення душ, як про вічні пекельні муки на землі, залишається незмінним у всьому давньому світі... В оргіастичних містеріях фракійського культу Діоніса, у священному безумстві вакханалій, яке на протязом 8 – 6 століть до Р. Х. розповсюджується по всій Греції, як “зараза” або “пожежа” (вислів Еврипіда в “Вакханках”), учасники їх мали досвід “екстазу”, немов би виходу душі із тіла, її перебування в іншому божественному світі і, тим самим, досвід абсолютної сторонності душі тілу... В пізнішій, очищеній грецькій релігійності досвід вакхічного екстазу... замінюється досвідом аскези – духовного (аж ніяк не чисто морального) максимального очищення душі від причетності до всього земного, забрудненого, тілесного (хоча ідея “священного безумства”, із якого добувається вище знання відіграє, як відомо, ще більшу роль в релігійно-метафізичній психології Платона). Із цієї різкої відмінності між душею і тілом, у зв'язку з песимістичною установкою по відношенню до земного тілесного життя душі (тіло для орфіків є, як відомо, “темниця” або “могила душі”) виникає, з одного боку, ідеал блаженного безсмертя, як безтілесного буття душі... і, з іншого боку, усвідомлення складності досягнення цього ідеалу. Вчення про переселення душ у орфіків і піфагорійців є власне вираженням цієї трагічної свідомості складності для душі остаточно вирватися із тілесної в'язниці душі: після смерті душа знову втілюється в нове тіло, попадає в нову в'язницю. Центр тяжіння вчення Платона про душу, її долю і призначення... лежить, проте, в іншому пункті: в історії людської думки Платон є найбільшим провісником вчення про духовну, безтілесну і неземну природу душі та про її безсмертя. Душа за своєю природою вічна, тому що є спорідненою з невидимим для чуттєвих очей

¹⁰ Еманція – поняття, яке відображає сходження нижчих форм буття з єдиного універсального непорушного начала. – прим. О.Ткаченко.

вічнонезмінним світом ідей, належачи за своєю природою і походженням потойбічному божественному світові... Можна сміливо сказати, що віра в особисте безсмертя душі в зв'язку з вірою і у її богоподібність, утвердилася в свідомості людства в значній мірі під впливом платонізму... Попереднє життя не тяжіє над подальшою долею душі, як невблаганна карма, не прирікає її з безвихідною необхідністю на зло і страждання в наступному житті – Платон зрозуміло говорить, що це суперечило б ідеї всеблагості Бога і свободи людини. Навпаки, справа постає так, що досвід попереднього життя чогось навчає людину (різних людей – в різній мірі), і це (відносне) знання того, що їй насправді необхідне і що вона повинна уникати, керує нею при свободному виборі нового життя.

Власне звідси витікає важливість на протязі земного життя набути істинні, філософськи обґрунтовані поняття про істинну сутність добра і зла. Віра в переселення душ не збереглася в пізніші епохи грецької релігійності – ні в грецькій філософії, де вона була витіснена і зовсім іншою аристотелівською концепцією душі, і пантеїзмом стоїків, для яких душа є частинкою божественного вогню, яка прагне злитися із своїм джерелом, і матеріалізмом школи Епікура, який ставив своїм основним завданням саме спасти людей від страху думки про будь-яке загробне існування і проповідував повне зникнення душі із смертю, – ні в народних релігійних віруваннях... Знову зустрічається ця віра у відродженні світогляду Платона в неоплатонізмі...

З перемогою і розповсюдженням християнства, з утвердженням віри в дійсно особисте безсмертя і у воскресіння померлих із свідомості західного світу зникає віра в переселення душ, яка і в античному світі була завжди тільки випадковим і винятковим явищем. Віра ця особливо не сумісна із свідомістю абсолютної і не замінимої цінності кожної індивідуальності в її своєрідності...

Оскільки віра в переселення душ епізодично зустрічається в релігійно-філософській свідомості нового часу, вона має суттєво інший релігійно-моральний смисл, ніж у своїй класичній формі в Індії і древній Греції. Там, як ми бачили, переселення душі є “блуканням” душі по землі (самсара), “круговорот народжень”, як деяка форма пекельних мук на землі, як зла участь, від якої душа чекає звільнення – чи то в пантеїстичному злитті з “Брахмою”, чи то згасанні у “нірвані” або у спокої блаженного особистого безсмертя в небесному світі. В новій європейській свідомості, у зв'язку з її оптимізмом, з позитивною оцінкою земного життя і з вірою її прогрес цей класичний смисл вчення про переселення душ зовсім втрачається і замінюється уявленням про переселення душ, як деякої найбільш повної і бажаної форми загробного безсмертя душі. В цьому відношенні показовими є роздуми Лессінга в його “Вихованні людського роду” – одному із перших в історії європейської думки обґрунтуванні віри в загальний прогрес людства. Ця віра передбачає, що кожне нове покоління живе морально та інтелектуально гармонійніше і щасливіше попереднього, пожинаючи здобутки зусиль і страждань останнього. Але цінність прогресу була б неповною і навіть містила б в собі протиріччя, якби кожне дане покоління було – тільки засобом для блага наступного, якби кожній особистості не дана була можливість брати участь у всій повноті морального і духовного вдосконалення людства. І саме в цьому

зв'язку Лессінг вважає “аж ніяк не безглуздою” ідею, що “я на своєму шляху вдосконалення повинен пройти через безліч оболонок людяності”...

В дещо аналогічне переселення душ вірив – в силу своєї невтомної жадоби до творчої участі в житті – і Гете. Відомі його слова в старості: “Якщо я протягом всього свого життя невтомно працюю, і мій дух здатний ще багато створити, то природа зобов'язана надати мені нову форму існування, коли моя теперішня тілесна оболонка відмовиться надалі служити мені”. Гете вірив у вічність душі, як індивідуальної “монади”, як тривку і незаміниму якісно своєрідну індивідуальну істоту... Ця “монада” зносить на землі безліч випадковостей, які збивають її з її установленого шляху – любов пориває її до злиття із загальним, але в моральному законі, в самовизначенні відтворюється на вищому рівні індивідуальність; але своє завершення вона знаходить, кінець кінцем, в надихаючій надії на вічне життя, в якому виражається її найглибша сутність: “Один змах крил – і зони залишилися позаду нас”. Широта метафізичного світоспоглядання Гете явно не вкладається в уявлення про перевтілення душі в звичайних знайомих нам формах земного життя. Він мислить про безкінечність світів і форм життя і вірить у воскресіння і нове втілення в якихось невідомих нам нових зонах і формах вселенського життя. Релігійне уявлення Гете, в контексті із загальним універсалізмом його духу, можна зрозуміти тільки як певний синтез моментів небесного безсмертя, воскресіння у плоті і “перевтілення”. В силу пантеїстичного уявлення про єдність Бога і вселенського буття, як про єдність “небесного” і “земного”, безсмертя душі є для нього тим самим і воскресінням її у плоті, “втіленням”, новою епохою в її співучасті у вселенському бутті.

ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ ПРАВИЛА ВИКЛАДЕНІ ГРУНТОВНО

Запитання 1. Про порядок і взаємозв'язок Господніх заповідей. Коли Святе Письмо дає нам право запитувати, то передусім нам треба довідатися, чи існують якісь порядок і послідовність у Божих заповідях: чи серед них одна є першою, інша – другою і так далі, чи всі вони між собою тісно пов'язані і рівноцінні щодо першості так, що для того, хто забажає, байдуже, з якої розпочати.

Відповідь. Ваше запитання не є нове, воно поставлене ще в Євангеліях, коли до Господа підійшов законовчитель і сказав: "Учителю, яка заповідь в законі найперша?" І Господь відповів: "Люби Господа, Бога свого, всім своїм серцем, і всією своєю душею, і всіма своїми помислами". Це є найперша і найбільша заповідь. А друга подібна до неї: "Люби свого ближнього, як самого себе" (Мт. 22, 36-39).

Отож сам Господь встановив порядок у заповідях, визначивши, що найперша і найбільша стосується любови до Бога; другою ж за послідовністю і подібною до першої, а краще сказати такою, що доповнює її і залежить від неї, є заповідь про любов до ближнього. Тому із зазначеного та й із інших аналогічних місць богонатхненного Святого Письма дізнаємося про порядок і послідовність усіх Господніх заповідей.

Запитання 2. Про любов до Бога і про те, що в людей від природи є схильність до Господніх заповідей і здатність їх дотримуватися. Отож спершу розкажи нам про любов до Бога. Ми вже чули, що треба Його любити, але бажали б дізнатися, як виконати цю заповідь.

Відповідь. 1. Любови до Бога неможливо навчити. Ми ж не навчалися від кого іншого радіти світлові чи життєлюбства, ані хто інший не навчав нас любити батьків чи вихователів. Так само, а то й ще більшою мірою, неможливо від когось навчитися любови до Бога, зате разом із народженням живої істоти вкладено в нас якесь, можна сказати вроджене, прагнення, яке само по собі спонукає нас до спілкування в любові. Використавши це підґрунтя, наука Божих заповідей турботливо плекає його, розумно розвиває і з Божою ласкою доводить до досконалости. Тому-то й ми з радістю сприймаємо вашу старанність, вкрай необхідну для досягнення цієї мсти, і з Божою поміччю, з нашими молитвами за вас та завдяки силі, даній нам Святим Духом, будемо старатися по змозі роздути укриту іскорку Божої любови.

Крім того, слід зважати, що ця любов, хоча є лише однією із чеснот, своєю силою приводить в дію й охоплює собою кожен із заповідей. Бо хто любить Мене, – говорить Господь, – той заповіді Мої виконуватиме (Йо. 14, 23), і знову: Бо на цих двох заповідях тримається весь закон і пророки (Мт. 22, 40).

Однак зараз ми не будемо займатися уточненням (бо так можна в одному правилі непомітно охопити все вчення про заповіді), але, наскільки це узгоджується з нашою теперішньою метою, нагадаю вам про любов, якою ми зобов'язані Богові. Передусім скажу, що для виконання всіх заповідей, даних нам Богом, ми отримали від Нього й сили, щоб ані не нарікати, що від нас вимагають надмірного, ані не запишатися, що від самих себе ми докладаємо більше, ніж нам дано. Правильно й належно послуговуючись цими силами, ми провадимо добродієсне життя, а коли нищимо їх дію, нас затягує порок. Визначення пороку таке: це – злочинне й супротивне Господній заповіді застосування того, що Бог нам дав для добра. А визначення чесноти, якої вимагає Бог, таке: використання цих сил із добрим сумлінням і згідно з Господньою заповіддю.

Якщо це так, то те саме скажемо й про любов. А саме: отримавши заповідь любити Бога, ми одразу набули й здатности любити, закладену в нас ще від народження. Доказ цього існує не ззовні, а кожен може це пізнати сам по собі і сам у собі. Бо від природи нам притаманний нахил до прекрасного (хоча для кожного що інше видається прекрасним), і, навіть не навчені, ми відчуваємо потяг до рідного й близького нам і добровільно виявляємо всіляку прихильність до добродієвців.

Що більш гідне подиву, ніж Божя краса? Який душевний порив настільки проникливий і палкий, як той, що породжений в очищеній Богом від усякого пороку душі, яка щиро промовляє: я є зранена любов (Пісн. 2.5)? Цілком невимовне й незбагненне сяйво Божої краси: ні висловити, ні сприйняти на слух. Хоча ти й зміг би описати блиск вранішньої зорі, чи світло сонця, чи сяйво місяця, – усе це не варте навіть порівняння зі славою і віддалене від зіставлення з істинним світлом ще більше, ніж глибока й похмура темрява відрізняється від надзвичайно яскравого полудня. Ця краса недоступна для тілесних очей; її можна сприймати

лише душею і думками. Коли вона огортала святих, то залишала в них нестерпне жало прагнення, і, стривожені попереднім життям, вони промовляли: "Горе мені, вигнання мов триває" (Пс. 120,5), "коли прибуду і постану перед Божим лицем?" (Пс. 42,3) і звільнитися і бути з Христом набагато краще (Фил. 1, 23). І знову закликали: "Запрагнула душа моя до Бога, сильного, живого" (Пс. 62,3) і "нині відпускаєш раба Твого, Владико" (Лк. 2, 29). Немов у в'язниці, вони гнітилися цим життям; такими нестримними були у своїх поривах ті, чиїх душ торкнулося палке прагнення Бога. Вони, маючи невситиме бажання споглядати Божу красу, молилися, щоб це тривало вічно. Ось так люди за своєю природою прагнуть до прекрасного, а справді прекрасним і достойним любови є добро. А Бог є добрим, і все прагне до доброго, – отож, усе прагне до Бога.

2. Отож те, що ми виконуємо з власної волі, за самою нашою природою, від народження, існує в тих із нас, чиї помисли не зіпсовані лукавством. І любити Бога є для нас вимогою виконувати наш беззастережний обов'язок, відсутність якого душа сприймає як найнестерпніше з усіх лих. Бо віддалення і відвернення від Бога є нестерпнішим від мук геєни і важчим для нещасного, ніж для ока, хоча й безболісно, втратити зір або для живого створіння – згубити життя. Коли ж у дітей є природна любов до батьків, про що свідчать і відданість безсловесних істот, і поведінка людей ще змалечку стосовно до матерів, то щоб ми не виявилися безмовнішими за немовлят і жорстокішими від звірів, якщо станемо неприхильними до Творця і чужаками щодо Нього. Бо хоча б ми й не знали, що Він добрий, проте за одне лише те, що Він нас сотворив, ми маємо безмежно любити і шанувати Його і постійно пам'ятати про Нього, як немовлята про матір. Доброчинця ж бо вважають кращим за тих, кого люблять за природним велінням. І це притаманно не лише людям, а майже всім живим істотам, а саме – мати вдячність до того, хто зробив тобі добро. Сказано ж: "Впізнав віл свого власника, і осел – ясла свого господаря" (Іс. 1,3). Нехай ми не почуємо про себе таких слів: "Ізраїль Мене не пізнав, і народ Мій Мене не зрозумів" (Іс. 1, 3).

Чи треба й говорити, яку відданість виявляють собаки та інші тварини тим, хто їх годує. Коли ж від природи нам притаманна прихильність і любов до добродійників і ми зважуємося на всілякі труди, щоб віддячити за вчинені нам благодіяння, то яке слово здатне сповна охопити Божі дари? Їх так багато, що неможливо й полічити! Вони такі значні й вагомі, що вистачить й одного, щоб ми відчували обов'язок бути вдячними Тому, Хто їх надав. Не варто й говорити про ті дари, які вже самі по собі виказують надзвичайно велику милість, але порівняно зі ще більшими бліднуть, мов зорі при сяйві місяця, і не так яскраво виявляють цю милість. Шкода й часу, щоб, полишивши незмірні дари, вимірювати доброту Благодійника за меншими дарами.

3. А саме: помовчимо про схід і захід сонця, круговороти місяця, подуви вітру, зміни пір року, дощі, росу, про море, про всю землю, земні створіння, морських істот, птахів, міріяди різновидів живого – про все, що призначене служити для нас у житті.

Але навіть якщо б і хотіли, одне не може обійти увагою і замовчувати той, хто має почуття вдячності і здоровий глузд, хоча й нелегко висловити це так, як належить. Це те, що Бог, створивши людину за Своїм образом і подобою,

обдарував її здатністю самопізнання, наділив її даром мови на відміну від інших живих істот, надав їй можливість насолоджуватися невимовними принадами раю, настановив її володарем усього, що на землі. А коли людина була зведена змієм і впала в гріх, а через гріх – у смерть і все, що заслуговує смерті, то не зневажив її, а передусім дав їй на поміч закон і приставив ангелів для охорони й опіки. Він послав пророків, щоб викривати гріхи й наставляти в доброчесності; пристрасті відсікав погрозами, а насагу в добрих справах підсилював обітницями. Часто для напоумлення інших показував на різних прикладах, до чого доводить порок і що приносить доброчесність, не відвернувся від тих, які не зважали на напоумлення й не корилися. Тому ми не були позбавлені доброти Володаря, а наше несприйняття чеснот і зневага до Благодійника не вбили Його любови: "Він нас викупив від смерті й оживив знову через Господа нашого Ісуса Христа. Ще дивовижнішим є спосіб Його благодіяння, бо Він, існуючи в образі Божім, не вважав за здобич бути рівним Богові, а Себе Самого умалив, прийнявши образ раба" (Фил. 2, 6 – 7).

4. "Він узяв наші немочі, і недуги поніс" (Мт. 8, 17 – Іс. 53,4), "був зраний за нас, щоб через Його рани ми були зцілені, і від прокляття закону нас викупив, ставши прокляттям за нас" (Гал. 3, 13), "зазнав ганебної смерті, щоб вивести нас до славного життя. І не вдовольнився лише тим, щоб нас, мертвих, оживити, а милостиво наділив нас божественною гідністю, приготував вічний спочинок, який розміром утіхи перевершує всіляку людську гадку. Чим же відплатимо Господеві за те, що надав нам?" (Пс. 116, 12). Він настільки добрий, що не потребує віддачі, а вдовольняється лише тим, щоб ми Його любили за подані блага.

Коли над усім цим замислююся, тоді (скажу про своє захоплення) впадаю в якийсь страх і велике замішання, щоб або несвідомо, або захоплений марнотою не відійшов я від любови Божої і не став ганьбою для Христа. Бо той, що нині нас зводить, усілякими засобами і суєтними звабами намагається, щоб ми забули про нашого Доброчинця, для погибелі наших душ напосідає на нас, а згодом наше недбальство перетворить на зневагу для Господа і буде хвалитися нашою непокірністю і відступництвом: не він створив нас, не він помер за нас, однак ми стали саме його послідовниками в непослусі і відчуженні від заповідей Божих. "Важчими від мук геєни видаються мені ця ганьба супроти Господа і ці вихвалання ворога – щоб ворог Христовий похвалявся і хизувався перед Тим, Хто за нас помер і воскрес, Якому ми за це зобов'язані без міри, як і написано" (2 Кор. 5, 15).

Багато можна говорити про любов до Бога, але нашою метою, як я вже сказав, є говорити не про все одразу, – бо це неможливо, – а стисло викласти і нагадати про головне, яке постійно б підсилювало в душах прагнення до Бога.

Запитання 3. Про любов до ближнього. Можна було б перейти до другої за порядком і силою заповіді.

Відповідь. 1. У попередніх повчаннях ми говорили, що закон є опікуном і наставником тих сил, що діють у нас від народження. Оскільки ми маємо наказ любити ближнього, як самого себе, то мусимо поцікавитися, чи маємо від Бога й сили для виконання цієї заповіді. Отож, чи хто не знає, що людина – істота лагідна й товариська, а не дика й усамітнена? Немає нічого більше характерного для нашої природи, як жити в спільноті, відчувати потребу один в одному й любити ближнього. Бо які зерна вклав у нас сам Господь, то, відповідно, і таких бажає

плодів, кажучи: "Заповідь нову даю вам, щоб ви любили один одного" (Йо. 13, 34). І, бажаючи заохотити нашу душу до цієї заповіді й показати, хто ж є Його учнями, не домагався чудес чи незвичайних знамень (хоча через Святого Духа мав благодатний дар це здійснювати), але що промовив? "По тому довідаються всі, що ви є Моїми учнями, якщо любов матимете поміж собою" (Йо. 13, 35). І скрізь об'єднує ці заповіді таким чином, що зобов'язує Себе облагодіювати ближнього. І каже: "Я був голодним, і ви нагодували Мене" – і так далі (Мт. 25, 35), а відтак додає: "Що тільки ви вчинили одному з найменших Моїх братів, – то те й Мені вчинили" (Мт. 25,40).

2. Отже, виконуючи першу заповідь, можна виконати й другу – через другу знову повернутися до першої, бо той, хто любить Господа, той і ближнього любить. "Бо хто любить Мене, – промовляє Господь, – той заповіді Мої виконуватиме" (Йо. 14, 23), і каже: Це заповідь Моя, – щоб любили ви один одного, як Я вас полюбив (Йо. 15, 12). І насправді: той, хто любить ближнього, виявляє любов до Бога, бо приймає на себе Божу благодать. Тому-то Мойсей, вірний слуга Божий, виявив таку любов до братів, що захотів, щоб його викреслили з книги Божої, в якій він був записаний, якщо не буде прощено гріх народу (Вих. 32,32). А Павло наважився благодіяти відлучення від Христа за своїх братів, рідних йому тілом (Рим. 9,3), щоб, наслідуючи Христа, стати викупом за спасіння всіх. Водночас він знав, що відійти від Бога не може той, хто заради любови до Нього задля найбільшої заповіді відмовляється від Божої благодаті. За це йому належить отримати значно більше, ніж він приніс у жертву. Зрештою, досить сказано й переконливо доведено, яку велику любов до ближнього мали святі.

Запитання 4. Про страх Божий.

Відповідь. Для початківців у благочестивому житті корисно мати паростки Божого страху, згідно з настановою премудрого Соломона: "Початок мудрости – страх Господній" (Прип. 1, 7). А оскільки ви вже вийшли з віку немовлят у Христі й не потребуєте молока, а спроможні вдосконалювати себе твердою їжею приписів, то слід повести мову про найголовніші заповіді, завдяки яким досягається вся істина Христової любови. Необхідно остерігатися, щоб надмір Божих дарів не став причиною важкого присуду, якщо виявите невдячність до свого Доброчинця, бо сказано: "Кому багато дано, ще більше вимагатимуть від нього" (Лк. 12, 48).

ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ФЛОРЕНСЬКИЙ НОТАТКИ ПРО ХРИСТІЯНСТВО І КУЛЬТУРУ

1. Ще зовсім недавній час¹¹, характеризується найбільшим віддаленням від вищих духовних інтересів і цілісної духовної культури. І разом з тим його характеризує повсюдне пробудження потреби до останніх і свідомість, що людство і його культура не можуть не бути роздрібненими, якщо не керуються вищими завданнями Духу. Але в таке положення культурний світ попав не

¹¹ Стаття написана в 1923 році

випадково і не з учорашнього дня, а ретельно прямував до цього на протязом багатьох століть, найбільші свої зусилля направляючи, у багатьох випадках не усвідомлюючи цього, на зведення стіни між собою і Джерелом вічного життя. Ось ця тривалість розпаду робить хворобу людства особливо важкою, але зате дозволяє зрозуміти природу хвороби і тому мати надію на вилікування.

2. Може бути пряме і відкрите повстання проти Бога, спроба визнати себе незалежним від Бога і, таким чином, ворожим Йому. Це – гостра духовна інфекція, яка веде або до швидкої смерті, або, навпаки, швидко проходить, залишаючи в душі відчуття глибокого нерозуміння, як могло статися таке повстання. Але буває і хронічне зараження тим же ядром, коли людина, не признаючись навіть собі в своєму відпаданні від Бога і формально навіть захищаючи релігію, намагається фактично крок за кроком відвоювати у релігії сфери своєї автономії і, таким чином, викреслює відповідні сторони із релігії як начебто не існуючі і, які нібито попали туди випадково історично. Одна за одною випадають із релігії різноманітні сторони людської діяльності, поки, нарешті, справа не доходить до основних істин релігійної онтології, на яких тримається християнська мораль. Коли падає в свідомості і ця основа, а релігія прирівнюється до моралі, сама мораль перестає бути живою і життєвим піднесенням добра і стає зовнішніми правилами поведінки, які позбавлені зв'язків і тому випадковими. Це не моральне самовизначення, а фарисейська мораль, і доля її, звичайно, вирішена наперед. Логіка історії безсумнівно привела нас до дилеми: або відмовитися від останнього залишку християнства, “християнської моралі”, або відмовитися від усього напрямку попередньої антихристиянської культури і щиросердно визнати, що Бог, Якому ми погоджуємося приділити в собі і у своєму житті лише один куточок, а все інше залишаючи “ходящим по путях своїм”, вже не є в нашій свідомості Бог.

3. Неправда напряму недавньої культури була не в тому, що представники культури согрешили. Ми знаємо, “людина не може бути живою і не грішити”. Ми наперед знаємо, що який би напрям не обрала культура майбутнього, кожен із нас буде і грішити, і падати, і навіть деколи відпадати від Бога. Ми знаємо також, що гріховне ствердження себе автономним проникає все наше іство і ризикує прослизнути в кожній нашій дії. Але головна неправда минулого напрямку – у визнанні цього стану нашої сутності природним і тому – правильним. Таким чином, культура не тільки не перешкоджала гріху, але заморочувала совість, виправдовуючи автономію. Коли Лаплас дав Наполеону свою відому відповідь, чому в “Principia” Ньютона зустрічається Ім'я Боже, а в “La Mecanique” ні: “В мене немає потреби в цій гіпотезі”, – Лаплас достатнім чином відобразив сам дух нової європейської культури. Дійсно, для неї Бог – не жива Постать, “без Якої не відбулося нічого, із того, що відбулося”, не Істина, поза якою не існує ніякої істини, а тільки гіпотеза, якою залатують дірки нашого знання і загалом культури. Чим вища культура, тим менше в ній залишається місця для цієї гіпотези... Для культури нового часу Бог – тільки нестерпне абстрактне поняття, інша назва недосконалості нашої культури, і воно тільки терпиться, оскільки культура фактично ще є недосконалою. Настав час припинити ошукувати себе прикладами особистого благочестя великих діячів культури і благочестям багатьох їх праць;

час чітко усвідомити провідну ідею нової культури! Можуть бути прекрасними окремі обличчя і окремі їх досягнення; але в цілому, нова культура є хронічною хворобою повстання проти Бога. Не усвідомивши цього, неможливо змінити і напрямок культури.

4. Побудова культури визначається духовним законом, який був проголошений Самим Господом: “Де скарби ваші, там і серце ваше буде”. Скарб – це духовна цінність, те, що визнаємо ми об’єктивним смислом і виправданням нашого життя. Серце на біблійській мові означає осередок всіх наших духовних сил і здібностей, вузол, який зав’язує нашу особистість. Спаситель говорить, що наша особистість, і, таким чином, всі її прояви, цілковито визначається нашим скарбом; так, наше пізнання визначається тим, що стверджується нам як істина – всупереч ...кантівській філософії нового часу, згідно з якою не Істина визначає нашу свідомість, а свідомість визначає Істину. Культури нового часу своїм проголошенням автономії людини встановили які “скарба”... – нас самих. Замість Бога був поставлений ідол, людина, яка самообожнила себе...

5. Ми так звикли вірити в культуру замість Бога, що більшості властива неспроможність відрізнити поняття культури і культури нашого часу... Історично таке ототожнення глибоко хибне, тому що культура мала і може мати різноманітну будову. Так, більшість культур, згідно з своєю етимологією (cultura є те, що розвивається із cultus), було саме проростанням зерна релігії, гірчичним деревом, яке розрослося із насіння віри. Цей історичний факт охоче визнає майже кожен дослідник щодо всіх релігій, мабуть навіть щодо християнства, оскільки воно розглядається як історичний факт. Тільки християнству в наш час – наші сучасники відмовляють в життєво організуючій силі... Коли чуєш численні сучасні вчення, які начебто співчують християнству, але які відкрито проголошують безсилля християнства і нездатність його розростися в дерево життя, необхідність... поступитися перед самодостатніми діяльностями “по стихіям світу цього” – охоплює глибокий морок і туга. Адже це набагато безрадісніше, ніж прямий виклик войовничого безбожжя, яке ненавидить, а значить визнає певну силу. Такого роду богословські вчення – поминки по християнству, коли вже пройшов запал боротьби і можна навіть по знищеному супротивнику сказати похвальне слово. Ці вчення, вихваляючи християнство, і разом з тим не даючи йому ніякої сфери життя, знищують його і як наш внутрішній стан: адже якщо християнство виганяється зівсюди на тій підставі, що скрізь панують свої, чужі духовності, порядки світу цього, своя автономія, то не інакше доводиться говорити і про наше духовне життя, яке також підпорядковане своїм законам, також автономному і яке не залишає в собі місця для благодаті. Якщо світ скрізь автономний, це означає – він сам в собі абсолютно сталий, є сам – Бог.

6. “Не можете служити Богу і мамоні”. Віра в Бога не припускає віри в самодостатній світ і визнає “світ” не сутністю, а тільки станом. Якщо в нас є хоч блищик віри у Христа, ми не можемо не усвідомлювати, що “проходить образ світу цього” і силою Христовою перетворюється в образ Христа. Цей образ Христа є передовсім дієвим початком релігії християнської, потім – християнською культурою, нарешті – освяченою природою. Всі сфери життя:

мистецтво, філософія, наука, політика, економіка і т. д. – не можуть бути визнаними самодостатніми сутностями і суть тільки образи, які дійсно складаються по світу цьому, але тільки тоді і постільки, коли і поскільки культура взагалі функціонує по образу Христа. Якщо в сфері культури ми не с Христом, то ми неминуче – проти Христа, через те що в житті немає і не може бути нейтралітету по відношенню до Бога. Християнство не може бути пасивним по відношенню до світу і брати з нього будь-що... Дух не може бути пасивним: він може все взяти і всім скористатися, але не інакше, як перетворивши по Христову образу. Західне християнство часу барокко припустило суттєву помилку, коли спробувало внести в себе шматки антихристиянської культури і, не одухотворивши їх внутрішньо, прикрасити ззовні лаком благочестя, або підфарбувавши під тон церковності. Наукова і культурна діяльність ієзуїтів може заслуговувати на глибоку повагу по своєму задуму – дати християнству християнську культуру. Але вона глибоко помилкова, так як це не справжня будівля, а виставкові павільйони...: таку лже-культуру можна будувати тільки для...не вдумливих новачків, але ні в якому разі для власного застосування.

Сучасній людині необхідна християнська культура, не бутафорія, а правдива, дійсно по Христу і справжня культура. У всякому разі кожному необхідно щиро визначитися, чи хоче він і чи вважає можливою таку. Якщо ні, тоді нема чого говорити про християнство і заморочувати себе та інших туманними надіями на незбутнє...

9. Напіввіра, яка боїться впасти в повне безвір'я, лякливо хватається за форми релігійного життя і, не здатна побачити в них викристалізовані явища Духа й Істини, вважає їх нормами юридичного законодавства. Вона відноситься до них поверхово і дорожить ними не як вікнами, що дають Світло Христове, а як умовні вимоги зовнішнього авторитету. Християнська свідомість знає, що канони церковні не випадкові і пропонуються Церквою як сприятлива умова спасіння; це – правило і норма здорового духовного життя християнського суспільства. Але християнській свідомості завжди зрозуміло, що приписи духовної гігієни можуть бути, в певних умовах, замінені іншими: дотримання церковних вимог по внутрішній їх суті – сприяти спасінню – деколи може привести до недотримання їх по букві, як і дотримання по букві може суперечити духовній їх суті.

В антиномії закону і свободи, яка утворює тканину Нового Заповіту, ні один із термінів не повинне бути послабленим... Ми повинні зрозуміти форми релігійного життя саме як виявлення життя, розшифрувати ці ієрогліфи соборного розуму Вселенської Церкви і засвоїти собі їх, як вираження розуму Христового. Тоді нам стане зрозуміло, що вони написані в напучення нам Єдиним Законодавцем, що вони не можуть бути зміненими довільно і одночасно... Ворожість віросповідань до цих священних символів інших віросповідань спирається на недуховний підхід до символів. А чи не є недуховний підхід до духовного грубою помилкою? І чи не веде він до небезпечного невігластва?...

ОЛЕКСАНДР МЕНЬ ХРИСТИАНСТВО (лекція 8 вересня 1990 р.)

... Отже, ми з вами завершуємо нашу подорож по епохам, "по колам" світоспоглядань. І підійшли ми до вершини, до того блискавого гірського лідника, в якому відображається сонце і який називається – християнство.

Звичайно, християнство кинуло виклик багатьом філософським і релігійним сектам. Але одночасно воно відповіло на сподівання більшості із них. І найсильніше в християнській духовності – власне не заперечення, а ствердження, охоплення і повнота.

Якщо буддизм був пройнятий жагучим прагненням до визволення від зла, прагненням до спасіння (Будда говорив, що як води морські просякнуті сіллю, так і його вчення – дхарма – пройнято ідеєю спасіння), то ця жага спасіння, обітування спасіння притаманні і християнству, Новому Заповіту.

Якщо в ісламі є абсолютна відданість людини Богу, який є сувереним володарем космосу і людської долі, то це саме ми знаходимо і в християнстві.

Якщо в китайському світоспогляданні небо – Цянь – є чимось, що орієнтує людину в життєвих речах, навіть у дрібницях, в різних відтінках традицій, то і це є в християнстві.

Якщо брахманізм (сучасний індуїзм) говорить нам про багатоманітні прояви Божественного, то і це є в християнстві.

Якщо, нарешті, пантеїзм стверджує, що Бог у всьому, що він як певна таємнича сила, пронизує краплю, кожен атом світобудови, – то християнство і з цим погоджується, хоча воно не обмежується впливом Бога тільки цією пантеїстичною всеприсутністю.

Але ми помилилися б з вами, якби вважали, що християнство з'явилося як еклектика, яка просто зібрала в себе всі елементи попередніх вірувань. В ньому проявилася колосальна сила чогось нового. І це нове було не стільки в доктрині, скільки в прориві іншого життя в наше буденне життя. Великі вчителі людства – автори "Упанішад", Лао-цзи, Конфуцій, Будда, Мохамед, Сократ, Платон та інші – сприймали істину як вершину гори, на яку вони піднімаються з величезними зусиллями.

І це справедливо. Тому що істина – не та річ, яка дається легко в руки, вона дійсно схожа на високу гору, куди потрібно сходити: важко дихаючи, здираючись по спадинах, часом озираючись назад, на перейдений шлях, і відчуваючи, що попереду чекає крута дорога вгору.

Я ніколи не забуду прекрасні слова, які сказав простий гімалайський горець, шерп по національності, на ім'я Тен-сінг, який сховався на Еверест разом з англійцем Хілларі. Він говорив, що до гір потрібно наблизитися з благоговінням. Так само – і до Бога. Дійсно, гори вимагають особливої налаштованості душевної, щоб зрозуміти їх велич і красу. Істина ховається від тих людей, які йдуть до неї без благоговіння, без готовності йти вперед, незважаючи на небезпеки, провалля і розломини. Сходження – така історія людства.

Ви легко заперечите мені: а скільки було сходинок, які ведуть донизу? Так, звичайно. І на перший погляд, сходинок, які ведуть донизу, більше. Людей, які падали і котилися униз, в безодню, більше. Але для нас важливо, що людина все-таки піднімалася у ці надхмарні вершини. І вона тим і велична, що вона здатна була піднятися туди, де, як казав Пушкін, “сусідство Бога”, в гори розумових і духовних споглядань. Людина має дві батьківщини, дві вітчизни.

Одна вітчизна – це наша земля. І та точка землі, де ти народився і виріс. А друга – це той потаємний світ духу, який око не може бачити і вухо не може чути, але якому ми належимо по природі своїй. Ми діти землі – і в той же час гості в цьому світі.

Людина у своїх релігійних пошуках безкінечно більше реалізує свою вищу природу, ніж тоді коли вона воює, плужить, сіє, смітить. І терміти будують, і мавпи воюють по-своєму (правда не так жорстоко, як люди). І мурашки сіють, є у них такі види. Але ніхто із живих істот, крім людини, ніколи не задумувався над смыслом буття, ніколи не піднімався вище природних фізичних потреб. Ні одна жива істота, крім людини, не здатна піти на ризик – і навіть на смертельний ризик – заради істини, заради того, що не можна взяти в руки. І тисячі мучеників всіх часів і народів являють собою унікальний феномен в історії всієї нашої Сонячної системи...

Двадцять п'ять років принц Гаутама... проводив в аскетичних зусиллях, щоб досягнути споглядання. Так само працювали – розумово, духовно і психофізично – йоги, філософи, подвижники. Але Ісус Христос приходить із простого селища, де він жив як звичайна людина. В ньому все було готове, він нікуди не піднімався. Він, навпаки, спускався до людей.

Кожний великий мудрець усвідомлював своє незнання. Сократ казав: “Я знаю, що я нічого не знаю”. Найбільші святі всіх часів і народів відчували себе грішниками набагато гостріше, ніж ми з вами, тому що вони були ближче до світла, і кожна пляма на житті і совісті їм була виднішою, ніж в нашому сірому житті.

У Христа немає свідомості гріховності. І у нього немає свідомості того, що він щось досяг, – він приходить до людей, несучи їм те, що в ньому самому є споконвіку, від природи.

Я повинен одразу звернути вашу увагу на те, що Ісус Христос не почав проповідувати “християнство”, як певну концепцію. Те, що він сповістив людям, він назвав “бесора”, від давньогрецького “euangelion”, що означає “радісна новина”, “радісна звістка”.

В чому полягала ця радісна звістка?

Людина має право не довіряти всесвіту. Людина має право відчувати себе у чужому і ворожому світі. Такі сучасні письменники, як Альберт Камю, Жан-Поль Сартр та інші часто говорили про страшну абсурдність буття. Нас оточує дещо люте, нелюдське, безглузде, абсурдне, і довіряти йому неможливо. Холодний, мертвий або мертващий світ. Правда, я наперед застерігся, що ці письменники, романісти, драматурги, філософи виступали з позиції атеїстичного світогляду – екзистенціалізм у Сартра і Камю – атеїстичний.

Вони не помітили одну річ.

Коли вони говорять, що світ абсурдний, тобто безглуздий, вони це знають тільки тому, що в людині закладено протилежне поняття: смислу. Той, хто не знає, що таке смисл, не відчуває, ніколи не зрозуміє, що таке абсурд. Він ніколи не обуриться проти абсурду, ніколи не повстане проти нього, він буде з ним жити як риба у воді. Власне те, що людина повстає проти абсурду, проти безглуздості буття, і говорить на користь того, що цей смисл існує.

Древнє біблійне провіщення говорить нам про те, що ми можемо здійснити внутрішній переворот і сказати буттю – так, довіритися тому, що здається страшним і суворим. І тоді через хаос, через абсурдність, через нелюдськість життя, як сонце через хмари, погляне око Боже. Бога, який має особистість – і особистість, відображену в кожній людській особистості. І контакт з ним можливий – як союз між подібними істотами. Весь фокус людства – це вражаюча його подібність з Тим, Хто створив світ...

І в старозаповітній біблійній релігії, про яку ми вже з вами говорили, виникло ось це поняття про віру як довір'я. Не віру як певне теоретичне, філософське чи релігійне переконання, а віру як прорив через мертву, абсурдну дійсність, коли людина говорить Богу: так, я приймаю і вчуваю. Так виник древній заповіт між Богом і людиною, древній союз.

Але, звичайно, союз між примітивною, первісною людиною і божественним не міг бути остаточним і досконалим. Це було виховання людського роду, дитинство людського роду, далі юність... І в сьомому столітті до нашої ери пророк Єремія сказав: “Так говорить Господь. Я складу з народом новий Заповіт, “брїт ха хадаша”, новий союз, який буде не таким як попередній. Він буде написаний в серцях”.

І ось – вночі здійснюється жертва...

Через сімсот років після пророка Єремії в маленькій кімнаті збираються дванадцять людей, і приноситься жертва. Як правило, жертва приносилася із уживанням крові. Кров була символом життя. А життя належить тільки Богу. І ось члени зібрання були скроплені кров'ю жертвовної тварини. Так було з давніх давен у всіх народів... І Мойсей, коли складав заповіт з народом Бога, окропив всіх кров'ю жертвовного ягня.

А в цю ніч, про яку я говорю, яка сталася весною 30-го року першого століття нашої ери, Ісус Христос в оточенні дванадцяти здійснює чин пригадування про свободу, яку дарує Бог. І крові тут немає, а є чаша з вином і хлібом. І він розломлює цей хліб і роздає всім і говорить: “Це моє тіло”. Як жертвне ягня за людей. І він обносить чашу серед учнів і говорить: “Це Моя кров, яку Я проливав за вас, це Новий Заповіт в Моїй крові”.

Таким чином, в цій священній трапезі, про яку ми з вами говорили, коли торкалися літургії, Бог і людина сполучаються вже не в реальній фізичній крові, а в символічній крові землі, тому що виноградний сік, вино – це є кров землі, а хліб – це є плід землі, це природа, яка нас годує, це Бог, який віддає себе людям в жертву. І ось Ісус Назаретянин робить цю жертву...

Інколи говорять, що Христос звістив нову мораль. Так, він сказав: “Заповіт новий даю вам – любіть один одного, як Я полюбив вас”.

І раніше існувала заповідь про любов, і слова” люби ближнього як самого

себе” належать Мойсею. А Христос надав їй зовсім особливого звучання – “як Я полюбив вас”, тому що заради любові до людства він залишився з нами на брудній, кривавій і грішній землі – тільки заради того, щоб бути з нами поруч. Тобто його любов стала любов’ю, яка призначена іншим (самоотдающей), і тому він говорить: “Хто хоче за мною йти, той нехай зречеться себе”. Тобто своєї самості, – не своєї особистості, ні в якому разі, особистість – святе, а свого хибного самоствердження, самості. Віддасть себе, візьме свій хрест, тобто своє служіння, в стражданні і в радості, – і тоді йде за мною.

Христос закликає людину до здійснення божественного ідеалу. Тільки недалекоглядні люди можуть думати, що християнство вже було, що воно відбулося... Воно зробило тільки перші, я б сказав, обережні кроки в історії людського роду. Більшість слів Христа і до цього часу залишаються незбагненими, тому що ми ще неандертальці духу і моральності, тому що євангельська стріла націлена у вічність, тому що історія християнства тільки розпочинається, і те, що було раніше, те, що ми зараз історично називаємо історією християнства, – це наполовину невмілі і невдалі спроби реалізувати його...

Християнство – не нова етика, а нове життя. Нове життя, яке приводить людину до безпосереднього зв’язку з Богом, – це новий союз, Новий Заповіт.

І в чому ж тут полягає тайна? Як зрозуміти – чому, як магнітом, людство притягує до особистості Ісуса Христа, хоча він прийшов у світ зневажений, і не було в ньому ні таємничих індуських мудреців, ні поетичної екзотики східної філософії?...

Це тайна, яку він розкриває в коротких словах, ми їх чуємо в Євангелії від Іоана. Филип говорить: “Покажи нам Отця, Отця всіх”. Той, кого греки називали Архе, Першопочаток, де він? І Ісус відповідає – як не відповідав ні один філософ на землі: “Стільки часу Я з вами, і ти не знаєш Мене, Филипе? Хто бачив Мене, той бачив і Отця”. Такі слова він говорив не один раз, і багато людей поверталися до нього спиною і обурені йшли геть, тому що це був завжди – виклик. Необхідно було зрозуміти особливу таємницю. Ніколи Христос не формулював цю таємницю прямо. Він тільки запитував людей: “За кого Мене приймають? За пророка, за воскреслого Іоана Хрестителя? А Ви?” “Ти Помазаник, Цар, Месія, Син Бога живого”. Тут повинен відкритися деякий внутрішній досвід. І він про це запитує до цього часу, запитує кожного, тому що це говорить Бог людськими вустами. Ісус Христос – це людський образ Безкінечного, Несказанного, Безіменного. І правий був Лао-цзи, коли казав, що ім’я, яке ми не вимовляємо, і є вічне ім’я. Так. Безіменного і Незбагненого. А тут він стає не тільки тим, кого називають по імені, навіть тим, кого називають людським ім’ям. Той, хто несе разом з нами тяготи життя.

Ось у цьому центр і вісь християнства.

Коли ми від Євангелія переходимо до Діянь і послань, ми повинні звернути увагу на ще одну особистість Нового Заповіту. Як говорив один французький вчений, Новий Заповіт складається із двох біографій: Ісуса Христа і його послідовника Савла Тарсянина – апостола Павла.

Зрозуміло, будь-хто із вас, переходячи від Євангелія до послань Павла,

немов би попадає із неба на землю. Хоча Павло багато в чому перевищував євангелістів. Це була людина величезного таланту, духовної сили, освіченості. Ця людина створила особисті твори. Його послання – це речі, які написані кров'ю серця...

Чим важливий для нас апостол Павло? Чому Церква поставила його поруч із Христом у Новому Заповіті? Чому більша частина послань – чотирнадцять – написані від його імені? Чому в Діяннях апостольських його біографія займає левову частку?

У тому і справа, що апостол Павло, очевидно, ніколи не бачив обличчя Ісуса під час його земного життя. Хоча існують історичні гіпотези, що вони могли пересікатися в Єрусалимі. (Сам він народився в перших роках нашої ери в Малій Азії, але в Єрусалимі навчався, тоді і міг бачити Ісуса). Але все-таки вірогідно буде вважати, що він його не бачив ніколи.

Я думаю, що ось це і притягує Церкву до його особистості. Тому що ми – також не бачили цього Обличчя. Але Христос явився Павлу із такою правдивістю, яка значно перевершує будь-яку зустріч зовнішню.

Зовнішньо Христа бачили і його вороги, і книжники, і фарисеї, і Пілат. Але це не спасло їх.

Павло також був ворогом, але Христос зупинив його на дорозі в Дамаск і призвав стати апостолом. Ця подія змінила не тільки його долю, але і долю всієї ранньої Церкви: тому що Павло став одним із тих, хто поніс Євангеліє із Сирії і Палестини по широкому світу. Його називали апостолом народів, або апостолом язичників.

Вихований в іудаїзмі, він прекрасно знав ту істину, що з Богом злитися неможливо, що людина Сходу, яка думає, що вона переживає екстаз, вже злилася з абсолютном, – помиляється. Вона тільки приторкається до цього, тому що в лоні Божества кипить вічний вогонь, який все розчиняє в собі. Між Творцем і тварністю лежить безодня – як між абсолютним і умовним, її неможливо перескочити ні логічно, ні буттєво.

Але є міст, який перекинутий над цією прірвою. І відчув цей міст сам Павло. Тому що, він побачив Христа і внутрішньо з ним поєднався, безкрайньою любов'ю був до нього прикутий: так, що йому здавалося, що він носить рани Христові на собі, що він з ним разом на христі вмирав і з ним воскрес. Він так і говорить: “Вже не я живу, а живе у мені Христос. Разом з ним я помер, і разом з ним я повстаю до життя”. Якщо з Богом не можливо злитися, то з Боголюдиною можливо, тому що він належить одночасно двом світам: нашому і потойбічному.

І на цьому вибудований увесь шлях християнських містиків, від Павла до сьогоденного дня.

Шлях до Отця тільки через Сина.

“Аз есмь дверь”, – говорив Христос. Я є двері, врата в небо. Повторюючи різні молитви, християнські подвижники можуть бути схожими на східних, індійських, які повторюють різні мантри. Тут є подібність і паралель. Але одна із головних молитв християнського подвижництва називається “Ісусова молитва”, де постійно повторюється ім'я того, хто народився, жив на землі, хто був розп'ятий і воскрес. І ось цей христоцентризм головної християнської молитви

радикально відрізняє її від усіх інших медитацій і мантр, тому що тут відбувається зустріч: не просто концентрація думки, не просто зосередження, не просто занурення в якийсь океан або безодню-духовність, а зустріч особистості з Обличчям Ісуса Христа, який стоїть над світом і у світі...

Це правда, воно так і є. І Церква Христова тому і існує і розвивається, що Він стоїть всередині неї.

Візьміть до уваги, що він не залишив християнству ні одного написаного рядка – як Платон, який залишив нам свої діалоги.

Він не залишив нам скрижалій, на яких написаний Закон, – як Мойсей залишив скрижалі.

Він не продиктував Коран, як Мохаммед.

Він не створив орден, як зробив Гаутама Будда.

Але він сказав: “Я з вами залишаюся у всі дні до кінця віку”. Коли вони відчували, що розлучаються з ним, він промовив слова пророчі: “Я не залишу вас сиротами, але прийду до вас”. І це продовжується і відбувається сьогодні. Увесь найглибший досвід християнства побудований тільки на цьому, все інше – це немов би поверхневі шари. У всьому іншому християнство може бути схожим на інші релігії.

Релігії у світі є частиною культури. Вони виростають разом з пориваннями людського духу до вічності, до непорушних цінностей. Тут же – потік сходить з неба, і тому один із теологів нашого століття мав право сказати: “Християнство – це не одна із релігій, а криза всіх релігій”. Воно піднімається над всіма, тому що, як говорив нам апостол Павло, ніхто не спасається ділами Закону, а тільки вірою у Ісуса Христа.

... Що таке діла Закону? Це система релігійних обрядів, правил. Чи потрібні вони? Так, потрібні: як виховний засіб. Вони створюються людьми. Інколи завдяки великим прозрінням, інколи просто в силу традиції, інколи помилково.

...Інколи ці закони йдуть від одкровення Божого, як у Старому Заповіті. Але – для певного етапу розумового та духовного розвитку. А що значить – спастися? Це значить з'єднати своє скороминуще тимчасове життя із безсмертям і Богом. Ось що таке спасіння. Прилучення до Божественного життя. Жага цього прилучення живе в нас, у кожній людині. Вона прихована, потаємна, ми можемо її кудись заштовхати, але вона все одно є в людині. Так от... долучитися до життя божественного можна тільки через віру в Ісуса Христа.

Знов-же, що значить віра в Ісуса Христа? Віра в те, що жила така людина на землі? Це не віра, а знання. Сучасники пам'ятали, що він жив. Євангелісти залишили нам вірогідні свідчення. Історик сьогоднішній нам скаже, що так, був такий. Спроби різних пропагандистів стверджувати, що Христос – це міф, давно спростовані...

Христос відкриває іншу подобу Бога: через себе. Він не інакше називає Його, як “Отець”. Ісус Христос майже ніколи не вимовляє слово “Бог”. Він завжди називає Його Отець. І у своєму земному житті він використовує таке слово, ніжне і ласкаве, яке діти промовляють на Сході, звертаючись до батька. Це не піддається перекладові, але це так. Христос відкриває Бога як нашого

небесного Отця, – і тим самим утворює братів і сестер, тому що брати і сестри можливі тільки коли у них спільний батько.

І ось єдиний духовний Отець – це Бог. А відкритість серця провадити Ісуса Христа – це і є таємниця Євангелія. Тому що будь-хто із вас прекрасно знає, наскільки людина заплутана, слабка, наскільки в ній звили гнізда усякі комплекси і гріхи.

І є сила, яку Ісус Христос залишив на землі, яка дається нам за спасибі. По-російськи вона так і називається – благодать. Благо, яке дається задарма. Без плати за зроблене.

Так, ми повинні прикладати зусилля, так, ми повинні боротися з гріхом, так, ми повинні прагнути до самовдосконалення – пам'ятаючи, що самі себе за волосся ми витягнути не зможемо. Це праця тільки підготовча. Тут істотна відмінність християнства від йоги, яка думає, що людина може дійти до Бога і вдертися до Нього, так би мовити, за власним бажанням. Християнство говорить: ти можеш себе удосконалити – але до Бога добратися не можливо, поки Він сам до тебе не прийде.

І ось благодать перевершує закон. Закон – це перша сходинка релігії, яка починається у дитини. Ось це не можна, це можна, якісь правила, норми. Потрібно це? Так, авжеж. Але потім приходить благодать: через внутрішній досвід зустрічі з Богом. Це як любов, це як всерадість, це як перемога...

Благодать – це нове життя. Апостол Павло говорить: “Ось сперечаються між собою люди. Одні – прибічники стародавніх, старозавітніх обрядів. Інші (греки) – проти цього. Але ні перше, ні друге не є важливим. А важливе тільки: нове творіння – і віра, вседіюча любов”.

Ось це і є істинне християнство. Все інше на ньому – історична обкладинка, рамка, антураж; те, що пов'язане з культурою.

Я вам говорю про істинну сутність христової віри. Безмежна цінність людської особистості. Перемога світла над смертю і тлінням. Новий Заповіт, який виростає, як дерево із маленького жолудя...

І вже сьогодні ось це Царство Боже таємно являється серед людей: коли ви творите добро, коли ви любите, коли ви споглядаєте красу, коли ви відчуваєте повноту життя – Царство Боже вже торкнулося вас.

Воно не тільки в далекому майбутньому, не тільки в футурологічному спогляданні, воно присутнє тут і зараз...

І якщо ми ще раз запитаємо себе: яка сутність християнства? – ми повинні будемо відповісти: це боголюдство – з'єднання обмеженого і тимчасового людського духу із безвічним Божественним.

Це освячення плоті, тому що з того моменту, коли Син Людський прийняв наші радощі і страждання, наше творення, нашу любов, нашу працю, – природа, світ, все, в чому він знаходився, в чому він народився, як людина і боголюдина, – не відкинута, не принижена, а піднесена на нову сходинку, освячена.

В християнстві є освячення світу, перемога над злом, над п'ятімою, над гріхом. Але це перемога Бога. Вона розпочалася в ніч Воскресіння, і вона продовжується, доки існує світ...

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ СЛОВО ПРО ЗАКОН¹² І БЛАГОДАТЬ¹³

Благословен Господь Бог Ізраїлів, Бог християнський! Він навідав людей своїх і сотворив їм вибавлення. Він не дав до кінця творінню своєму ідольським мороком одержимому бути і в бісівському слугуванні гинути, а направив спершу плем'я Авраамове скрижалями і законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене буття, у життя вічне. Хвалімо ж Його і прославляймо, хвалимого ангелами безперестанно! І поклонімося тому, кому кланяються херувими і серафими¹⁴, за те, що зглянувся він на людей своїх, і не через посла чи вісника, а сам спас, не привидом прийшовши на землю, а істинно, постраждавши за нас плоттю аж до могили і з собою воскресивши нас.

До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до сущих у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозуміли, що і для живих, і для мертвих міцний і сильний Бог є.

Хто ж бо може зрівнятися величчю з Богом нашим? Він єдиний, творячи чудеса, готуючи істину і благодать, установив закон, аби в ньому обвиклося людське єство, од багатобожжя ідольського одхиляючись до віри в єдиного Бога; аби, як брудна посудина, людство обмилось водою, законом і обрізанням, прийняло в себе молоко благодаті й хрещення.

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істині. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки¹⁵ про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його – про воскресіння і про майбутній вік.

¹² Закон — Старий Заповіт Біблії, зокрема перші його п'ять книг, так зване П'ятикнижжя Мойсееве: книги Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня, в яких викладено іудаїстичне віровчення, засноване на заповідях бога Ягве. Ці заповіді нібито Бог дав Мойсееві, легендарному пророкові й вождю ізраїльських племен, на горі Сінай, вони викарбувані на кам'яних таблицях — скрижалях. Іларіон тлумачить «закон» як віру, що передувала християнству, була замкнута в одному народі і мала в собі риси поганства.

¹³ Благодать — основоположне поняття християнського віровчення, викладеного в Новому Заповіті Біблії. У «благодаті» вбачається особлива сила, нібито послана від Бога, яка дає можливість подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння. Іларіон вважає «благодать» вищим ступенем розвитку людства, основою віри, відкритої для всіх народів. Це дає змогу йому обґрунтувати незалежність Русі в царині релігії й церковної організації, її рівноправність з іншими християнськими країнами.

¹⁴ Херувими і серафими — назви двох із дев'яти «чинів» (різновидів) ангелів.

¹⁵ Пророки — біблійний термін для означення проповідників «Божої волі»; проповіді деяких пророків входять до Старого Завіту Біблії (книги пророків Ісайї, Ієремії, Варуха, Іезекіїля, Даниїла, Осії, Іоїля, Амоса, Іони, Михея, Наума, Аввакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії). Пророками в Біблії іменуються також Єнох, Ной, Авраам, Іаков, Мойсей, Самуїл, Ілія, Єлісей.

Отож нагадувати в писанні сьому пророчі проповідування про Христа й апостольські повчання про майбутній вік було б зайвим і марнословним. Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними; не до ворогів Божих чужовірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок небесне царство.

Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа (Іоанн 1, 17), повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, – спершу закон, а потім благодать; спершу тінь, а потім істина.

Образ же закону і благодаті – Агар і Сарра¹⁶, спершу – рабиня, а потім – вільна. Аби зрозумів той, хто читатиме, як Авраам бо в юності своїй Сарру мав за жону собі, вільну, а не рабиню (Буття 16, 1 – 16), так і Бог з передвіку зводив і умислив сина свого у світ послати і тим у благодаті себе явити.

Сарра ж не народжувала, бо була неплідна, власне, була не неплідна, а замкнута божим помислом, щоб на старість розродитись.

Безвісною ж бо до часу і затаєною премудрість Божа була од ангелів і людей, не як неіснуюча, а як прихована, щоб виявитись наприкінці віку.

Сарра ж сказала Авраамові: «Се замкнув мене Господь Бог не народжувати. Увійди бо до раби моєї Агарі і народи од неї» (Буття 16, 2).

Благодать же сказала Богу: «Як не настав ще час зійти мені на землю і спасти світ, то зійди на гору Сінай і закон встанови».

Послухав Авраам мови Сарриної і увійшов до раби її Агарі.

Послухав же і Бог благодаті словес і зійшов на Сінай.

І народила Агар-рабиня од Авраама рабинича, і нарід Авраам його Ізмаїлом.

Зніс бо і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать, тінь, а не істину.

По сьому, коли вже старі були Авраам і Сарра, з'явився Бог Аврааму, як сидів той перед дверима шатра свого опівдні при дубі мамврійському. Авраам же вийшов назустріч Йому, поклонився Йому до землі і прийняв Його в шатро своє (Буття 18, 1 – 33).

Коли ж вік сей став до кінця наближатися, навідав Господь рід людський і зійшов із небес, в утробу дівиці ввійшовши. Прийняла його дівиця з поклоном у

¹⁶ Авраам, Агар, Сарра, Ізмаїл, Ісаак — персонажі біблійної старозавітної легенди, в якій розповідається, що жона патріарха Авраама Сарра з волі Бога мала народити сина тільки в старості. За її згодою Авраам зійшовся зі своєю рабинєю Агар, і та народила йому сина Ізмаїла, який став родоначальником ізмаїльтян (арабів). У призначений час Бог нібито з'явився Авраамові й Саррі і «одімкнув» Саррине лоно: дев'яностолітня Сарра зачала і народила сина Ісаака, який став родоначальником євреїв. Агар з Ізмаїлом, вигнані з дому Авраама, ледь не загинули в пустелі від спраги, але були врятовані ангелом. У новозавітному посланні до галатів апостол Павло тлумачить цей сюжет алегорично: Агар — символ старозавітного закону, Сарра - велика мати народів, прообраз християнської благодаті, царства Божого - небесного Єрусалима. Іларіон підхоплює і розвиває це тлумачення.

шатро плоті своєї безболісно, кажучи так до архангела: «Я раба Господня, хай же буде мені по мові твоїй» (Лука 1, 38).

Тоді бо одімкнув Бог лоно Саррині і, зачавши, народила вона Ісаака, вільна – вільного (Буття 21, 1 – 3).

І як навідав Бог людське єство, з'явилося безвісне й утаєне, і народилася благодать і істина, а не закон – син, а не раб.

І як одняли отроча Ісаака од сосців материних, і як зміцнів він, то скликав Авраам гостину велику на честь того, що однімається Ісаак, син його, од сосців матері своєї (Буття 21, 8).

А як був Христос уже на землі і не зміцнілою ще була благодать, то ссала вона зо тридцять літ, поки Христос таївся. Коли ж уже одлучилася вона і зміцніла, то з'явилася благодать Божа усім людям в Йорданській ріці. Скликав Бог гостину і частування щедре урядив телям¹⁷, угодованим од віку (Матфей 22, 4) возлюбленим сином своїм Ісусом Христом, зібравши на спільне свято усіх небесних і земних, разом ангелів і людей.

По сьому ж Сарра, побачивши, що Ізмаїл, син Агаріїн, граючись із Ісааком, сином її, зобидив Ісаака, сказала до Авраама: «Прожени сю рабу із сином її, не сміє бо бути меншим од сина рабині син вільної» (Буття 21, 9 – 10).

По вознесенні ж Господа Ісуса учням його і всім, хто в Єрусалимі вірував уже в Христа, і тим, і тим, сумісно сущим, іудеї християнам [насилля чинили]. Бо хрещення благодатне зобиджуване було обрізанням законним, і не приймали в Єрусалимі християнської церкви єпископа необрізаного, тому що давніші настановлялися із обрізаних. Насилували іудеї християн, рабиничі – синів вільних. І бували між ними часті роздори і міжусобиці. Вільна ж благодать, побачивши дітей своїх, християн, зобидженими іудеями, синами рабського закону, заволатала до Бога: «Оджени іудейство із його законом, розсій його по всіх усядах. Бо ж що може бути спільного у тіні з істиною, у іудейства з християнством?»

І прогнана була Агар-рабиня із сином її Ізмаїлом. А Ісаак, син вільної, наслідником став Аврааму, отцю своєму (Буття 21, 14; 25, 5).

І прогнані були іудеї і розсіяні по всіх усядах. І діти благодаті, християни, наслідниками стали Богу і Отцю. Блякне бо світло місяця перед сьйвом сонячним. Так і закон перед благодаттю. І холод нічний минає, як сонячна теплота землю зігріває. І вже не горбиться в законі людство, а в благодаті випростано ходить. Іудеї бо при свічці законній шукали своє виправдання, християни ж при благодатнім сонці своє спасіння плекають.

Іудейство тінню і законом виправдовувалось і не спаслося. Християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються.

У іудеїв бо виправдання, у християн же спасіння. Виправдання у всьому світі є, а спасіння – в майбутньому віці. Іудеї бо земному раділи, християни ж радіють майбутньому на небесах.

¹⁷ Теля угодоване – символ спокутої жертви: Бог-Отець, принісши в жертву Бога-Сина, спокутував гріхопадіння людства.

До того ж виправдання іудейське скупе було, бо зависливе. Не ширилося на інші народи, а тільки в Іудеї самій було. Християнське ж спасіння благе і щед্রে, бо шириться на всі краї земні.

Збулося благословіння [на іудеях Єфремові, а на християнах] Манасіїне¹⁸, бо старійшинство Манасіїне лівицею Іакова благословлене було, а Єфремові чернецтво правицею. Хоч і старший Манасія од Єфрема, а благословінням Іакова менший був (Буття 48, 13 – 14).

Так і іудейство, хоч ранішим було, але благодаттю християнство більшим стало.

Коли сказав Йосиф до Іакова: «На сім, отче, поклади правицю, бо старший сей», то одповів Іаков: «Відай, чадо, відай – і той вийде в люди і вознесеться, але брат його менший більшим од нього буде і плем'я його розростеться у множенні народів» (Буття 48, 17 – 19). Як і сталося.

Закон бо ранішим був, а вознісся невисоко і одійшов. Віра ж християнська, пізніше з'явившись, більшою од ранішої стала і розійшлася між множенням народів.

І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її. І все старе, зістаріле заздрістю іудейською, одхиливши, нове держить.

За пророцтвом Ісайїним: «Старе пройшло, а нове вам сповіщаю. Співайте Богу пісню нову, і хай славиться ім'я Його по всіх кінцях землі, і між тими, що виходять у море і плавають по ньому, і на островах усіх» (Ісайя 41, 9 – 10). І ще: «Всі ті, що трудяться на мене, наречуться ім'ям новим, яке благословиться на землі. Благословлять бо вони Бога істинного» (Ісайя 65, 15 – 16). Якщо раніше Богові тільки в Єрусалимі поклонялися, то нині поклоняються Йому по всій землі.

¹⁹Як рече Гедеон 14 до Бога: «Якщо рукою моєю спасеш Ізраїль, то хай буде роса на руні тільки, а по всій землі суша» (Суддів 6, 36 – 38). І було так.

По всій бо землі суша була раніше. Ідольською облудою народи були одержимі і роси благодатної не приймали: «В Іудеї бо тільки знаний був Бог, і в Ізраїлі тільки величали ім'я Його, і в Єрусалимі тільки славили Бога» (Псалом 75, 2 – 3).

Рече знову ж таки Гедеон до Бога: «Хай буде суша на руні тільки, а по всій землі роса» (Суддів 6, 39). І було так.

Іудейство бо перестало бути, і закон одійшов, жертви неприйнятими zostалися; ківот²⁰, скрижалі і очистилище²¹ одняті були. А по всій землі роса, а

¹⁸ Єфрем, Манасія, Іаков — персонажі біблійної старозавітної легенди; Іаков, або Ізраїль, давньоєврейський патріарх, другий син родоначальника євреїв Ісаака, відчувши наближення смерті, благословляв своїх синів і дітей свого сина Йосифа — Єфрема й Манасію. Благословляючи онуків, він «перемінив руки»: будучи прихильнішим до молодого Єфрема, поклав на його голову праву руку, а на голову старшого Манасії — ліву. Це й має на увазі Іларіон, протиставляючи молодшу благодать старшому закону.

¹⁹ Гедеон — біблійний старозавітний персонаж, суддя ізраїльський, котрий рятував своїх співвітчизників од кочовиків, напади яких були Божою карою за те, що ізраїльтяни поклонялися ідолам.

по всій землі віра розпростерлася, дощ благодатний обросився, купіль одродження синів своїх в нетління огорнула.

Так і самаритянці, сказав Спас, що гряде година, як і сталося нині, коли ані на горі сій, ані в Єрусалимі не поклонятимуться Отцю тільки, а прийдуть істинні поклонники, які поклонятимуться Отцю з духом й істиною, бо Отець таких шукає, які поклонялися б Йому, а також Синові і Святому Духові (Іоанн 4, 21 – 23).

Так і є вже по всій землі. Бо вже славиться Свята Трійця і поклоніння приймає од усієї тварі. Малі й великі славлять Бога, за пророцтвом: «І научить кожний ближнього свого, і брат брата свого, кажучи: «Пізнай Господа!» І пізнають Мене всі, од малого до великого» (Ієремія-пророк 31, 34).

І Спас Христос од Отця промовляв: «Визнаю тебе, Отче, Господе неба і землі, що втаїв се єси до премудрих і розумних і одкрив єси немовлятам. Так, Отче, бо таким було Твоє благовоління!» (Матфей 11, 25 – 26).

І стількох милує благий Бог з роду людського людей тілесних хрещенням, скільки з них благими ділами за синів Богові і причасників Христу бувають, як рече євангеліст: «Тим, які прийняли його, дав він владу дітьми Божими бути, тим, які віру прийняли в ім'я Його, що не од крові, не од похоті плотської, не од похоті чоловічої, а од Бога народилися Святим духом у святій купелі» (Іоанн 1, 12 – 13). Усім же тим, хто не славить, хто не хвалить Його, хто не поклоняється величі слави Його, хто не дивується невичерпному людолобству Його, Бог наш на небесі і на землі що схоче, те і зробить. Перед віком од Отця народжений, єдинопрестольний Отцю, єдиносущний із Ним, як сонячне світло, зійшов на землю, одвідав людей своїх, не одлучившись од Отця, і втілювався од дівиці чистої, безмужньої і безскверної, ввійшовши в неї, як сам відає, і, плоть прийнявши, вийшов, як і ввійшов, єдиним будучи у Трійці, у двох єствах – божество і людськість.

Вповні людина, бо влюдинився, а не привидівся, і вповні Бог по божеству, а не проста людина. Показав на землі він і Боже, і людське.

Бо, як людина, утробу материну розтяв і, як Бог, вийшов, дівства не пошкодивши. Як людина, материне молоко приймав, і, як Бог, приставив ангелів з пастухами співати «Слава в вишніх Богу». Як людина, сповився у пелюшки, і, як Бог, волхвів зіздох вів. Як людина, лежав у яслах, і, як Бог, од волхвів дари і поклоніння приймав. Як людина, тікав у Єгипет, і, як Богу, рукотворіння єгипетські поклонилися Йому. Як людина, прийшов на хрещення, і, як Бога, Йордан устрашився Його і потік назад. Як людина, роздягтись, увійшов у воду, і, як Бог, од Отця послух прийняв: «Се син мій улюблений!» (Матфей 3, 17). Як людина, постився сорок днів, голод терплячи, і, як Бог, переміг спокусника.

Як людина, йшов на весілля в Кану Галілейську, і, як Бог, воду у вино перетворив. Як людина, на кораблі спав, і, як Бог, заборонив море вітрам

²⁰ Ківот, або ковчег закону — дерев'яна скринька, оздоблена золотом, в якій зберігалися кам'яні таблиці (скрижалі) із заповідями, переданими Мойсею Богом на горі Сінай.

²¹ Очистилице — золота дошка, якою покривався ківот.

хвилювати, і послушали ті Його. Як людина, по Лазарю просльозився і, як Бог, воскресив його з мертвих. Як людина, на ося сів, і, як Бога, величали Його: «Благословенний той, хто гряде в ім'я Господнє!» Як людина, розп'ятий був і, як Бог, своєю владою разом із Ним розп'ятого впустив у рай. Як людина, оцет п'ючи, випустив дух і, як Бог, сонце мороком закрити і землею потряс.

Як людина, в труну покладений був і, як Бог, пекло зруйнував і душі звільнив. Як людину, запечатали його в труні, і, як Бог, вийшов він із труни, печаті цілими зберігши. Як людське, намагались іудеї втаїти воскресіння Його, платячи стражникам, та, як Бога, побачили Його і пізнали у всіх кінцях землі.

Воістину, чий Бог величчю зрівняється з Богом нашим? Той Богом є, хто, творячи чудеса, вчинив спасіння посеред землі, хрестом і мукою, на місці лобнім, засмакувавши оцту й жовчі, аби злочин і гріх солодкого смакування Адамового од дерева зажаданого смакуванням гіркоти прогнати. Сотворивши се, спіткнувся він об камінь і розбився, як Господь сказав: «Хто впаде на камінь сей, розіб'ється, а на кого той сам упаде, розіб'є того» (Матфей 21, 44). Прийшов бо до них, сповняючи пророцтва, віщовані про нього. Як сказав: «Послано мене тільки до загиблих овець дому Ізраїлевого» (Матфей 15, 24). І ще: «Не порушити прийшов я закон, а сповнити» (Матфей 5, 17). І до хананеянки-чужинки, яка благала зцілення дочки своєї, сказав: «Не добре одняти хліб у дітей і кинути псам» (Матфей 15, 22 – 26). Ті ж нарекли сього облудником [і од блуду народженим]. і чарівником, який силою Вельзевула бісів виганяє (Матфей 12, 24). Христос сліпих їхніх просвітив, прокажених очистив, скорчених виправив, біснуватих зцілив, розслаблених укріпив, мертвих воскресив. Вони ж його, як лиходія, мучачи, до хреста пригвоздили. За що зійшов на них гнів Божий?

Бо ж самі вони спричинили свою погибель. Запитав Спас у притчі про виноград і про робітників: «Що бо сотворив виноградар робітникам тим?» І одповів: «Злих зле погубив, а виноград передав іншим робітникам, які оддадуть йому плоди в належний час» (Марк 12, 1 – 9).

І самі своєї погибелі пророками вони були. Прийшов бо Ісус на землю одвідати їх. І не прийняли вони Його. Бо діла їхні темні були. Не возлюбили вони світла, аби не виявилися темні діла їхні. А тому Ісус, прийшовши до Єрусалима і дивлячись на город, заплакав і сказав до нього: «О, якби ти хоч у сей день твій пізнав, що потрібне для миру твого! Та нині сховано од очей твоїх, що прийдуть лихі дні на тебе, і оточать вороги твої тебе валом і обляжуть тебе і стиснуть тебе звідусюди, і розорять тебе, і переб'ють дітей твоїх в тобі, бо не збагнув ти часу нападу на себе» (Лука 19, 41 – 44). І ще: «Єрусалиме! Єрусалиме! Побиваєш ти пророків. Камінням побиваєш посланих до тебе. Скільки разів скликав я дітей твоїх, як скликає квочка пташенят під крила свої, а ви не збирались! І зостається дім ваш пустою» (Матфей 23, 37 – 38). Як і було. Бо прийшли римляни, полонили Єрусалим, розбили город аж до підвалин його. Іудейство одтоді зглоло. І закон по сьому, як вечірня зоря, погас. І розсіялись іудеї по всіх усядах, аби не вкупі зле перебувало.

Прийшов бо Спас і не прийнятий був Ізраїлем. І, за євангельським словом, до своїх Він прийшов, і свої Його не прийняли. Чужими ж народами

прийнятий Він був (Іоанн 1, її – 12). Як каже Іаков: «І Той надія народам» (Буття 49, 10). Бо на Різдво Його волхви од чужих народів раніше поклонилися Йому. А іудеї, щоб убити, Його шукали. І з-за нього немовлят вибили (Матфей 2, 1 – 5, 16).

І збулося слово Спасове: «Багато хто зі сходу і заходу прийде і засяде з Авраамом, і Ісааком, і Яковом у царстві небесному, а сини царства вигнані будуть у темряву кромішню» (Матфей 8, 11 – 12).

І ще: «(Здійметься од вас царство Боже і дасться народові, який творитиме плоди його» (Матфей 21, 43).

До них же послав Ісус учнів своїх, кажучи: «Ідучи по всьому світу, проповідуйте Євангеліє всьому створінню. І той, хто увірує й охреститься, спасен буде» (Марк 16, 15-16).

«А йдучи, найте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх берегти все те, що заповідав я вам» (Матфей 28, 19 – 20).

Добре було благодаті й істині між новими людьми возсіяти. Не впливають бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, зістарілі в іудействі. А то міхи прорвуться і вино проллється (Матфей 9, 17). Якщо не могли іудеї закону тіні вдержати, раз у раз ідолам поклоняючись, то як же їм істинної благодаті вдержати вчення? Як нове вчення, то й нові міхи – нові народи. Тоді й те, й те ціле буде (Матфей 9, 17).

Як і є. Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла. Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося. Се ж бо й ми вже з усіма християнами славимо Святу Трійцю. А Іудея мовчить. Христос прославляється, а іудеї проклинаються. Народи навернені, а іудеї одвергнуті.

Як пророк Малахія каже: «Немає волі моєї між синами Ізраїлевими, і жертви од рук їхніх не прийму я. Бо од сходу до заходу ім'я моє славиться в усіх країнах, і на всякому місці теміан²² імені моему приноситься, бо ім'я моє величається по всіх усюдах» (Малахія-пророк 1, 10).

І Давид: «Уся земля хай поклониться Тобі і співає хвалу імені Твоєму» (Псалом 65, 4). «О Господи, Господь наш! Як величається ім'я Твоє по всій землі!» (Псалом 8, 2).

Уже й ми не ідолослужителями зовемося, а християнами; і не без надії вже живемо, а сподіваючись на життя вічне. І вже не капище сатанинське городимо, а Христові церкви зводимо; вже не заколюємо бісам один одного, а Христос за нас заколюється і приноситься в жертву Богу і Отцю. І вже не жертвенну кров куштуючи, погибаємо, а причащаючись Христовою святою кров'ю, спасаємось. Усі сторони благі Бог наш помилював, і нами не знехтував, і спас нас, і до розуму істинного привів. У пустинній бо й пересохлій землі нашій, висушеній ідольським жаром, зненацька забило джерело євангельське, напуваючи всю землю нашу.

Як каже Ісайя: «Розверзеться вода перед тими, що ходять по безводді, і перетвориться безводдя в болота, і в землі спраглій джерело води буде» (Ісайя 35, 6 – 7).

Хоч були ми сліпі й істинного світла не бачили, і в облудах ідольських

блудили, а до того ще й глухі були до спасенного вчення, помилював нас Бог, і возсіяло й у нас світло розуму, щоб пізнали ми його.

За пророцтвом: «Тоді одверзуться очі сліпих, і вуха глухих почують» (Ісайя 35, 5).

І до нас, що, спотикаючись на путях погибелі, йшли слідом за бісами, путі, яка веде до життя, не бачучи, ще й гугнявіли язиками нашими, молячись ідолам, а не Богові своєму і Творцю, прийшло людолобство Боже. І вже не йдемо ми слідом за бісами, а ясно славимо Христа, Бога нашого.

За пророцтвом: «Тоді скочить, наче олень, кривий, і ясним стане язык гугнявих» (Ісайя 35, 6).

І нам, що були раніше наче звірина і скотина, не розуміючи, де праве, а де ліве, до земного прикуті, анітрохи про небесне не дбаючи, послав Господь заповіді, які ведуть у життя вічне.

За пророцтвом Іосіїним: «І буде в день той казати Господь: «Заповідаю їм заповіт із птицями небесними і звірями земляними»; «і кажу людям не моїм: «Люди мої ви!» І ті мені скажуть: «Господь Бог наш єси Ти!» (Іосія 2, 18, 20, 23, 25).

Отак, чужинцями будши, ми людьми Божими нареклися; і ворогами будши, синами Його прозвалися. І не іудейське хулимо, а християнське благословляємо; радимося не про те, як розп'ясти, а про те, як розп'ятому поклонитися; не розпинаємо Спаси, а руки до Нього здіймаємо; не пробиваємо ребра Його, а з них п'ємо, як із джерела нетління; не тридцять срібняків беремо за Нього, а один одного і все життя наше Йому вручаємо; не таїмо воскресіння Його, а в усіх домах своїх проголошуємо: «Христос воскрес із мертвих!» Не кажемо, що вкрадено Його було, а стверджуємо, що вознісся Він туди, де й був.

Не невіруємо, а, як Петро, до Нього кажемо: «Ти єси Христос, Син Бога живого!» (Матфій 16, 16). З Томою: «Господь наш і Бог Ти єси!» (Іоанн 20, 28). З розбійником 24: «Пом'яни нас, Господи, в царстві своєму!» (Лука 23, 42).

Отак віруючи в Нього і святих отців семи соборів настанови приймаючи, молимо Бога ще і ще посприяти нам і направити нас на путь заповідей Його.

І збулося на нас, народам проречене: «Одкриє Господь руку свою святую перед всіма народами, і уздрять усі кінці землі спасіння од Бога нашого» (Ісайя 52, 10).

І друге: «Живу я, – каже Господь, – і поклониться мені кожне коліно, і кожний народ визнає Бога» (Послання апостола Павла до римлян 14, 11).

І Ісаїне: «Всяка дебр' наповниться, і всяка гора і всякий горб змиряться, і буде все криве випрямлене, і все гостре на путі вигладжене. І з'явиться слава Господня. І всяка плоть узрить спасіння Бога нашого» (Ісайя 40, 4; Лука 3, 4).

І Даниїлове: «Усі люди, племена і народи тому служитимуть» (Даниїл-пророк 7, 14).

І Давид: «Хай визнають Тебе люди, Боже! Хай визнають Тебе люди всі!» (Псалом 66, 4 – 6). «Хай возвеселяться і возрадуються народи! І всі народи, възплещіть руками і заволайте до Бога голосом радості, що Господь вишній і страшний, що Він – цар великий над усією землею» (Псалом 46, 2). І трохи далі: «Співайте Богу нашому, співайте! Співайте цареві нашому, співайте! Бо ж

Бог – цар всієї землі. Співайте розумно! Воцарився Бог над народами!» (Псалом 46, 7 – 9). «І вся земля хай поклониться Тобі і співає Тобі! Хай співає імені Твоєму, о Вишній!» (Псалом 65, 4, 8). «І хвалить Господа, всі народи, і восхвалить Його, всі люди!» (Псалом 116, 1). І ще: «Зі сходу і до заходу хай буде хвалене ім'я Господнє! Вознісся над усіма народами Господь. Над небесами слава Його» (Псалом 112, 1; Псалом 148, 11 – 13). «Як ім'я Твоє, Боже, так і хвала Твоя на всіх кінцях землі» (Псалом 47, 11). «Почуй нас, Боже, Спасителю наш, надіє для всіх кінців землі і для тих, хто в морі далеко!» (Псалом 64, 6). «І хай пізнаємо на землі путь Твою і для всіх народів спасіння Твоє!» (Псалом 66, 3). «І царі земні, і всі люди, князі і всі судді земні, юнаки і діви, старі з юними хай хвалять ім'я Господнє!» (Псалом 148, 11 – 13).

І Ісаїє: «Послухайте мене, люди мої, – каже Господь. – І царі, до мене прислухайтесь! Закон од Мене вийде. І суд

Мій – світло країнам. Наближається скоро правда Моя. І вийде, як світло, спасіння Моє. Мене острови ждуть, і на руку Мою країни надію покладають» (Ісайя-пророк 51, 4-5).

Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, й Ефес²², і Патм²³ – Іоанна Богословця, Індія – Тому, Єгипет – Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі наших, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звиятиги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі.

Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемилостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його. І осяг він суету ідольської облуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю тварь, видиму і невидиму. А що чув він завжди про благовірні землі грецькі, христілюбиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса і знамення, як церкви людьми повняються, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навести. Що й сталося. І до Бога отак призволившись,

²² Ефес — місто на Егейському узбережжі Малої Азії.

²³ Патм, Патмос — острів у Егейському морі.

людське єство скинув каган наш, а разом із зістарілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порошок невір'я, увійшов у святу купіль і одродився од духу і води; в Христа охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі, обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я прийнявши вічно імените з роду в рід Василя, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

Та не було сього досить подвигові благовір'я його. Не тим тільки явив суцю в ньому до Бога любов, подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людям хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, і ясно і велегласно в усіх городах славити Святу Трійцю і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим.

І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом.

Тоді почав морок ідолський од нас одходити, і зорі благовір'я з'явилися; тоді пійма бісослугування погнала, і слово євангельське землю нашу осіяло.

Капища рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'являлися, біси розбігалися, хрест городи освячував.

Пастухи словесних овець Христових, єпископи, стали перед святим вівтарем, жертву безскверну возносячи. Попи і диякони і всі клірошани 30 прикрасили і пишнотою наповнили святі церкви. Апостольська труба і євангельський грім над всіма городами пролунали. Теміан Богу воскурився, повітря освячуючи. Монастирі на горах постали. Чорноризці з'явилися. Мужі й жони, і малі і великі, всі люди наповнили святі церкви, славословлячи: «Єдиний святий, єдиний Господь Ісус Христос! На славу Богу-Отцю амінь! Христос переміг! Христос подолав! Христос воцарився! Христос прославився! Великий єси, Господи, і чудесні діла Твої, Боже наш! Слава Тобі!» Як же тебе не похвалити, о чесний і славний між земних владик премужній Василю? Як твоїй доброті не почудуватися, кріпості і силі? Як тобі дяку не воздати? Адже тобою пізнали ми Господа і облуди ідолської збулися! Адже твоїм повелінням по всій землі твоїй Христос славиться!

Що ж ще додати до сказаного про тебе, христолюбче?

Друже правді, розмислу вмістилище, милосердя гніздо! Як ти увірував, як розгорнулась у тобі любов до Христа? Як вселився у тебе розум, вищий од розуму земних мудреців, щоб невидимого возлюбити і до небесних подвигнутися?

Як знайшов ти Христа? Як передався йому? Повідай нам, рабам твоїм, повідай нам, учителю наш! Звідки ти пройнявся пахощами Святого Духа? Як випив ти пам'яті майбутнього життя солодку чашу? Як розпізнав ти і побачив, що благий Господь? Не бачив єси Христа, не ходив єси з ним, а став учнем його! Інші, бачивши Його, не увірували, ти ж, не бачивши, увірував. Воістинно, було на тобі благословіння Господа Ісуса, проречене до Томи: «Блаженні ті, які не бачили, а увірували!» (Іоанн 20, 29).

Тому-то без вагань і сумнівів зовемо тебе блаженным, бо сам Спас так

нарік тебе. Блаженний єси, бо увірував у Нього і не засумнівався в Ньому. За словом Його неложним: «І блаженний той, хто не засумнівається в Мені» (Матфей 11, 6). Ті, що відали закон і пророків, розп'яли Його. Ти ж, ані закону, ані пророків не почитаючи, розп'ятому поклонився.

Як тобі серце розкрилося? Як увійшов у тебе страх Божий? Як прилучився ти до любові Його? Не бачив ти апостола, який би прийшов у землю твою і вбогістю своєю і голизою, голодом і спрагою серце твоє на смирення схиляв. Не бачив ти бісів, яких би було гнано іменем Ісуса Христа; болящих, які б одужували; німих, які б починали говорити; вогню, який би перетворювався на холод; мертвих, які б уставали. Сього всього не бачив ти. Як же ти увірував? Дивне чудо! Інші царі і властители, бачучи все се, чинине святими мужами, не наvertsалися на віру, а ще на більші муки і страсті оддавали тих чудотворців, ти ж, о блаженниче, без усього сього прибився до Христа, лише благим розмислом і гострим умом зрозумівши, що тільки Бог є творцем невидимих і видимих, небесних і земних, і що послав Він на світ заради нашого спасіння возлюбленого Сина Свого. Осягнувши се, увійшов ти у святу купіль, яка декому юродством здається, а тебе до сили Божої прилучила. І ще. Хто виповість незчисленні Твої нічні милостині і денні щедроти, що їх убогим Ти творив – осиротілим, болящим, боржникам, удовам і всім, хто потребував милості?

Бо чув слова, мовлені Даниїлом Навуходоносору²⁴: «Рада моя хай буде тобі вгодна, царю Навуходоносоре, – гріхи твої милостинями спокутуй і неправди твої щедротами вбогим» (Даниїл-пророк 4, 24).

Що чуючи, ти, чесна голово, не тільки чутим оставив мовлене, а й ділом його сповнив, прохачам подаючи, голих одягаючи, спраглих і голодних насищаючи, болящим всіляку потіху посилаючи, боржників викупляючи, рабам свободу даючи.

Твої бо щедроти і милостині і нині між людьми поминаються, а тим паче перед Богом і ангелами Його. Бо ж добродлюбна Богові милостиня. Велику заповзятість маєш до того, як вірний раб Христовий.

Помагає мені словами той, що прорік: «Милосердя хвалиться понад суд» (Послання Іакова 2, 13), І милостивість мужа – як печать його. Ще вірніше самого Господа слово: «Блаженні милостиві, а тому помилувані будуть» (Матфей 5, 7). Інше, ще ясніше і вірніше висловлювання наведемо про тебе із святих писань, проречене Іаковом-апостолом: «Той, хто зверне грішника з путі його хибної, спасе душу свою од смерті і покриє множество своїх гріхів» (Послання Іакова 5, 20). Це ж тому, хто єдину людину наверне, така заплата од благого Бога. А яке ж бо спасіння знайшов ти, о Василю, розсипавши тягар гріховний? Адже не одну людину одвернув ти од облуди ідолюської, не десятьох, не город, а весь край сей!

²⁴ Навуходоносор — цар Вавілонії [605 – 562 р. до н. е.]; підкорив Сирію й Палестину; за біблійною старозавітною легендою, під час панування в Єрусалимі наблизив до себе пророка Даниїла.

Показує нам і переконує нас сам Спас Христос, якої тебе слави і честі сподобив на небесах, кажучи: «Кожного, хто визнає мене перед людьми, визнаю і я перед Отцем моїм, який є на небесах» (Матфей 10, 32). Отож того визнає Христос перед Богом-Отцем, хто визнає Його перед людьми. Як же ти похвалений од нього маєш бути, не тільки визнавши, що Сином Божим є Христос, а й визнавши віру в нього й утвердивши її не в одному соборі, а по всій землі сій, і церкви Христові поставивши, і служителів йому ввівши?

Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христолобством, рівний честю служителям його. Той із святыми отцями Нікейського собору 33 закон людям поклав – ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на бран, з великим смиренням радився, як між людьми сими, котрі щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покоровив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься. Той із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний.

Спільником своїм зробив тебе Господь на небесах, заради благовір'я твого, яке мав ти у житті своєму.

Добрим свідком благовір'я твого, о блаженниче, є свята церква Святої Богородиці Марії, що її звів ти на правовірній основі, де й мужнє твоє тіло нині лежить, ждучи труби архангельської.

Вельми добрим і вірним свідком його є також син твій Георгій 35, що його Господь зробив наступником твоєї влади. Він не порушує твоїх уставів, а утверджує їх, не умаляє заслуг твого благовір'я, а ще приумножує їх, не спотворює, а довершує те, що було недокінчене тобою, як Соломон по Давиді 36.

Він храм великий святий Божій Премудрості воздвиг на святість і освячення городу твоєму і всілякою красою його прикрасив, золотом, і сріблом, і камінням дорогим, і потирами²⁵ та дисками 39 дорогоцінними, так що церква та стала дивом і славою на всі навколишні країни, бо іншої такої не знайдеться по всій півночі земній од сходу до заходу.

Він славний город твій Київ величчю, як вінцем, обклав і доручив людей твоїх і город святій всеславній, скорій до помочі християнам Святій Богородиці, їй він і церкву на великих воротах звів на честь першого Господського празника – Святого Благовіщення, аби благословення, що його архангел дав дівиці, було і городу сьому. До неї ж бо мовилось: «Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!» (Лука 1, 28). До города ж: «Радуйся, благовірний городе, Господь з тобою!»

²⁵ Посири — золоті, срібні, мідні чи олов'яні чаші, що використовуються у церковному обряді причастя.

Встань, о чесная голово, з гробу твого, встань! Струси сон! Не вмер бо єси, а спиш до спільного всім устання. Встань! Не вмер єси, бо годі тобі вмерти, увірувавши в Христа, життя всього світу. Струси сон, возведи очі, поглянь, якої тебе честі Господь там сподобив і на землі не безпам'ятного залишив у сина твого. Встань! Поглянь на чадо своє Георгія! Поглянь на утробу свою! Поглянь на милого свого! Поглянь на того, що Господь вивів з лона твого! Поглянь на того, який красить престол землі твоєї! І возрадуйся і возвеселися! Поглянь же ще і на благовірну невістку твою Ярину²⁶! Поглянь на онуків твоїх і правнуків, як живуть, як хранить їх Господь, як благовір'я держаться, заповіданого тобою, як у святі церкви учащують, як славлять Христа, як поклоняються імені Його! Поглянь же і на город, як сяє величчю! Поглянь, як церкви квітнуть! Поглянь, як християнство росте! Поглянь, як город іконами святих освітлюється і виблискує, як тиміаном пахне, як хвалами і богослужіннями і співом святим олунюється!..

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ РЕЛІГІЙНА РЕАКЦІЯ. СЛАБІ РЕФОРМАЦІЙНІ ТЕЧІЇ В СХІДНІЙ УКРАЇНІ. ЗВ'ЯЗКИ КИЄВА З ЗАХ. ЄВРОПОЮ В XVI – XVII ВВ.

Що передусім я хочу тут вказати як один з характеристичних наслідків перенесення культурного життя з Західної України до Східної, з-під міщанської опіки під козацьку, – це певне віддалення від Європи, ще глибший розрив з реформаційними течіями, скріплення релігійного консерватизму, назадняцтва (ретроградства) в церковній доктрині й шкільній науці: повний перехід з реформаційних течій до лав католицької реакції. Яскраво це виступає в Могилянську добу, але певні підстави тому були і в попередній, передмогилянській.

Розуміється, і попередній, західноукраїнський рух – хоч і піднявся на хвилях реформації і не одно запозичив від неї, – принципіально не солідаризувався з нею нітрохи. Я підкреслював з усією виразністю в попередньому томі, що, незважаючи на всі зв'язки динаміки нашого відродження з реформацією, воно виносило гасла не реформаційні, а консервативні. Його направа церкви не була поворотом від середньовічних церковних практик куди-небудь до принципів апостольських або євангельських, а тільки до сучасних канонів царгородської церкви. Царгородський взірець був альфою і омегою, правилом віри й ідеалом як для острозьких богословів, так і для львівських борців за церковну реставрацію. Власне це була реставрація, а не реформа, і всі силкування таких політиків, як Константан Острозький, про те, щоб наблизити православну догму і практику

²⁶ Ярина (Ірина, Інгігерда; р. н. невід.- 1051) — із 1019 р. жона Ярослава Мудрого, дочка шведського короля Олафа Скетконунга.

до євангелицької доктрини і досягнути не тільки політичного, але й релігійного об'єднання, незмінно розбивалися об гасло духовенства – нічого в релігійних, догматичних питаннях не робити і навіть не дискутувати без волі, згоди й відома царгородського патріархату. Найсильнішу пробу в цьому напрямі було зроблено на віленському з'їзді, скликаному весною 1599 р. проводирями литовських кальвіністів спільно з кн. Острозьким – може, навіть з його ініціативи – під впливом крайнього подразнення сумним оборотом справи екзарха Никифора і гарячого бажання утворити можливо сильну опозицію ультракатолицькому курсові уряду. Коли вірити справозданню з цього з'їзду, списаним євангеліками, старий князь доходив до таких заяв у присутності православного духовенства, що коли воно не піде на згоДУ з протестантами, то нехай його чорт бере: світські православні без них підтримуватимуть обопільну згоду і любов²⁷.

Але православні духовні все-таки на ніякі конкретні заяви не пішли, хоч це були майже все люди з маєностей Острозького, дуже сильно від нього залежні, і справа скінчилася тільки політичним союзом – так званою конфедерацією, що гарантувала обопільну поміч "греків" і "євангеліків" у справах їх церков. Справу ж релігійного порозуміння здано на патріархів, і коли євангелицька старшина в можливо чемних і навіть улесливих виразах звернулася безпосередньо до патріархів – царгородського і александрійського, долучивши ті головніші пункти, де вони вважали свою доктрину згідною з "грецькою"²⁸, – вони і від них не почули нічого для себе приємного, навіть від патріарха Мелетія, що в католицьких кругах уважався приятелем євангелізму²⁹.

В своїй відповіді він коротко зауважив, що в присланому викладі (тих спільних пунктів) "дещо мусить бути справлене", і здавав ближче вияснення на свого посла Кирила Лукаріса, а той, попавши в католицькі лежачі у Львові, бачив себе змушеним – аби не піти слідами Никифора, – зложити декларацію на руки львівського арциєпископа, що євангеліки для православних тільки єретики,

²⁷ На жаль, цей з'їзд не займав новіших істориків релігійної боротьби. Лукашевич (O kościołach braci czeskich, с. 174 і далі, дещо також в "Dzieje kościołów wyznania helweckiego", I, с.123 далі) і митр. Макарій (Історія рус. церкви, X, с. 276 і далі) переповіли свого часу історію його за старим істориком євангелицького руху — Andreae Wengerscii. Slavoniae reformatae libri quatuor, 1679, с. 478 і далі, і новіші історики не повертались до цього епізоду. Пок. Жукович (Сеймовая борьба, с. 364 і далі) дав кілька побіжних документальних вказівок, але ближче не ввійшов в історію цього інтересного епізоду. Кілька заміток до нього в моїй книжці "З історії релігійної думки на Україні", с. 58 і далі.

²⁸ З цих вісімнадцяти згідних пунктів перші дванадцять мають чисто теоретичний характер, без практичного значення, дальші чотири мали більш актуальний характер у спільному фронті проти католиків і деяких сектантів:

Духовенству не забороняється супружество.

Діти мають бути хрещені малими.

Причастя мусить даватись усім вірним під обома видами.

Про чистець — нібито в нім мали б очищатись душі по смерті — в Св. Письмі немає згадки.

²⁹ Потій прозвав його "авгсбурським пастирем, що розмішав з молоком православних грецьких отців жовч Лютера, миро Кальвіна і трутину Цвінглі".

не ближчі від євреїв і магометан, і католицька доктрина православним без порівняння ближча³⁰.

І так воно було справді, коли від політики переходилося до догматичної оцінки: євангеліки зіставлялись для "греків" "єретиками", без яких-небудь "полегшуючих висновків" – так їх трактували православні духовні, привезені на вікенський з'їзд Острозьким, і на такому становищу стояли провідники братського руху, міцно тримаючись патріархату як своєї опори проти всяких можливих збочень і претензій ієрархії, а на всякі єднання своїх світських протекторів з євангелицькими магнатами дивлячися крізь пальці і до них не приступаючи.

Одначе саме життя західноукраїнське, тісні зв'язки міст з протестантськими містами і громадами, з євангелицькою шляхтою і міщанством фактично утримували їх у певній стичності з євангелицтвом, і Острозький, незважаючи на всю її ухильчивість, таки наділив православну церкву такими євангелицькими апологіями, як "Апокризис", котрих вона вповні присвоїти, але й відкинути не рішалась.

Всього цього в східноукраїнських умовах другого і третього десятиліття вже не було. Зв'язки Києва з Заходом були малі й слабкі в порівнянні з Львовом. Євангелицькі елементи серед шляхти й міщанства на Подніпров'ї були зникомо малі. Зв'язки з протестантськими магнатами перевелися: хоча, напр., Іов Борецький, ставши митрополитом і розгортаючи широку політику як репрезентант українського народу, пробував підтримувати зносини з Радивиллами як традиційними союзниками "русі", але те, що вдавалось старому Острозькому як рівному в магнатстві, не вдавалось уже ні Борецькому, ні козакам, які включно до Хмельницького пробували награвати на цих традиційних зв'язках литовських протестантів з руссю. З смертю Острозького дійсно не стало на Україні політика, який міг би піддержати цю політику; правда, що сила протестантів швидко маліла, але ще вони щось значили.

В 1620-х роках спробували відновити цю політику два заграничні протестантські потентати, чи двори – шведський і семигородський, використовуючи кальвінські симпатії³¹. І (чи репутацію кальвінських симпатій) Кирила Лукаріса, що в той час став царгородським патріархом (себто формальним зверхником української церкви).

³⁰ Посланіє євангеліків і відповідь Мелетія в збірці Малишевського – М. Пигас, II, с. 144 і далі (в перекладах). Декларація Лукаріса там же, с.159; про обставини, які спонукали її видання, – гадки у Жуковича, с. 439 і в Третьяка – Р. Skarga, с. 227 і далі; спеціальна праця про Лукаріса – з православно-церковного становища архим. Арсеній. Патриарх Кирилл Лукарис. Симферополь, 1881. Надрукований Жуковичем лист Потія (с. 592) не лишає сумніву, що декларація Лукаріса була результатом арешту його, споводованого Потієм.

³¹ В католицьких кругах виробили йому таку тверду репутацію кальвініста, що в 1672 р. собор в Єрусалимі спеціально розглядав цю справу і відкинув цю репутацію Лукаріса як безпідставну: признав його православним.

Отсі кальвінські симпатії, здавна відомі, взагалі зробили його об'єктом завзятої дипломатичної гри, що закінчилась його трагічною смертю (в 1638 р.)³².

Дипломатичні представники католицьких держав у Царгороді всіми силами хотіли його повалити, коли він став головою православної церкви; представники противників католицької ліги, навпаки, прикладали всі зусилля, щоб його поновити на патріаршій престолі, сподіваючись, що він своїми впливами притягне православні краї до релігійного і політичного об'єднання з протестантськими.

Кілька разів диван скидав Лукаріса і поновляв знову на патріархаті, поки нарешті його засуджено на смерть і утоплено – власне за те, мовляв, що він підіймає донських козаків на турків. Кирил, таким чином, не тільки з власної симпатії й ініціативи, але і з почуття вдячності через свою залежність від цієї підтримки протестантів мусів виконувати, скільки міг, їх політичні директиви. Особливо тісні зв'язки зв'язували його з голландським послом у Царгороді Корнелієм Газа, визначним діячем протестантської ліги. За його посередництвом, його авторитетом і впливом Густав-Адольф і Бетлен, воєвода семигородський, хотіли, кожен на свою руку, використати козацькі сили в інтересах цієї протестантської, противокатолицької ліги, поставити козаків на послуги протестантської політики і підняти їх проти польського уряду. Бетлен використовував для цього одного галицького (українського походження) аріянина Самійла Болестрашицького, але не відомо, щоб він осягнув які-небудь успіхи, і не видно, щоб у нього були якісь зв'язки і впливи серед православних. Послам шведським – після довгих літ даремних силкувань – удалось добитися до козацького війська в 1630 р., але вони трапили до лояльної старшини, яка хотіла підтримувати добрі відносини з польським урядом і видала йому головою шведських посланців. Тільки через кільканадцять літ ці шведські заходи, що все поновлялись при кожній нагоді, дали свої результати, але чисто політичні, а не релігійні³³.

Не мали ніякого впливу в напрямі наближення православної доктрини й життя до протестантства також і діяльність тих – не раз дуже визначних – протестантів, що приходили до Східної України з Пруссії і займали впливові позиції в культурнім і церковнім життю України. В цій заінтересованні православною Україною не без впливу була, очевидно, діяльність

³² Важніша література про Лукаріса: Pichler, Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche, oder der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit, Mimchen, 1862. Брянцев, Патріарх Кирил Лукаріс и его заслуги для правосл. церкви, 1870, в часоп. "Странник" і окремо вибілює Лукаріса з протестантських ухилів, як то повелось у православних істориків церкви. Legrand, Bibliographie Hellenique du XVII s., т. IV, 1896 (праця, рішаюча в цьому питанні: в повній мірі стверджує кальвінську конфесію Лукаріса – про неї далі). А. Лебедев, Історія грековосточної церкви под властію турок, 2-е вид., 1904 р. (вповні приймає висновки Лєгран). Овсянников, К. Лукаріс и его борьба с римокатолич. пропагандою, Новочеркас., 1903.

³³ Про протестантські силкування 1620-х років цінна студія Крип'якевича: Козаччина в політичних комбінаціях 1620 – 1630 рр., в "Записках" львівських, т. CXVII (1914) і в моїй книжці "З історії Релігійної думки", с. 81 і далі і "Іст. України", VIII, I.

Королевецького (Кенігсбергського) університету, заснованого в середині XVI в. герцогом Альбрехтом з спеціальним призначенням – ширити євангеліцтво в землях В. кн. Литовського: в його богословській програмі східному християнству присвячувалась особлива увага, і серед його вихованців знаходилися люди, які зацікавлювалися східною церквою, її спільностями з протестантством і антитезами католицтву.

З таких пруських емігрантів два здобули тривку пам'яті: Іннокентій Гізель, довголітній печерський ігумен, і Адам Церников, визначний богослов другої пол. XVII в. Але ні в їх писаннях, ні в їх діяльності не видно і не звісно нічого, що стреміло б до наближення чи порозуміння православної України з євангеліцтвом. Очевидно, їх діяльність і взагалі всякі спроби глянути ширше на релігійні питання стрічалися, з одного боку, з орієнтацією на католицьку схоластику в ієзуїтській подачі, міцно усталеною, як побачимо, Петром Могилою і потім прийнятою "могилянсько-мазепинською" традицією настільки тривко, що навіть талановита і запальна проба Т. Прокоповича вирватися з неї зарилася в її піску. З другого боку – з ще сильнішим завзяттям народних і козацьких мас для "грецької старинної", "простої" віри, яке вони виявляли і як доводили противникам, – під проводом "неучених попів", прихильників православного консерватизму і обскурантизму, в стилі Вишенського і Копинського. Ми побачимо нижче, як сильно реагували вони проти всяких спроб вийти з рамок цієї "простої віри". Комбінація аскетичної грецько-української обрядовості з католицьким середньовічним обскурантизмом, відродженням реакцією XVI в., дана Могилою і його гуртком, кінець кінцем заспокоїла ці козацькі й селянські маси; але тим небезпечніше було зачинати що-небудь супроти такої Сцілли й Харібди в напрямі реформаційним, протестантським, євангеліцьким, і навіть такий геніальний "мудрець віку сього", яким був Прокопович, мав нагоду пізнати на собі всю небезпеку цього. Українська національна, народна, простонародна церква, з сильною антикатолицькою (антипольською) закраскою, заснована на архікатолицькій догмі "ангельського доктора" Хоми Аквіната, з сильним ухилом до польщизни як культурного засобу, – такий останній, в високій мірі курйозний результат східноукраїнського церковного й культурного руху. В дальшому детальнішому перегляді його розвитку ми будемо не раз стрічатися з різними характеристичними виявами цього своєрідного процесу, але я вважав потрібним зазначити наперед цей характерний його ухил – в бік схоластичного обскурантизму і відрив від того фактичного контакту з реформаційним рухом, який у супереч всім правочинним відхрещенням від євангеліцької ересі фактично існував в умовах західноукраїнського життя другої половини XVI в.

З того часу, як євангеліки перестали бути руховою силою Річи Посполитої, реформаційний рух перестав цікавити українську інтелігенцію; але католицька церква, школа, письменство, в її найближчій, польській формі, не переставала бентежити уяву українських церковників, педагогів, письменників як противник сильний і небезпечний і як взірець незвичайно привабливий, можна сказати – як ідеал, з котрого треба було якомога вчитись, запозичатись і наближатись до нього, заховуючи лише певні зовнішні апаранси супроти

традиційних догматичних і обрядових відмін східної церкви. В огляді реконструкції української церкви, проведеної гуртком Могили (утворенню того, що я в цитованій вище книжці своїй "З історії української релігійної думки" означив як "Могилянську церкву"), ми побачимо цей процес найбільш виразно; але з його розвитком треба рахуватися при орієнтуванні в раніших подіях, де він виступає не так яскраво. Тому я вважав доцільним дати тут таку загальну орієнтаційну лінію в цьому напрямі.

Переходимо тепер до детальнішого розгляду головніших моментів у розвитку літературної творчості на тлі загального освітнього і культурного руху, в зв'язку з соціальними умовами східноукраїнського життя. Мушу попередити, що творів високої естетичної вартості ми не стрінемо на цім шляху. Потреба літератури для літератури не відчувалася в київському гурті цієї доби. Небагато творів має це літературне настановлення. Навпаки, нам часто прийдеться звертатися до творів, які стояли на межі творчості літературної і вжитку письменних засобів для завдань практичних. Вони потрібні нам, поскільки ілюструють наявність певних літературних засобів у цьому практичному вжитку, а торкаючись ідеологічних тем, зчаста дають короткі формули їх, заступаючи докладніші і літературніші експозиції, що до нас не Дійшли або й не існували. При загальній бідності матеріалу вони потрібні нам. Мусимо шукати словесних відбиттів ідеологічної динаміки цієї доби, не знеохочуючись їх недорозвиненими з естетичного погляду формами. Ця ідеологічна динаміка має важливе значення в дальшій історії розвитку українського життя, культури і творчості. Не тільки чисто книжна, шкільна творчість пізніших століть стояла під сильними і тривкими впливами київського культурного будівництва XVII ст., але і творчість, свободніша від цих шкільних впливів і чисто народна – народне життя і світогляд. З огляду на це мусимо особливою мірою міряти все, що відбиває в собі процес цього будівництва, в даному разі – в літературних формах. Незалежно від їх естетичної цінності, ця література була дуже активним фактором життя, не менш як у процесі першого відродження, розгляненого в попереднім томі. Історія літератури єсть історія літератури, це ми повинні пам'ятати, щоб не заганятися занадто далеко в сферу письменності нелітературної. Але, з другої сторони, ми не можемо забувати, що естетика й формальні літературні прикмети – не одинокий критерій літературного значення твору; емоція і вплив на уяву досягається часом і іншими засобами, і не раз в історії літературно-формально невисокі твори мають більше значення з цього становища емоціонального впливу, ніж різні естетичні пустоцвіті. А лишається ще один критерій – більш і менш повне відбиття напрямних ідей епохи, її динаміки. Нагадаю це читачеві, щоб зробити його більш терпеливим і поблажливим для тих не дуже яскравих, а часто таки й дуже неяскових писань, з котрими я вважаю потрібним його познайомити, щоб увести в той інтелектуальний процес, що на основах старої київської традиції, відроджуючи її на добро Русі, засобами пережитого відродження, під впливами економічних і соціальних обставин цієї нової України, творив підстави її культурного життя – на довгі віки.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Р о з д і л І ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання Закону.

Завданнями цього Закону є:

гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права; забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії; визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій; визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством; подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви; гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації.

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Стаття 3. Право на свободу совісті.

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії.

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх

галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави.

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій).

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Р о з д і л ІІ

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття 7. Релігійні організації.

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада.

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри.

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами

України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії.

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади.

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій.

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

- 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;
- 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;
- 3) майновий стан релігійної організації;
- 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;
- 5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;
- 6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації. Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству. Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Стаття 13. Релігійна організація – юридична особа.

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення). Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій.

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим - до Уряду Республіки Крим. (Частина перша статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій.

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін. (Частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Перевищення встановленого цим Законом терміну прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Зміни і доповнення статутів (положень) релігійних організацій підлягають реєстрації в тому ж порядку і в ті ж терміни, що і реєстрація статутів (положень). У разі необхідності в розгляді питання про реєстрацію статуту (положення) можуть брати участь з дорадчим голосом представники релігійної організації.

Стаття 15. Відмова в реєстрації статуту (положення) релігійної організації.

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству. Рішення про відмову в реєстрації статуту (положення) релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Це рішення може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Припинення діяльності релігійної організації.

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється

відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

- 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;
- 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;
- 3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);
- 4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора. (Статтю 16 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом 3795-12 від 23.12.93).

Р о з д і л І І І

МАЙНОВИЙ СТАН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття 17. Користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян.

Релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим - Уряду Республіки Крим. (Частина друга статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93).

Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору. (Частина третя статті 17 в редакції Закону № 3795-12 від 23.12.93).

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і

використовуються ними з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Клопотання про передачу релігійним організаціям культових будівель і майна у власність чи безоплатне користування розглядається в місячний термін з письмовим повідомленням про це заявників.

Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель.

Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України. Земельні ділянки, що надаються релігійним організаціям у постійне користування для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності, забороняється використовувати для здійснення підприємницької діяльності.

{Частина сьома статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законами № 3180-12 від 05.05.93, № 875-VI (875-17) від 15.01.2009}

Договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України.

Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України. (Частина десята статті 17 в редакції Закону № 2295-12 від 23.04.92).

Стаття 18. Власність релігійних організацій.

Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом.

У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх.

(Частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України на підставі Закону № 608/96-ВР від 17.12.96) (Частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з підакцизних товарів, що імпортуються на підставі Закону № 498/95-ВР від 22.12.95)

Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються.

Релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих.

Право власності релігійних організацій охороняється законом.

Стаття 19. Виробнича і господарська діяльність релігійних організацій.

Релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи.

(Дію частини другої статті 19 зупинено в частині звільнення від оподаткування прибутку згідно з Декретом № 12-92 від 26.12.92)

Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

Будівництво культових та інших будівель релігійними організаціями здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення.

Реставрація і ремонт культових будівель - пам'яток історії та культури здійснюються з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Стаття 20. Розпорядження майном релігійних організацій, що припинили свою діяльність.

У разі припинення діяльності релігійної організації майнові питання вирішуються відповідно до її статуту (положення) і чинного законодавства.

Після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громадськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику.

На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави.

У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням цього Закону та інших законодавчих актів України майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Р о з д і л І V

ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПОВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії.

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно

доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання. (Частина п'ята статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Стаття 22. Література і предмети релігійного призначення.

Громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення.

Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

Стаття 23. Добродійна і культурно-освітня діяльність релігійних організацій.

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань.

Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткування не підлягають.

Стаття 24. Міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих.

Релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті

контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участі в зборах та релігійних заходах.

Учасники цих контактів і заходів можуть в порядку, встановленому чинним законодавством, придбавати, одержувати і везти з собою релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації. (Статтю 24 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)

Р о з д і л V

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА НА ЇХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Стаття 25. Трудові правовідносини у релігійних організаціях.

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян.

Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі.

Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір.

У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах.

Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Стаття 26. Трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах.

На громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах, добродійних закладах на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, оподаткування.

(Стаття 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93, в редакції Закону № 429-IV (429-15) від 16.01.2003). (Статтю 27 виключено на підставі Закону № 429-IV (429-15) від 16.01.2003)

Стаття 28. Право на соціальний захист громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах.

Громадяни, які працюють у релігійних організаціях, створених ними підприємствах, закладах на умовах трудового договору, а також священнослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на умовах і в порядку, встановлених законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Релігійні організації, їх підприємства та заклади, а у випадках, передбачених законом, також і працівники цих організацій, підприємств, закладів сплачують страхові внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, а також збір на обов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, установлених законодавством.

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до законодавства.

(Стаття 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93, в редакції Закону № 429-IV (429-15) від 16.01.2003)

Р о з д і л VI

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Стаття 29. Державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети.

Стаття 30. Державний орган України у справах релігій.

Державний орган України у справах релігій покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви. З цією метою він: на прохання релігійних організацій сприяє досягненню домовленості з державними органами та подає необхідну допомогу у питаннях, що потребують вирішення цих органів; сприяє зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань; здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, зазначених у частині другій статті 14 цього Закону, а також змін і доповнень до них; подає консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації; (Абзац п'ятий частини першої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93) здійснює контакти і координаційні зв'язки з відповідними органами інших держав; сприяє участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами й зарубіжними релігійними організаціями; забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів.

Державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України. (Частина статті 30 втратила чинність на підставі Закону № 2140-12 від 19.02.92)

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Службові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть відповідальність, встановлену законодавством України.

РОЗДІЛ IX. ВИСЛОВЛЮВАННЯ УЧЕНИХ ПРО РЕЛІГІЮ

Блез Паскаль

“Бог є Творцем усього – від математики до порядку елементів”.

Френсіс Бекон

“Неглибоке знання відводить від Бога; глибоке знання приводить до Бога”.

Миколай Коперник

“Бо хто може споглядати дивний порядок Всесвіту, керованого Богом, без пориву до споглядання понад усе Самого Творця...”.

Йоган Кеплер

“Великим є Бог, велика його сила, безконечна Його мудрість. Величає Його небо і сонце, зорі й місяць, кожен своєю мовою... Величатиме також і моя душа Господа-Творця, доки буде могли...”.

“О Ти, хто через світло природи спонукав нас пристрасно бажати світла Твого милосердя, щоб відкрити нам світло Твоєї слави! Дякую Тобі, Творче мій і Боже, за те, що дозволяєш мені дивуватися з Твоїх творінь і любити їх. Я закінчив тепер подвиг мого життя цілком впевненим, що Творець дав мені силу здійснити його. Я розкрив людям славу Твоїх творінь настільки, наскільки мій розум міг збагнути їхню величну неосяжність. Мої почуття звернулися на пошук істини, і наскільки це можливо було для мене, я відшукав її з усією старанністю і чистосердечністю. Якщо я, нікчемний черв'як перед Тобою, народжений у гріху, висловив що-небудь суперечливе Твоїм добрим намірам, то нехай Святий Дух розкриє мені це, щоб я міг його виправити. Якщо дивна краса Твоїх творінь вивищила мою душу і якщо я шукав слави між людьми в міру того, як просувався у своїй праці, призначеній лише для Твого прославлення, то пробач мені по Твоїй доброті і милосердю та вчини, щоб усі мої твори схилялися перед Твою славою і сприяли добру людей. Славте Господа, о небесні гармонії, і ви, хто осягає земну гармонію, славте Його! Нехай прославляє душа моя Творця протягом усього мого життя! Ним і в Ньому існує увесь світ матеріальний і духовний, існує все, що ми вивчаємо і чого ще не збагнули, тому що багато ще передбачається роботи над тим, що ми залишаємо незавершеним!”.

“О, який щасливий той, кому дано через цю науку возвишуватись до небес! Там бачить він творчість Божу, яка перевищує все. Дякую Тобі, Господи, за те, що Ти удостоїв мене цієї найбільшої радості: вивчати творіння Твоє... О, який великий наш Бог! Нехай оспівує безперестанно душа моя славу Його!”

Галілео Галілей

“Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові”.

Ісаак Ньютон

“Творення – єдине наукове пояснення.... Всевишній знає про все, що було й що буде. ... Перебуваючи завжди у будь-якому місці, Він створює час та його проміжки”.

“Таке витончене поєднання сонця, планет і комет не могло статися інакше, як

за наміром і владою могутньої та премудрої істоти, яка... керує усім світом не як душа світу, а як Володар Всесвіту. Бо... від сліпої необхідності природи, яка скрізь і завжди одна і та сама, не може відбуватися зміна речей”.

“Чи було збудоване око без розуміння оптики, а вухо без знання акустики? Яким чином рухи тіл підкоряються волі і звідки інстинкт у тварин?... І якщо Він вчинив так, то не слід філософії шукати інше походження світу або покладати, що світ міг виникнути з хаосу, лише за законами природи...”.

Вільям Томсон

“Не бійтеся бути вільнодумними людьми. Якщо ви будете глибоко розмірковувати, то через науку ви знайдете віру в Бога”.

“Якщо ми подивимося в саму основу життя, то наука в остаточній формі підтвердить існування відвічної Великої Сили”.

“Якщо добре будете думати, то наука змусить вас вірити в Бога, що власне і є основою релігії. Ви побачите, що наука не ворожа релігії, а допомагає їй”.

Майкл Фарадей

“Оскільки світ створено єдиним Творцем, то й усе в природі є частинками єдиного цілого”.

Джеймс Джоуль

“Пізнання законів природи є пізнанням Бога”.

Луї Пастер

“Що більше я вивчаю природу, то більше перед лицем створінь Творця зростає моя віра в Нього. ... Наука веде людину до Бога”.

“Світ сміятиметься колись з глупоти нашої модерної матеріалістичної філософії. Бо ось я чим більше вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця”.

“Оскільки я багато науково розмірковував, то маю віру бретонського селянина, а якби думав ще більше, мав би віру бретонської селянки”.

Жан Луї Агасі

“Наука є перекладом думок Творця на людську мову”.

“Єдність часу та простору вказує не тільки на думку, воно вказує також на задум, силу, розум, велич, передбачення майбуття, знання про все й бачення усього. Одним словом, усі ці якості голосно свідчать про існування Бога, якому людина мусить вклонитися, якого людина мусить полюбити”.

Вільям Гершель

“Немає нічого більш нерозумного, ніж закид, нібито наукові дослідження підводять до сумнівів у справі об’явленої релігії. Можемо запевнити кожного, що вплив природничих наук на кожен неупереджений розум є якраз цілком протилежним”.

“Чим більше розширюється поле науки, тим чисельнішими і переконливішими стають докази того, що існує творча і могутня Мудрість. Геологи, математики, астрономи, природодослідники – усі вони разом зносять каміння, щоб збудувати Богові велику й гідну Творця святиню”.

Вільям Пейлі

“Якщо твори мистецтва є продуктом людини, то так само живі створіння мусять бути продуктами істоти, яка невимірно вища від людини”.

“Те, що живі організми володіють усіма необхідними властивостями для того, щоб існувати в тих середовищах, у яких вони живуть... є знаком прояву Бога, це доказ існування задуму Творця”.

Йоган Медлер

“Справжній природодослідник не може заперечувати Бога, бо хто так глибоко, як він, зазирає до Божої майстерні і має нагоду подивляти вічну Премудрість, той мусить покірно прихилити коліна перед діяльністю найвищого Духа”.

Алессандро Вольта

“Я вивчав основи віри, читав книги оборонців віри та її противників, обдумував усе, що свідчило за віру і проти неї. Так отримав я найсильніші докази, щоб переконати розум... Я не соромлюся Євангелія”..

Андре Ампер

“Яким великим є Бог, і яким дрібним перед Ним є наше знання”.

Ганс Ерстед

“Усяке ґрунтовне дослідження природи закінчується визнанням існування Бога”.

Антуан Бекерель

“Мої дослідження самі привели мене до Бога”.

Михайло Ломоносов

“Випробовування природи повинно вести до тої ж мети, що й релігія. Бо і природа є певним євангелієм, благовіствує невмовкну творчу силу, премудрість і велич Божу. І не лише небеса, а й надра Землі звіщають славу Божу”.

Огюстен Коші

“Я – християнин. Це значить, що я вірую в божественність Христа, як вірували... майже всі великі астрономи і математики минулого. Мої переконання не є наслідком отриманих у спадщину забобонів, але глибоких досліджень”.

Карл Гаус

“Коли прийде наша остання година, з якою невимовною радістю ми спрямуємо свій погляд до Того, про присутність якого ми могли лише здогадуватися у цьому світі”.

Юліус Майєр

“Як грішно мислити, нібито існує нерозв’язана протилежність між природознавством і релігією”.

Ернст Сіменс

“Чим глибше ми досягаємо закони природи, тим скромнішими стають наші претензії, тим сильнішим є наше здивування перед безконечною Премудрістю, яка організовує універсум”.

Джин Флемінг

“Велика кількість сучасних відкриттів цілком зруйнувала старі матеріалістичні уявлення... Всесвіт постає сьогодні перед нами як думка. Але думка передбачає наявність Мислителя”.

Гульєльмо Марконі

“Я пишаюся тим, що я людина віруюча. Я вірю в силу молитви. Я вірю в молитву не лише як католик, а й як учений”.

Роберт Бойль

“Справжній природодослідник ніде не може проникнути у пізнання таємниць творіння без того, щоб не відчути перст Божий”.

Карл Лінней

“Вічний, безмежний, всезнаючий і всемогутній Бог пройшов повз мене. Я не бачив його лицем до лица, але відблиск Божества наповнив мою душу невимовним здивуванням. Я бачив слід Божий у Його творінні, і що за сила скрізь, навіть у найдрібніших, найнепомітніших Його творіннях, що за мудрість! Що за невимовна досконалість!”

Карл Рітер

“Світ скрізь переповнений славою Творця”.

Юстус Лібіх

“В тому полягає справді велика гідність і возвишеність природознавства, що воно служить істинному християнству”.

Йенс Берцеліус

“Вся органічна природа свідчить про існування мудрої мети і є продуктом Вищого розуму... Таким чином, людина покликана розглядати свої найвищі здібності – здатність мислити – у погодженні з Істотою, якій вона завдячує своїм існуванням”.

Густав Фехнер

“У Бозі заспокоюється душа моя. Оскільки Бог живе, то й я живу. Бо лише Він має життя. Я не можу існувати, якщо Він не посприяє мені”.

Анрі ле Шательє

“Суперечність між релігією і наукою знаходять у сучасній літературі лише люди, які не є справжніми вченими, але переважно напівінтелігенти, бо деяким з них зовсім бракує ознайомлення з природничими науками”.

Семюель Морзе

“У міру збільшення моїх знань постулати релігійних джерел яснішають. Велич Бога усвідомлюється дедалі чіткіше”.

Макс Планк

“Релігійній людині Бог даний безпосередньо і первинно. З Нього, Його всемогутньої волі походить все життя... Хоча Він і непізнаваний розумом, та однак проявляє себе за допомогою релігійних символів, вкладаючи своє святе послання в душі тих, хто, віруючи, покладаються на Нього. На відміну від цього, для природодослідника первинним є лише зміст його сприйняття і висновків, що з них виводяться. Звідси він... намагається по можливості наблизитись до Бога і Його світопорядку як до вищої, вічно недосяжної мети. Отже, і релігія, і природознавство потребують віри в Бога. При цьому для релігії Бог стоїть на початку кожного розмірковування, а для природознавства – наприкінці. Для одних Він означає фундамент, а для інших – вершину побудови будь-яких світоглядних принципів. Це відповідає відмінностям ролей, які релігія і природознавство відіграють у людському житті. Природознавство потрібне людині для пізнання, релігія – для того, щоб діяти... Ніде, куди б не звертався наш погляд, яким би не був предмет нашого дослідження, ми не знаходимо суперечностей між релігією і природничими науками, ми швидше

констатуємо їхню абсолютну гармонію в основних пунктах. Релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це покладали раніше і чого бояться наші сучасники. Навпаки, вони погоджуються і доповнюють одна одну. Безпосереднім доказом сумісності релігії і природознавства, навіть при найкритичнішому погляді на речі, очевидним є той історичний факт, що глибокою релігійністю були проникнуті якраз найбільші природодослідники усіх часів – Кеплер, Ньютон, Ляйбніц...”

“Кожен, хто серйозно цікавиться наукою в якій би те ні було області, мусить прочитати над входом до храму надпис: Повір. Віра є невід’ємною рисою кожного вченого”.

Дж. Томсон

“З верхівок веж фортеці науки видні найбільші діяння Божі”.

Альберт Ейнштейн

“Я не можу уявити собі справжнього вченого, який не мав би глибокої віри. ... Безбожна наука кульгає”.

“Кожен, хто серйозно займається наукою, переконується в тім, що в законах природи присутній якийсь дух, і цей дух вище людини. З цієї причини заняття наукою приводять людину до релігії”.

“Вірую в єдиного Бога і з чистим сумлінням можу сказати, що ніколи не відчував симпатії до атеїстів. ... Звичайне уявлення про мене як про атеїста – велика помилка. Якщо це уявлення про мене як про атеїста взяте з моїх наукових праць, то можу сказати, що моїх робіт не зрозуміли”.

Джеймс Джінс

“Ми відкриваємо у Всесвіті печатку сили, яка створює порядок і яка підтримує його активність, в якій є щось спільне з нашим особистим духом. Сучасні наукові теорії приводять нас до уявлення про Творця, який діє поза часом і простором, які є частиною Його творіння, подібно до того, як художник перебуває поза своєю картиною”.

“Ми відкрили задум у Всесвіті та прояв сили, яка контролює його (задуму) виконання”.

“Підсумок наукових досліджень Всесвіту можна узагальнити однією фразою: Всесвіт було спроектовано істотою, яка володіє нескінченним знанням”.

Вернер фон Браун

“Здійснити людськими зусиллями політ до космосу – це приголомшливий успіх. Однак космос відкриває людині лише малу частину своїх дверей. Споглядання ж великих таємниць Всесвіту навіть через цю щілинку, безумовно, підтверджує нашу віру у Творця. Мені настільки ж важко зрозуміти вченого, який не визнає присутності вищої раціональності за буттям Всесвіту, як і теолога, який не визнає досягнень науки”.

“Людина не може залишатися перед лицем законів і порядку, що панують у Всесвіті, без усвідомлення того, що в цьому Всесвіті присутні задум і ціль. Ліпше довідавшись повражаючі особливості Всесвіту та всього того, що має в ній притулок, ми знайшли набагато більше причин для відчуття захвату перед цією метою і здійсненням заради неї задумом... Примус вірити лише в одне те, що все у Всесвіті виникло випадково, означає втрату наукою неупередженості.

Яка випадкова подія може призвести до виникнення людського мозку або людського ока?..”.

“Поширеною є думка, нібито в епоху космічних польотів ми вже так багато знаємо природу, що нам більше не потрібно вірити в Бога. Ця думка цілком помилкова. Лише нове звернення до Бога може врятувати світ від катастрофи, яка насувається. Наука і релігія – це сестри, а не вороги”.

Роберт Мілікен

“Наукових підстав для заперечення віри немає. Якщо хтось не може поєднати одне і друге, то причина є лише в ньому самому. Порівняно зі знаннями, що їх мало людство сто років тому, наші наукові здобутки дійсно є великими. Але порівняно з тим, чого ми ще не знаємо, вони є мізерними, майже ніякими. Люди, які мало знають науку, та й люди, які мало знають про релігію, можуть сперечатися, а слухачі можуть думати, що це наука сперечається з релігією, тоді як насправді тут зішлись лише два види неуків”.

Артур Комптон

“Наука не лише не є суперечною з релігією, але на наших очах вони стають союзниками. Глибше пізнаючи природу, ми ближче знайомимося з Богом Природи і з тою роллю, яка нам призначена в Його космічній драмі”.

Поль Сабатьє

“Природничі науки і релігію протиставляють одну одній лише люди, які погано освічені як у першому, так і в другому”.

Сесіль Хамар

“На яку б галузь науки мені ні доводилося звертати увагу, я усюди бачив незрівнянні закони й закономірності, що вказують на існування Всевишнього Творця”.

Франц Десауер

“Якщо протягом останніх 70-ти років на нас звалився шквал відкриттів і винаходів, то це означає лише, що Бог-Творець говорить з нами голосніше, ясніше, ніж будь-коли у минулому”.

Карл Ясперс

“Буття Бога є настільки очевидним, що невіра в Нього стає гріхом; і воно настільки неочевидне, що віра в Нього стає заслугою”.

Леконт дю Ньюї

“Усі ті, хто бездоказово і систематично роблять зусилля витравити ідею Бога, здійснюють низьку й антинаукову справу. Я вступив у життя з модним на той час скептицизмом. Мені було потрібно 30 років праці в лабораторії, щоб переконатися, що мене свідомо обманули ті, в обов’язки яких входило мене просвітити, хоча б просто признатися в своєму незнанні. Я прийшов до такого переконання, вивчаючи біологію, і я переконаний, що ні одному вченому неможливо, якщо лише він не перебуває у стані засліплення та недобросовісності, не прийти до цього висновку...”.

Алан Сендідж

"Мені здається вельми неймовірним, щоб такий порядок міг з'явитися з хаосу. Мусить існувати якийсь організуючий принцип. Бог для мене є таємницею, але Він же є поясненням чуда існування, – чому є щось замість нічого”.

Джон О'Кіф

"За астрономічними стандартами, ми – тендітна і розпечена сукупність істот... Якби Всесвіт не був створений з величезною точністю, ми б ніколи не змогли існувати. По-моєму, ці обставини вказують на те, що Всесвіт був створений для життя людини в ньому".

Альфред Кастлер

„Я не можу зрозуміти світ без Творця, тобто без Бога".

Фред Хойл

"Тверезий розгляд фактів приводить до висновку, що якийсь суперінтелект погрався з фізикою, хімією і біологією, і що в природі немає ніяких сліпих сил, вартих згадування. Цифри, одержані з обчислень на підставі фактів, здаються мені настільки переконливими, що ставлять цей висновок практично поза сумнівами".

Андрій Сахаров

"Я не вірю в жодні догмати, мені не подобаються офіційні церкви... Водночас я не можу уявити собі Всесвіт і людське життя без певного осмислюючого їх начала..., яке лежить поза матерією та законами..., без цього нудно жити".

"Я вважаю, що певний вищий смисл існує і у Всесвіті, і в людському житті... Внутрішній смисл, нематеріальний, у Всесвіті повинен бути... Релігія має велику духовну силу".

Джордж Еліс

"Така складність стає можливою завдяки наявності дивовижно тонкого налаштування в законах [природи]. Усвідомлюючи рівень складності того, що створено, дуже важко утриматися від слова "чудо"..."

Джордж Грінштейн

"Під час розгляду усіх свідчень наполегливо виникає думка, що якийсь надприродний фактор – або, скоріше, Фактор – мусить бути причетним. А що якщо раптово, самі того не бажаючи, ми наштовхнулися на науковий доказ існування Верховної Істоти? Чи був це Бог, який втрутився і так продумано змайстрував космос для нашої користі?"

Артур Едінгтон

"Ідея всесвітнього розуму або Слова була б, я гадаю, цілком правдоподібним висновком з теперішнього стану наукової теорії".

"Захоплення величчю творіння, збагнення мистецтва, туга за Богом возвищують душу, яка шукає в цьому втамування глибокої потреби своєї природи. В нас самих знаходиться оправдання цього устремління. Воно проявляється у могутньому інстинкті, який пробуджується в нас разом із нашою свідомістю, у внутрішньому світі, дарованому Вищою Силою".

"Матеріалізм і детермінізм, ці два домашні божки ХХ ст., що вірили, нібито світ можна з'ясувати механічними чи біологічними поняттями, як добру машину, в якій один зубець приводиться в рух іншим зубцем, – внаслідок досягнень новітніх наук мусять бути відкинуті... Сучасна наука найочевиднішим чином приводить нас до Бога".

Арно Пензіас, нобелівський лауреат з фізики

"Астрономія веде нас до унікальної події, Всесвіту, створеного з нічого, з дуже

делікатним балансом, при якому існують точно такі умови, які потрібні для можливості існування життя, – Всесвіту, що має план у своїй основі (який можна було б назвати "надприродним").

Роджер Пенроуз

"Я сказав би, що Всесвіт має ціль. Він існує не якимось собі і не випадково".

Тоні Ротман

"Опинившись на одинці з порядком і красою Всесвіту, а також з дивними збігами природи, відчуваєш величезну спокусу зробити стрибок віри з науки до релігії. Певен, що багато фізиків хочуть це зробити. Тільки б вони наважилися зізнатися в цьому".

Роберт Джестро

"Для вченого, який живе вірою в силу розуму, історія завершується кошмарним чином: він здолав гори незнання; йому вже недалеко до сходження на найвищу вершину; і от, коли він піднімається на останню скелю, його вітає група теологів, які, виявляється, сидять там уже сотні років".

Френк Типлер

"Починаючи свою кар'єру космолога приблизно двадцяти років тому, я був переконаним атеїстом. Ніколи у найгірших снах, мені не спадало на думку, що колись я писатиму книгу, спрямовану на демонстрацію того, що центральні положення іудео-християнської теології є фактично правильними, і що вони є простими дедуктивними наслідками з законів фізики, так як ми зараз їх розуміємо. Прийти до цих висновків мене змусила невблаганна логіка моєї вузької галузі фізики".

Олександр Поляков

"...Природа описується ліпшою з усіх можливих математик, тому що її створив Бог".

Ед Харісон

"Аргумент інтелектуального устрою, сформульований Вільямом Пейлі, оновлений і відреставрований, є космологічним доказом існування Бога. Тонке налаштування Всесвіту є прямим доказом божественного плану. Зробіть свій вибір: сліпий випадок, який вимагає безлічі Всесвітів, або ж план, який вимагає одного Всесвіту... Багато вчених при щирому вираженні своїх поглядів схиляються до телеологічного аргументу або аргументу Задуму".

Барі Паркер

"Хто створив ці закони? – Для відповіді на це питання завжди вимагатиметься Бог".

Артур Шавлоу

"На мій погляд, розглядаючи чудеса життя і Всесвіту, потрібно запитувати чому, а не лише як. Єдино можливі відповіді належать до сфери релігії. ...Я знаходжу потребу в Бозі для Всесвіту і для мого власного життя".

Ентоні Флу

"Зараз мені здається, що дані досліджень ДНК, отримані понад 50 років тому, надали матеріал для нового і надзвичайно могутнього аргументу на користь концепції Задуму".

Хайнріх Шефер

"Кому зрозуміла сутність науки, той зрозуміє, яке задоволення вона мені приносить. Він зрозуміє, що я відчуваю, коли кажу: 'Ось витвір Бога!'".

"Відчуття значення й радості в моїй науці приходять у ті моменти, коли я виявляю що-небудь нове й кажу: "Так от, яким чином Бог улаштував це!" Моя ціль – зрозуміти невелику ділянку Божого плану".

Вільям Філіпс

"Бог дав нам чудовий світ, аби ми жили в ньому й досягали його".

Стівен Мейєр

"Протягом усього XIX сторіччя вчені вважали, що існують два основні фактори – матерія та енергія. На початку XX століття з'явився третій наріжний камінь, з яким повинна рахуватися наука, – це інформація. Коли ми маємо справу з біологією в століття інформації, виникає й міцнішає розуміння того, що молекула ДНК є реальним доказом розуму, реальним доказом інтелекту. Це те, що може бути пояснено лише за допомогою уявлень про розумний задум".

"Відомо, що розумні істоти можуть створювати інформаційно насичені системи. Наші [взагалі людські] докази ґрунтуються не на тому, чого ми не знаємо, але на тому, що ми знаємо про причиново-наслідкову структуру світу. Нам невідомі природні причини появи інформації. Цей процес не можна пояснити з матеріалістичної точки зору, – у будь-якому разі, це не природний добір, не процеси самоорганізації і не випадковість. Нам, однак, відомий один фактор, дійсно здатний породжувати інформацію, й цей фактор – розум. Тому, коли люди з наявності інформації в ДНК роблять висновок про наявність задуму, вони, з погляду історичної науки, доходять правильного й очевидного висновку. Коли ми знаходимо інформаційно насичену систему в клітині, точніше, в молекулі ДНК, ми можемо зробити висновок, що вирішальну роль у появі такої системи відіграв розум".

Джонатан Велс

"Коли я об'єктивно вивчаю факти, не виключаючи можливості задуму, то сама ідея задуму видається мені найбільш правдоподібною. Тому я і вважаю, що вона слухна".

"До настання доби дарвінізму в XIX ст., практично всі західні біологи вірили в Задум. Засновники всіх сучасних біологічних дисциплін – засновник генетики Мендель, засновник таксономії (спосіб класифікації організмів) Лінней, перші ембріологи, перші палеонтологи (збирачі викопних решток) – всі ці люди вірили в Задум, в інтелектуальність устрою природи. І це саме вони заснували сучасну біологію. Тоді з'явився дарвінізм і сказав: „Ні, Задум є ілюзією”. І тим не менше, вони [учені- креаціоністи], певна річ, тримали всі ті дисципліни, в яких ми зараз працюємо. Я вбачаю справжню революцію в сенсі повернення до наших коренів, які були „розумно-задумними” коренями. Тому мені бачиться як колись наука повернеться до „розумно-задумної” парадигми. При цьому, дарвіністи кажуть, ніби це обмежить поле наукових пошуків. Я думаю, що якраз навпаки. Що я бачу зараз, так це те, що дарвіністи не можуть дозволити жодного натяку на розумний задум у живих організмах; вони змушені виключати будь-який можливий аспект інтелектуальності устрою. І це надзвичайно звужує коло пояснень, і змушує їх втискувати свої дані в ці „тісні

скрині”, які спотворюють правду. На противагу цьому, в парадигмі інтелектуальності устрою природи, для дослідника відкрите повне коло пояснень. Це не значить, що все є інтелектуальною конструкцією, звичайно. Щось все таки може бути продуктом довільної варіації та природного добору, як і казав Дарвін. Але це набагато розширює діапазон пояснень у розпорядженні науки, і я думаю, звільняє/уможливлює науку слідувати, куди б не повели докази. Отже, я бачу величезне підсилення, справжню активізацію наукового пошуку, який призведе до відкриття сфер, які наразі зачинені”.

Пол Нельсон

“На мою думку, найбільша привабливість концепції розумного задуму полягає в тому, що вона дає нам новий дослідницький інструментарій, нове пояснення, яке має серйозне наукове обґрунтування. Розумні причини є реальними, а наукові теорії мають здоровий глузд лише тоді, коли займаються пошуками правди й не заплющують очі на очевидні факти”.

“Концепція Розумного Задуму перебуває на роздоріжжі: ми маємо набір грубо окреслених сильних ідей, але зараз нам треба залучити ширше коло дослідників, щоб ті розвинули ці ідеї, і головне, застосували їх так, щоб було видно, що вони є ефективним знаряддям дослідження природи і відкриттів. Я очікую, що через 10 – 15 років вигляд цієї дискусії повністю зміниться. Через 20 років або й раніше, ставитимуться питання „Хто був Інженером?“, „Яка найліпша теорія Задуму?“, „Що реально трапилося в історії життя?“, а не „Чи правдива концепція Задуму?“ Таким чином, історія та наукові відкриття виведуть цю дискусію на нові простори. Що ж до правильності концепції Розумного Задуму, то у мене немає абсолютно жодних сумнівів в тому, що вона правильна. Гадаю, що початок розуміння цього науковим співтовариством – це лише справа часу. Не лише в колах, в яких вона зараз сприймається серйозно, але у ширших колах. Якщо Задум буде прийнято реальним, то ми побачимо дискусію щодо цього. Це буде саме так, і це буде новим фундаментом. З цього нового фундаменту ми будемо просуватися до нових областей відкриттів”.

“В основі наших наукових досліджень лежить думка про те, що Всесвіт є раціональним та збагненим. При цьому, він накреслений Вищим Розумом саме для того, аби стати зрозумілим усім. Це дозволяє нам осмисленіше дивитися на світ. Якби все це було якимсь випадковим хаотичним утворенням, то тут не можна було б очікувати будь-якої раціональності. Однак все це є продуктом розуму, який хотів, щоб усе це стало зрозумілим. Отже, наука стає чудовою можливістю пізнання невідомого, де можна побачити раціональність, красу і ясність, що лежать в основі всіх її понять”.

Майкл Дентон

“Майже непереборна сила цього порівняння [організмів зі складними машинами, створюваними інженерами] цілковито підірвала твердження, яке понад півстоліття панує в біологічних колах, нібито гіпотеза задуму може бути виключена на тій підставі, що це поняття по суті метафоричне а рiогi й через це не має наукової ваги. – Навпаки, посилення на задум є висновком, зробленим винятково а posteriori та який ґрунтується на невблаганній логіці аналогій. Висновок може мати релігійне застосування, але не залежить від релігійних припущень”.

Дін Кенйон

“У нас не залишається жодного шансу пояснити за допомогою хімічної еволюції виникнення хоча б найпростішої клітини. Тому мене дуже привабила концепція розумного створення життя, оскільки вона несла простий здоровий глузд й до того ж враховувала численні сучасні наукові відкриття. Це просто чудове явище – настільки майстерно побудований і, водночас, настільки мініатюрний механізм! Чи це не підтвердження, що в нього є розумний проектувальник і творець?”

Майкл Біхі

“І те, як ми доходимо висновку про розумний задум у випадку з бактеріальним джгутиком, нічим не відрізняється від розумного задуму у випадку з підвісним човновим мотором. – Відразу впадає у вічі разюча взаємодія всіх його компонентів, і ми розуміємо, що хтось усе це придумав і створив. Те ж саме стосується і до біологічних механізмів. Інакше кажучи, ідея про розумний задум є цілком науковою”.

“Дійсно цікаво зазначити, що чим більше ми дізнаємося про життя та чим більше ми дізнаємося про біологію, тим більше проблем має дарвінізм і тим очевиднішим стає Задум. Все вперлося у ключовий елемент будови організмів – клітину. У ХІХ ст. клітину вважали чимось дуже простим, желеподібною масою, протоплазмою, яка не потребує особливого пояснення. І до 1950-х років такий погляд не сильно змінився. Але в останній половині сторіччя відбувся справжній вибух знань. Ми виявили справжні машини. Їх стільки, скільки функцій в тілі. Постає питання: Звідки з'явилися ці машини?”

Скот Мініх

“Заперечення критиків – мовляв це є внесенням релігії в лабораторію – є несправедливими. Багато з того, що ми робимо, є метафізичним, – навіть, якщо ми кажемо, що воно не є метафізичним, воно все таки є метафізичним. Всі погоджуються, що дивлячись на природу, ми бачимо багато такого, що має вигляд задуму/інтелектуальної конструкції. Дарвінізм каже, що це позірний (ілюзорний) Задум, що це не пояснення, і що ми можемо все пояснити за допомогою законів природи. Але протягом останніх 30-ти років робити це ставало дедалі складніше на тлі спостережуваної нами складності. Фактично зараз Національна академія наук каже, що ми мусимо запровадити предмет „конструкційної інженерії” (Design Engineering) до навчальних програм на біологічних факультетах університетів, якщо ми хочемо, щоб студенти розуміли, як ці молекулярні автомати працюють. Дедалі більше це питання стає центральним – чи погоджуєшся ти, що це схоже на інтелектуальний продукт?... Вони кажуть: “Це лише здається інтелектуальним продуктом”. – Але ж Ви мусите бути (молекулярним) інженером, аби спромогтися зрозуміти функціонування цих (молекулярних”) машин! Це спантеличує. На мою думку, ми дійдемо висновку, що мабуть таки був Інженер, і на цьому крапка”.

“Тадаю, що думка про задум є правдивою. Ми не в змозі пояснити походження згаданих вище систем законами природи. Якщо ми дійсно хочемо дізнатися правду, і якщо ці системи дійсно виникли в результаті задуму, – то тоді в чому проблема?! Ми знаємо, що існують незаперечні дані, з яких нам лише треба зробити відповідні висновки. – Чудово, так і мусить бути”.

РОЗДІЛ X. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК³⁴

А

Аббат – 1. Настоятель католицького монастиря; почесний титул католицької церкви, який з V – VI ст. давався настоятелям (настоятелям) монастирів. В окремих чернечих орденах аббати займали різне положення щодо ордена й підлеглих монахів. Але, як правило, аббат мав право і обов'язок стежити за дотриманням орденських правил і вимагати від монахів безумовного послуху.

2. Титул французького католицького священика.

Аватара – уявлення про втілення божеств в образі людей і тварин в матеріальному світі. Вважається, що боги, не втрачаючи своєї божественної природи, набувають у деяких аспектах земних рис. У “Махабхараті”, “Рамаяні” і пуранах розповідається про різні аватари Вішну, серед яких загальноновизнаними і шанованими є 10: риба, черепаха, карлик, Рама, Крішна, Будда та інш.

Автокефалія (грец. αὐτοκεφαλία от αὐτός – сам + κεφαλή – голова) – самоуправління, незалежність. Автокефальною називається в православ'ї адміністративно незалежна помісна церква, на чолі якої стоїть єпископ в сані патріарха, або архієпископа, або митрополита. Прерогативою автокефальної церкви є право самостійно здійснювати миропомазання.

Автокефали (грец. αὐτός – сам + κεφαλή – голова) – так називалися в грецькій церкві єпископи, які не прирівнювалися до патріархів, але і не підпорядковувалися ні одному патріарху. Сьогодні таку автокефалію представляє Кіпр.

Акафіст – у православному богослужінні особлива хвалейна відправа з читанням і співами на честь Христа, Богородиці та окремих святих. Під час акафісту вимагалось обов'язково стояти, звідси й назва акафісту (“Не сідаю”). Акафісти складаються з 25 пісень: 13 кондаків і 12 ікосів (“кондак” – коротка хвалебна пісня; “ікос” з грец. – велика пісня). Ікоси закінчуються вигуком “Радуйся”, а кондаки – “Алилуя” (з єврейської – “хвалить Бога”).

Алтар – у християнських храмах – місце, де відбуваються головні богослужбні церемонії. Алтарем називають також всю східну частину храму, яка в православних храмах з XIV – XV ст. відокремлена іконостасом. У православних храмах Алтар традиційно орієнтований на схід. Вхід в алтарний простір без обмежень дозволений тільки кліру.

Ансари – “помічники”, “прибічники”, особи, що прийняли іслам у місті Йасріб (згодом – Мадіна ан-Набаввія, “Місто Пророка”) після того, як Мухаммед та його сподвижники у 622 році здійснили туди переселення з Мекки.

³⁴ При підготовці словника використані матеріали з таких джерел: “Словник ісламських релігійних термінів арабського походження” укладач Михайло Якубович; словник іудейських релігійних понять і термінів; Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В. А. Тишков; Словарь буддизма (Ассоциация буддизма в интернете); Теософский словарь та інш.

Антитринітарії – (от грец. anti – проти, лат. trinitas – трійця), рух радикальної Реформації, головною рисою якого було заперечення догмату про Св. Трійці.

Амвон (грец. ambon – підвищення) – підвищення, переважно півкругле місце посередині християнського храму, з якого диякон проголошує ектенію, читає Євангеліє, а священник проголошує проповіді. Архієреський амвон – чотирихкутне підвищення в центрі храму, на якому під час богослужіння ставиться архиєрейська кафедра.

Апологети – (від грец. apologeomai – захищаю), назва ранньохристиянських мислителів, які захищали принципи християнства від різного роду єресей.

Аріанство – перша масова єресь антитринітарного характеру, яка була раціонально обґрунтована олександрійським пресвітером Арієм (256 – 336 р.р.). Він вчив, що Син Божий є тільки Його вищим творінням, тобто Богом тільки за іменем, а не за сутністю.

Армагедон – етимологічно це поняття походить від назви гори Мегіддо на півночі Ізраїлю. Згідно з прихильниками хіліазму тут відбудеться вирішальна битва добра зі злом, коли Месія явиться на землю і переможе Антихриста.

Архієпископ (гр. arhi – старший, episkopos – наглядач) – старший єпископ, один із найвищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом.

Архат (санскр. arhat) – “святий”, людина, яка перемогла будь-яку пожадливість, ненависть і нещастю; той, хто переміг страждання і переродження, прямуючи восьмеричним шляхом.

Архімандрит (грец. αρχιμανδρίτης від archi, “головний, старший” + μάνδρα, “загін, кошара, огорожа”; у значенні “монастир”) – титул управителів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місій та монаших чинів. Як правило, відповідає сану єпископа. Уперше титул архімандрита введено у християнській церкві в актах Єфеського собору 431. Константинопольський собор 448 мав серед делегатів чимало архімандритів. На Русі вперше цей титул трапляється приблизно 1174. Ним іменується Полікарп – ігумен Києво-Печерського монастиря. В Україні було декілька архімандритів – архімандрит києво-печерський, почаївський та інші.

Асана (санскр.- “поза”) – фіксовані положення ніг і тіла.

Аскеза (від грец. ασκησις – “вправа”), аскетизм – вид духовної практики; самообмеження. Мета аскези – досягти надприродних властивостей.

Атеїзм – світогляд, який заперечує існування будь-яких богів. Атеїзм протиставляється і багатобожжю і єдинобожжю, тобто теїзму.

Атман (санскр.), атта (палі) – букв. “Абсолютний дух”, “Вище Я”, “Світова душа”, “Вища реальність”, “Абсолютна реальність”, “Я” – одна із основних категорій брахманізму. З точки зору представників брахманізму, кожна особистість є частиною Вищої реальності, тому особисте “Я” і світове “Я” тотожні. Концепція атман завжди заперечувалася буддистами.

Аят – кор. “знамення”, вірш Корану, сукупність яких входить у суру. У широкому значенні – “диво Боже”.

Б

Біблеїстика – наукова дисципліна, що вивчає різні аспекти біблійної літератури.

Богослов'я (грец. θεος – Бог та λόγος – слово) – вчення, предметом пізнання якого є Бог і все, що з Ним пов'язано, у тій мірі, в якій ці знання можуть бути доступні людям. Одним з основних методів теології з найдавніших часів і до нашого часу залишається дослідження і осмислення священних текстів відповідних віровчень, а також коментарів до них, які були зроблені відомими богословами в різні часи. Відповідно до існуючих віровчень про Сущє у складі теології можна виділити юдейську, християнську, мусульманську, індуїстську, буддійську та інші теології. Представником теології, хто пише богословські твори, є теолог (богослов).

Бодхі (санскр., палі, дослівно – “пробудження”, “просвітлення”) – одне із основних понять буддизму, яке означає вищий стан свідомості, духовне просвітлення. Досягненням бодхі, не завершується духовний розвиток особистості. Існують різні рівні досягнення цього стану: нищий – стан архату, вищий – бодхісаттва і будда. Досягнення бодні – мета кожного буддиста.

Бодхісаттва (санскр.: bodhisattva) – “істота, природа якої – пробудження”; в Тхераваді цим терміном називають Будду протягом його перероджень, які передували просвітленню. В Махаяні цим терміном позначаються всі земні і небесні створіння, які прагнуть до просвітлення, і – що найважливіше – ті, хто живе заради блага інших істот.

Брахман (санскр.. brahmana) – жрець у давній ведичній релігії і в пізньому індуїзмі, член вищої касты. У буддистських переказах цей термін деколи застосовується до будь-якої морально досконалої і освіченої людини, яка заслуговує пошани.

Брахманізм – давньоіндійська релігійна система, жрецькими якої були брахмани. Вони вірили, що здійснювані ними вогняні жертвоприношення підтримують мир і приносять благополуччя в життя людей. Індуїзм значною мірією ґрунтується на брахманізмі

В

Ваджра – символ буддизму, подібно до того, як хрест – символ християнства, півмісяць – ісламу, ворота “торії” – синтоїзму. Ваджра в перекладі з санскриту означає одночасно “блискавка” і “діамант”.

Вакханалія – містичні свята на честь бога Вакха (Діоніса), які походять зі Сходу; спершу поширилися в Південній Італії й Етрурії, а в II ст. до н. е. – по всій Італії. Спочатку в вакханаліях брали участь тільки жінки, згодом допускалися й чоловіки. З плином часу ці свята перетворилися на розпусні оргії, які не раз супроводжувалися гвалтуванням і вбивствами. Переносно вакханалії – розгульне бенкетування, безтямне пияцтво, нестримний вияв розпусти.

Вселенські Собори – Вселенськими називаються Собори, скликані всією Церквою для розв'язання питань про істини віровчення і визнані всією Церквою основою Її догматичного Передання і канонічного права.

Г

Галаха – система традиційного іудейського права.

Горікі – “п’ять сил”, за допомогою яких можна зруйнувати “пять перешкод”, які стоять на шляху до просвітлення. Повний контроль за “п’ятьма силами” можливий тільки після очищення “п’яти органів чуття”, тобто очей, вух, носа, рота і тіла загалом. Горікі це: 1) сила віри в Будду і його вчення, яке позбавляє від будь-яких сумнівів; 2) сила рішучості, постійна активність тіла і свідомості; 3) сила думки, тобто впевненість у своїх прагненнях; 4) сила зосередженості, тобто концентрація свідомості, під час якої усуваються всі метушливі й зайві думки; 5) сила знання, за допомогою якої усуваються всі ілюзії і помилки.

Д

Дана (палі, санскр. – подання; щедрість) – чеснота подання милостині бідним і нужденним, а також дарування монахам і чернечим общинам. Одне із трьох добродісних діянь, яке включає також моральну поведінку (шила), і медитацію (бхавана). Перша із десяти досконалостей.

Далай-лама (монг., тиб. – вачирдара далай-лама, букв. “той, хто тримає ваджру, океан-вчитель”, тобто вчитель, знання якого безкінечні, як океан) – титул політичного й духовного владика тибетського народу.

Дзадзен (яп. – “сидяча медитація”) – одна із двох основних практик в школі дзен, яка вимагає від адепта концентрації свідомості в “позі лотоса”. Практика медитації була запозичена буддизмом з йоги. В Китаї школа чань надавала першочергового значення як засобу, що веде до просвітлення.

Дзен – “споглядання”, “медитація”; термін, який відображає японську медитаційну секту буддизму Махаяни.

Джігад – поняття, яке традиційно позначає боротьбу мусульман проти невірних за відновлення своїх прав. У суфізмі іноді слугує для означення внутрішнього протистояння спокусам.

Диякон (грец. δίακονος – “служитель”) – клірик у християнстві, духовна особа.

Дхарма (санскр. “закон”, “правило”) – індійський філософський або релігійний термін, який використовується для позначення морального обов’язку, в більш загальному значенні – шлях благочестя. Слово “дарма” буквально перекладається як “те, що утримує або підтримує” (від дхр – “тримати”), і традиційно перекладається як “закон” і його значення часто подається як “універсальний закон Буття”. В контексті індійських мов термін відображає релігію людини. У більшості напрямів індійської філософії дхарма виступає як центральне поняття, яке використовується для пояснення вищої істини. В індійському історико-філософському контексті термін “дарма” завжди уособлював правильну поведінку в житті відповідно до вселенських законів.

Дармачакра (санскр. “колесо дхарми”, “колесо закону”) – символ дхарми, вчення Будди про шлях до звільнення від перероджень. Традиційно зображається у вигляді стилізованого колеса.

Е

Евіоніти – християни, які продовжували дотримуватися закон у Мойсея (обрізання, дотримання суботи і т.д.). Секта евіонітів виникла приблизно в 70-х

роках першого ст., в IV – VII ст. вона розпадається.

Екзархат (від грец. – зовнішня влада) – у Візантії в кінці VI – VII ст. адміністративно-територіальна одиниця, намісництво за межами митрополії.

Еклезіологія (від грец. – церква + знання) – галузь християнського богослов'я, що вивчає природу і властивості Церкви.

Екуменізм (від грец. – “заселений світ”) – ідеологія та рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Екуменічний рух ставить перед собою завдання: краще пізнати всі Церкви і їхнє вчення, звертаючи увагу на об'єднувальні елементи; утворити основу спільного практичного діяння, прямуючи до єдності. Також екуменізм виступає за посилення впливу релігії й вироблення загальхристиянської соціальної програми, придатної для віруючих, які проживають у країнах з різними соціальними системами.

Еллінізм – період в історії Середземномор'я, передовсім східного, який тривав з часу походів Олександра Македонського (356 – 323 до н. е.) до встановлення римського панування на цих територіях. (пр. 30 до н. е.).

Есхатологія (від грец. – кінечний, останній) – система поглядів і вірувань про кінець світу, а також про долю людини, людства, Всесвіту після нього. Есхатологічні уявлення присутні в багатьох релігійно-філософських і світоглядних системах.

Є

Євхаристія – (від грец. – подяка) чи Святе Причастя – одне з головних християнських Таїнств, яке визнають Католицька, Греко-Католицька, Православна та деякі протестантські церкви. Воно є основою Євхаристійної Літургії. Православ'я і Католицизм навчають, що Євхаристія – це Тіло і Кров Христові під видами хліба і вина, що Спаситель подав на Тайній Вечері на поживу душ, та що приймаючи Пресвяту Євхаристію (св. Причастя), люди приймають дійсне Тіло і Кров Христову, в які перетворилися хліб і вино під час св. Літургії.

Єктенія – сукупність молитв, що читаються дияконом або священиком при кожному богослужінні від імені віруючих та містять прохання та звернення до Бога. Найвживаніших єктеній п'ять:

1. Велика або мирна єктенія, яка починається словами “У мирі Господу помолімся”. Вона має багато молінь і прохань, і після кожного з них співається: “Господи, помилуй!”
2. Мала єктенія – це скорочення великої. Вона починається словами: “Ще і ще у мирі Господу помолімся!” і має всього два прохання.
3. Сугуба (посилена) єктенія починається словами: “Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоїї, молимося Тобі, вислухай і помилуй”. На кожне прохання сугубої єктенії хор відповідає триразовим: “Господи, помилуй!”. Тому сама єктенія називається сугубою, або посиленою.
4. Благальна єктенія починається словами: “Доповнімо (доведемо до повноти) молитву (ранню чи вечірню) нашу Господові”. Після кожного благання, крім перших двох, хор співає: “Подай, Господи!”
5. Єктенія за спочилих складається з прохань до Господа, щоб Він упокоїв у Царстві Небесному душі померлих, простивши їм усі гріхи.

Кожна єктенія закінчується виголосом священика, який прославляє Пресвяту Тройцю.

Єпископ (від грец. – наглядач) – найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков. Назва “єпископ” походить з апостольських часів і означає “наглядач”: апостоли ставили єпископів як своїх заступників, і тому їхня церковна влада вважається не залежною ні від кого і обмеженою тільки територією своєї єпархії, поза яку вона не може виходити, щоб не порушувати компетенцій інших єпископів.

Єресь – (від грец. – вибір, напрямок) – сукупність теологічних або релігійних доктрин, ідей, що суперечать визнаному в церкві або релігійній громаді догмату віри або не збігаються з ним, і пов'язане із цим виділення зі складу церкви нової громади.

З

Закаят – “очищення”, обрядова милостиня, один із п'яти стовпів ісламу. Традиційний розмір закаяту – 2,5 % річного статку.

І

Імам – “той, хто є попереду”. 1. Предстоятель спільної молитви. 2. Один із нащадків роду Пророка, який володів непогрішимістю та вродженим знанням (у шиїзмі). 3. Провідник, лідер.

Індрія (від санскр. – “сприймаюча здатність”, “орган чуття”, інструмент безпосереднього чуттєвого сприйняття зовнішнього світу). Свідомість вважається головною сприймаючою здатністю, що сприймає тому що воно присутнє в кожному акті сприйняття, пов'язуючи відчуття із суб'єктом сприйняття. Буддисти розуміють цю свідомість як чисту чуттєвість і чисту суб'єктивність.

Індульгенція (від лат. – дозволяю) – у Римо-Католицькій церкві, відпущення тимчасових покарань за вже прощені Богом гріхи в таїнстві примирення. Ідульгенції базуються на віруванні в те, що гріх, хоча прощений, повинен тим не менш мати кару на землі або в чистилищі. Церква може відпустити ці кари завдяки заслугам Христа та святих. У часи пізніх Середніх віків і Відродження серед благочестивих дій, за які можна було отримати індульгенції, могли бути і грошові пожертви на будівництво й утримання храмів. Магічне відношення до індульгенцій призводило до розповсюдження зловживання ними і було однією з головних причин атаки Лютера на церкву під час Реформації.

Інквізиція – судово-слідча організація, створена католицькою церквою в XIII ст. для розслідування єресей. Дослівний переклад назви з латинської – “розслідування”. Католицька інквізиція XV – XVII ст. стала найбільш відомою через значні масштаби її діяльності.

Іконоборство – вчення, яке виступає проти використання образів Бога і святих у богослужінні і суспільному житті.

Іпостась (від грец. – особа) – церковний термін для позначення однієї з осіб, єдиних у своїй суті, християнської трійці.

Ініціація (лат. initiatio – здійснення таїнства, посвячення) – обряд, який знаменує перехід індивідуума на нову сходинку розвитку в межах певної

соціальної групи або містичного союзу. Історія релігії розрізняє три категорії посвячення – три типи переходу. Перша – включає колективні обряди, пов'язані з переходом від дитинства до дорослого віку. Друга – включає всі види обрядів вступу в таємні союзи чи братства. Третя категорія посвячення підтверджує містичне покликання, яке на рівні первісних вірувань представляє покликання шамана або вождя.

Іхрам – особливий стан чистоти під час вступу паломників до Забороненої Мечеті (див. масджід), а також білий одяг для цього.

Й

Йога (санскр., букв. “засіб”, “єднання”, “дія”, “зміцнення”) – комплекс вправ для очищення тіла і свідомості і для досягнення стану духовного споглядання. В буддизмі йога вважалася важливою сходинкою на шляху до просвітлення. Будда практикував йогу, і хоча заняття наблизили його до просвітлення, вони були недостатніми для досягнення звільнення.

К

Кааба – будівля, кам'яна споруда прямокутної форми в центрі Священної Мечеті у Мецці, головне святилище ісламу, яке мусульмани називають аль-Баїт аль-Харам, що означає “священний дім”. Мусульмани всього світу під час молитви звертаються обличчям у напрямку Кааби. Навколо Кааби під час хаджу здійснюється обряд таваф. Каабу виготовлено з граніту і вкрито зверху тканиною, усередині є приміщення. Її висота становить 15 метрів, довжина і ширина, відповідно, 10 і 12 метрів. Кути Кааби розташовано за сторонами світу і вони мають назви “єменський” (південний), “іракський” (північний), “левантійський” (західний) і “кам'яний” (східний), де на рівні 1,5 м вбудовано чорний камінь (аль-Хаджар аль-Есвад), посланий Аллахом з неба.

Каббала – духовне містичне філософське вчення, яке засноване на працях деяких єврейських мудреців.

Каліва – окрема будівля на Святій Горі Афон, в якій проживають від 3 до 6 монахів. Кожна каліва має декілька кімнат, храм і живе за власним розпорядком. Декілька калив утворюють скит.

Католікос (від грец. – вселенський, всезагальний, соборний) – титул вищих духовних звань у деяких східних церквах, наприклад, у Вірменській апостольській церкві, Грузинській православної церкві. У деяких із них слова “католикос” і “патріарх” виступають синонімами.

Кафоличність – одна із суттєвих властивостей Церкви, яка відображає її просторову, часову і якісну універсальність, вселенськість. Поняття “кафоличності” є досить актуальним в наш час, і ключовим для розуміння природи Церкви. Дуже часто трактуючи його як всеохопність, всезагальність, всесвітність, універсалізм забувають звертати увагу на те, що кафоличність це, передовсім, цілісність і повнота, тобто «присутність повноти істини через цілковите прийняття Церквою повноти божественного Одкровення».

Клир – узагальнена назва священнослужителів у Християнській Церкві, на відміну від мирян.

Конфірмація – католицьке таїнство миропомазання, що здійснюється над

дітьми у віці 7 – 12 років єпископом. У православ'ї здійснюється одночасно з хрещенням немовлят. У протестантів цей обряд розглядається як публічний акт, що символізує досягнення молодими людьми повноліття і їхню здатність свідомо прийняти релігійне віровчення.

Л

Лама – наставник або духовний вчитель в тибетському буддизмі, як правило (але не завжди) монах.

Лінга шаріра (санскр. – “тіло”, тобто ефірний символ тіла). Цей термін позначає “астральне тіло” людини або тварини. Це є ейдолон греків, життєве і прототипне тіло; віддзеркалення людини з плоті. Воно народжується раніше, і вмирає або зникає разом із зникненням останнього атома тіла.

М

Мантра (санскр., дослівно “вірш”, “заклинання”, “чаклунство”) – магічна формула звернення і заклинання богів у давньоіндійській традиції, а також в індуїзмі і буддизмі. Особливу силу і значущість приписує мантрам ваджраяна в Тибеті і школа Сингон-сю в Японії. Кожному божеству адресована своя, неповторна мантра, яка складається з особливого набору звуків. Віра в силу мантри заснована на вірі в древню магічну силу звуку. Найвідоміша у всіх країнах мантра, яка перетворилася по суті для більшості буддистів в повсякденну молитву – *Ом ма ні па дме хум*.

Маца – прісні сухі коржики з хліба й води, якими прийнято замінювати хліб протягом свята Песах.

Махаона (“Велика колісниця”, “Великий шлях”). – буддійська традиція, в якій підкреслюється, що шлях до просвітлення і нирвани відкритий всім і здолати його можна як чернечою дисципліною, так і надією на заслуги будди і Бодхисаттв.

Медитація – процес самозаглиблення з метою самовдосконалення, при якому людина залишається на самоті із своєю свідомістю.

Менора – золотий світильник (семисвічник). Менора є одним з головних символів юдаїзму і єврейських релігійних атрибутів. Менора зображена, зокрема, на гербі Держави Ізраїль. У Старому Заповіті розповідається, що Мойсей поставив культовий світильник із золота усередині святилища ізраїльтян, де він мав постійно горіти перед Богом (Вих. 25, 31 – 40). Свічник переносився, замінювався упродовж усіх тих нещасть, що трапилися із Храмом. У 70 р. н.е. Тит забрав свічник, подарований Іродом Великим, який стояв у тій частині святилища, що називалася “Святе” (Євр. 9, 2). В Апокаліпсисі золоті світильники символізують сім церков Азії (Од. 1, 12).

Миро – в християнстві спеціально приготовлене і освячене ароматизоване масло, яке використовується у таїнстві миропомазання.

Миропомазання – християнське таїнство прийняття дарів Святого Духа (мудрості, розуму, мужності, знання, побожності та страху Божого) і обряд після прийняття хрещення. Творячи знак хреста на чолі, ніздрях, устах, вухах, грудях, руках, ногах новопросвіченого священник помазує його св. миром та проказує при кожному помазуванні слова: “Печать дара Духа Святого”.

Митрополит (від грец. – “той, хто з митрополії”) – другий після патріарха титул єпископа у православній церкві, головуючий в Митрополії. Від прийняття християнства митрополитами для України-Русі були київські митрополити, які перебували в юрисдикції царгородських патріархів. У дотатарську добу митрополитів, за винятком Іларіона, Кліма Смолятича та Кирила II (III) (всі троє русичі), призначав царгородський патріарх, хоч це суперечило звичаям східної церкви, за якими патріархові належало лише затвердження кандидата, обраного на місці, в церковній області. Церковна залежність київського митрополита від патріарха обмежувалась актами вищого канонічного порядку та церковної політики, так що можна говорити про фактичну автокефалію київської митрополії.

Могель – спеціаліст, який здійснює обрізання і, який знає закони Тори стосовно цієї процедури.

Монотеїзм (від грец. – “єдиний” + “бог”; єдинобóжжя) – віровчення про існування єдиного Бога, Творця всього сущого, видимого і невидимого, творіннями якого є всі інші істоти, як духовні, так і фізичні, що відрізняє його від генотеїзму або політеїзму, виключаючи існування інших, рівних йому божественних істот. Зазвичай монотеїсти приписують Богу риси досконалості, такі як всемогутність, всюдисущність, всезнання, а також найвище благо в етичному розумінні.

Мокша – припинення дії закону карми і звільнення від Сансари; звільнення від страждань тлінного мирського існування.

Монофізити (від грец. – один, “єдиний” + “природа, єство”) – одна з течій християнства, основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну – божественну і людську (діофізитство). Ефеський собор 431 року визнав монофізитство правовірним, але Халкідонський собор 451 року проголосив його єрессю, унаслідок чого християнство поділилося на халкідонські й нехалкідонські (монофізитські) церкви.

Муедзин, муеззин – у мусульман: служитель при мечеті, який з мінарету в певний час закликає віруючих до молитви, читаючи азан. Згідно з ісламським переданням, перший муедзин (абіссінець Біляль) був призначений самим пророком Мухаммедом.

Муджагід) – “той, хто докладає зусиль”, “борець”, той, хто бере участь у джігаді. У суфізмі може слугувати для позначення містика, який став на шлях боротьби проти власних пристрастей.

Н

Назорей (івр. – “присвячений Богу”) – в іудаїзмі, людина, яка прийняла обітницю утримуватися від прийняття винограду; не стригти волосся і не торкатися померлого (Чис.6:1-21). Рівень святості назорея наближається до святості коена і навіть першосвященника.

Нірвана – стан переходу в абсолютну пустоту, небуття, спокій. Виникає в результаті відмови людини від всіх пристрастей, бажань, почуттів. Центральне поняття буддизму і джайнізму. Необхідною умовою досягнення нірвани є розрив безкінечного циклу народження і смерті – сансари.

О

Одкровення – релігійне поняття, акт відкриття, суб'єкт якого завдяки активному чи пасивному спілкуванню з божим отримує чітке й свідоме розуміння. Одкровення може надходити або безпосередньо від Бога, або через його посланця, наприклад, ангела. Той, хто мав такий контакт із божественним, часто відомий як пророк.

Окультизм – (від лат. *occultus* – таємний, потайний, схований) – містичне вчення, що визнає існування надприродних (окультих) сил і можливість спілкування з ними за допомогою ритуалів та магії (каббала, герметизм, алхімія).

П

Пастор – служитель церкви у різних напрямках протестантизму. По суті і офіційно пастор в протестантизмі не є священиком згідно з історією виникнення протестантизму. Протестантський пастор є проповідником юридично зареєстрованої релігійної організації. Протестантизм запозичив слова “диякон”, “пресвітер” і “єпископ” з Біблії. Застосовують протестанти ці терміни як синоніми слова "пастор" у своєму середовищі. У деяких деномінаціях протестантів, а їх понад 70, пасторський одяг – чорна сорочка і білий комірць.

Пентархія – система главенства в християнській Церкві п'яти патріархів (Риму, Константинополю, Александрії, Антиохії, Єрусалиму), яка склалася після IV Вселенського Халкідонського собору (451), коли був встановлений Єрусалимський патріархат. Пентархія була зруйнована в VI ст. у зв'язку з формуванням автокефальних національних Церков.

Помісна Церква – релігійна громада християн в конкретній місцевості. Термін православної еклезіології (вчення про Церкву). У православної еклезіології поняття використовується стосовно окремої (партикулярної) Церкви на певній обмеженій території (провінції, держави, краю).

Політеїзм (від грец. – численний + бог) – багатобожжя, віра в багатьох богів/богинь. Властивий усім первісним релігіям.

Праджня – мудрість, основою якої є моральна і духовна дисципліна і яка веде до просвітлення в нирвані.

Праджня-параміта (санскр. – “досконалість мудрості”) – в буддизмі Махаяни мудрість, яку шукають бодхісаттви і якою володіють будди; завдяки їй вони все бачать, все знають, все чують і виливають своє співстраждання на всіх живих істот.

Пресвітер (грец. *πρεσβύτερος*, лат. *presbyter* “старійшина”) – голова релігійної громади християн. 1. У православної і католицькій церквах – священик (ієрей), почесний титул священика. 2. У кальвіністів Англії, Нідерландів; у пресвітеріанській деномінації протестантів та в більшості протестантських деномінацій – виборний керівник релігійної громади, частіше називається як “пастор”.

Протоієрей (грец. *πρωτοιερεύς* “первосвященик”, з *πρώτος* “перший” + *ιερεύς* “священик”) – титул, що дається особі білого духовництва як нагорода в

православній Церкві. Зазвичай буває настоятелем храму. Посвячення в протоієрея відбувається через хіротесію.

П'ятидесятниця – одне з головних християнських свят (на 50-й день після Пасхи), яке у православ'ї входить до дванадесятих свят. Свою назву свято отримало на честь сходження Святого Духа на апостолів, яке їм обіцяв Ісус Христос перед своїм Вознесінням на небеса. Отже, це свято нагадує про св. Трійцю, три відомі прояви, лики (іпостасі) Всевишнього – у вигляді Бога-Отця, у вигляді Бога-Сина і у вигляді Святого Духа. Саме зі сходження Святого Духа на апостолів починається історія створення святої, вселенської (кафолічної) апостольської Церкви, від якої ведуть своє походження всі сучасні християнські громади на нашій планеті. У Католицькій Церкві свято Трійці відзначають наступної неділі після свята Пятидесятниці, коли святкують сходження Святого Духа на апостолів. Це свято відзначає також більшість протестантів, однак не визнається, наприклад, Свідками Єгови.

Пуджа – релігійний обряд в індуїзмі, необхідний для молитви й вираження своєї пошани Богу (або богам). Більшість індуїстів-практиків моляться один – два рази на день. Однак пуджа практикується не тільки як щоденна молитва, але й в особливих випадках, наприклад, для “тепла” в домі. Ритуали пуджі складаються з медитації, співу, читання священних текстів, освячення їжі й поклонів. Під час ритуалу учасники наносять відмітку тілака з сандалової пасти на чоло або червону крапку в центрі чола. Це є символом підпорядкування Всемогутньому і Його Сутності. Під час ритуалу проводиться очищення вогнем – у ритуальний (священний) вогонь кидаються підношення богам під супровід мантр. Пуджа може мати форму як індивідуальної, так і групової молитви.

Р

Рабин (раввін, раббі, ребе) – керівник іудейської общини, її духовний наставник. В ортодоксальному та консервативному напрямках іудаїзму рабинами можуть бути тільки чоловіки. Титул “рабі” кандидати отримують через рукопокладання свого вчителя. Хоча відомі випадки, коли рабинами ставали навіть без відповідного обряду, а просто через визнання єврейською громадою, до якої належить кандидат на цю посаду. Надається після отримання єврейської релігійної освіти, дає право очолювати конгрегацію або общину, викладати в єшиві й бути членом релігійного суду.

Ра́ка (лат. агса – ящик, гроб) – ковчег з мощами святих, які будуть перебувати в ньому до дня Страшного Суда.

Реінкарнація, переселення душ – релігійно-філософська доктрина, згідно з якою безсмертна сутність живої істоти (у деяких варіаціях – тільки людей) перевтілюється знову і знову з одного тіла в інше. Цю безсмертну сутність часто називають духом або душею, “божественної іскрою”, “вищим” або “істинним Я”.

Реформація – християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний та політичний рух оновлення у країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований на повернення до біблійних першоджерел Християнства, який набув форми релігійної боротьби проти Католицької церкви і папської влади.

С

Садху – аскет або йог в індуїзмі (джайнізмі), який більше не прагне до плотських насолод, матеріального багатства і навіть дхарми (закону). Садху повністю присвячує себе досягненню мокші (звільнення) за допомогою медитації і пізнання Брахми. Садху часто носить одяг кольору вохри, який символізує зречення. У індуїзмі і індійській культурі термін “садху” зазвичай є синонімом святої людини.

Сангха – в розмовній мові цей термін означає чин або спільноту монахів, які дотримуються основоположень шляхом Будди.

Сансара (санскр., дослівно “блукання”, “перехід через різні стани”, “круговорот”) – у релігійно-філософських системах Стародавньої Індії уявлення про плинність усього живого, процес переходу однієї тілесної оболонки в іншу, круговорот народження і смерті. Ідея сансари та перемога над нею (“переправа через океан сансари”), вихід із безкінечного стану існування займає центральне місце в індуїзмі, джайнізмі, буддизмі. Вся сансара – це замкнута система: після смерті істоти перероджуються або у своїй попередній формі, або у більш сприятливих, або менш сприятливих сферах залежно від їхніх учинків (карма). Ланцюг перероджень не має початку, але він може мати кінець, яким і служить нірвана.

Сакралізація (від лат. “присвячений богу” і “священне”) – 1) наділення якого-небудь об’єкта (речі, явища, тварини, людини) священним змістом. Поняття сакралізації виражає уявлення про поділ світу на профанний (світський, мирський) і сакральний (священний, трансцендентний); 2) процес розповсюдження релігійного світогляду в житті людини і суспільства.

Салат (перс. Намаз) – обрядова молитва, один із п’яти стовпів ісламу. Здійснюється п’ять разів на добу, залежно від чого виділяють:

салат аль-фаджр – ранкова молитва;

салат аз-зугр – молитва опівдні;

салат аль-’аср – надвечірня молитва;

салат аль-магріб – молитва на заході сонця;

салат аль-’іша’ – вечірня молитва.

Свастика (санскр. – от “су” – прекрасний і “асті” – бути) – давньоіндійський знак щасливого життя, процвітання. Це хрест із загнутими гілками, які направлені за або проти годинникової стрілки. Символ вічного кругооберту Всесвіту. У буддизмі – символ закону Будди, якому підпорядковується все суще. Свастика часто зображується на грудях будд і бодхісаттв, зображується на воротах храмів і т.д.

Сіддха (санскр., дослівно – “досконалий”) – в індуїзмі, джайнізмі, буддизмі людина, яка досягла досконалості, володіє 8 природними властивостями, як: здатність ставати нескінченно малою або великою, дуже легкою або важкою, миттєво переміщатися у будь-яку точку простору, досягати бажаного силою думки, підпорядковувати собі час, предмети й речі, уміти підпорядковувати своїй волі природні явища.

Секуляризація – процес змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямі звільнення від релігійного впливу. Також перетворення церковної

власності на державну власність. Секуляризм є сьогодні, за словами О.Шмемана, справжньою єрессю, викривленням, перебільшенням, порушенням кафолічності істини.

Септуагінта – грецький переклад Старого Заповіту, що виник серед юдеїв у Єгипті у III – II ст. до н. е. Перекладачами (тлумачами) були правовірні іудеї в елліністичному Єгипті, що вже кілька поколінь жили тут і в повсякденному спілкуванні користувалися спільною мовою Середземномор'я – грецькою.

Синод (від грец – “збори, зустріч, зібрання, нарада”) – певний ступінь внутрішньої свободи управління церковної організації, найвища колегіальна церковна установа для розв'язання важливих справ під головуванням ієрарха вселенської, помісної, автономної чи автокефальної Церкви. Згідно з певними обставинами місця і часу, відбуваються зміни у правилах та структурі: під час переслідування християн, єресі, смерті голови церкви і т.ін. Прообразом синодальної системи були колегії святих Апостолів, котрі вперше зібралися у 50 році від Різдва Христового в Єрусалимі. Синоди бувають митрополичі (провінційні), єпархіальні, вселенські (єкуменічні), католицькі “єпископські конференції”. До їх компетенції належить: тлумачення догматів, нагляд за дотриманням традиції, питання духовної цензури, місіонерської діяльності, освіти, боротьби зі схизмою і єресями, рішення церковно-адміністративних питань (канонічної дисципліни), обрання і представлення на затвердження кандидатів на єпископство, скликання виборів патріарха тощо. Такий колегіальний устрій дотримується апостольських принципів, забезпечує гарантії неупередженості, підвищує авторитет церковних рішень, усуває небезпеку двовладдя (відомого в історії Речі Посполитої та Російської імперії як “папоцезаризм” та “цезарепапізм” – прикриття політичних цілей релігією).

Скептицизм – філософський напрям, ідеї якого були спрямовані проти догматичного трактування формальних законів мислення. Представники скептицизму наголошували на відносності людського пізнання.

Скит – у християнстві відокремлене житло відлюдника, самостійне або структурно виділене в монастирі. Назва походить від Скитської пустині – місця первинного поширення чернецтва. Ченці, які живуть в скиту, приймають додаткові обітниць (наприклад, строгого посту, посиленої молитви, самотництва і т. п.). Скит зазвичай закритий для відвідин сторонніми особами. На Святій Горі Афон скитом, як правило, називають невелике чернече селище, що складається з окремих калів і підлеглого монастиря.

Старообрядці, старовіри, розкольники – релігійно-суспільний рух, що виник у середині XVII ст. в Росії як реакція проти церковних реформ патріарха Нікона (ніконіанства). Поняття “старообрядництво” з'являється після розколу Російської православної церкви в середині XVII століття. Варто відзначити, що на Помісному Соборі РПЦ 1971 року РПЦ визнала, що всі старі обряди є рівночinnими до нових, тобто їх можуть практикувати і не-старообрядці.

Стоїцизм – напрям античної філософії, заснований приблизно 300 р. до н.е. В етиці стоїцизм подібний на кінікам: мудрець повинен слідувати безстрастності природи (апатія) і любити свою “долю”; всі люди – громадяни космосу як світової держави; стоїчний космополітизм теоретично урівнював всіх людей –

вільних громадян і рабів, греків і варварів, чоловіків і жінок.

Сунна (“традиція”, “звичай”) – текстуально оформлена сукупність переказів про слова, вчинки, а також згоду чи незгоду Пророка із певними діями.

Сутра – текст, який містить слова Будди.

Сура (“стіна”, “кладка”) – розділ Корану. У Корані є 114 сур. Сури складаються із айатів.

Суфізм – ісламський езотеризм, послідовники якого наглошують на вдосконаленні людини через возз’єднання з Богом.

Схизма – розкол у християнстві. Відокремлення частини церкви чи поділ на кілька частин через канонічні суперечності.

Т

Тагара (“чистота”) – термін, який у ісламі позначає омовіння перед молитвою.

Талмуд – кодекс правових і релігійно-етичних правил іудаїзму.

Танах – святе Письмо іудаїзму. Назва Танах є скороченням і вказує на книги, що входять, до його складу. Це Тора (Закон або П'ятикнижжя Мойсея у слов'янському перекладі), Невіім (Пророки або книги пророцькі у слов'янському перекладі) та Ктувім (Писання або книги історичні у слов'янському перекладі). Його зміст приблизно відповідає канону книг Старого Заповіту, які визнаються християнськими спільнотами світу.

Телеологія (грец. – “заклучний, довершений” + логія) – філософське вчення, за яким усі процеси – це реалізація наперед визначеної мети.

Теодицея – релігійно-філософське вчення, мета якого полягає у виправданні уявлень про Бога як абсолютне добро, при цьому Він не відповідає за наявність зла у світі. Поняття теодицеї введено Лейбніцем у трактаті “Опыт теодицеи о благости Бога, свободе человека и происхождении зла” (1710).

Теозіс (від грец. – обожнення) – досягнення богоподібності або єднання з Богом, мета духовного життя.

Тора – Пятикнижжя Мойсея.

Торії – ворота перед синтоїстськими святилищами у Японії, які уособлюють межу між суєтним і божественним простором, позначаючи вхід до світу богів.

Тримурті (санскр. “три обличчя”) – тріада, яка об'єднує трьох головних богів індуїстського пантеону (Брахму-Творця, Вішну-Охоронця і Шиву-Руйнівника) у єдине ціле, так звана індуїстська трійця. Саме поняття тримурті часто трактується як божество, найбільш відомим зображенням якого є людина з трьома обличчями. Вважається також, що самі боги Брахма, Вішну і Шива – усього лише аспекти прояву тримурті.

У

Умма – “народ”, “спільнота”, загальне позначення мусульманської громади в усьому світі.

Унія – союз, спілка, об'єднання, єдність.

Ф

Філіокве (лат. filioque – “і від сина”) – додаток, зроблений Західною (Римською) Церквою у Символі віри в догматі Трійці: про походження Святого Духу не тільки від Бога-Отця, але “і від Сина”.

Х

Хадж – паломництво, один із п'яти стовпів ісламу. Здійснюється у перші десять днів місяця Зуль-Хіджа. Вважається, що повинен здійснити кожен спроможний на це мусульманин хоча б один раз у житті.

Хасиди – послідовники хасидізму, релігійно-містичного вчення в іудаїзмі. Одна з головних особливостей хасидізму – віра в особливий містичний зв'язок між хасидами і їхнім духовним лідером, якого називають цадик (охоронець божественних таємниць) або ребе. Хасиди характеризуються своїм ревним ставленням до заповідей іудаїзму і неухильно їх виконують.

Хіліазм – релігійне вчення про друге пришествя Христа та Його тисячолітнє земне царство, що має настати перед кінцем світу. Підґрунтям для виникнення хіліазму було пряме толкування Апокаліпсису.

Хіротонія (рукоположення, рукопокладення, поставлення, висвячення) – християнське богослужіння, під час якого відбувається таїнство поставлення в священнослужителі. Існують три чина висвячення: в диякони та священники висвячення може проводити один архієрей; в архієреї висвячують собором архієреїв, щонайменше двома. Також інші християнські обряди, що мають (або мали історично) своїм елементом покладання рук (наприклад, миропомазання).

Хрестові походи – серія військових походів із Західної Європи, які були направлені проти мусульман, язичників, православних держав. Протягом майже двох століть, починаючи з 1095 до 1291, католики здійснювали походи до Святої Землі, де воювали за Гроб Господній. Благословляв їх на битви Папа Римський. Назва “хрестоносці” з'явилася тому, що учасники хрестових походів нашивали собі на одяг хрести. Вважалося, що учасники походів отримають прощення гріхів.

Ц

Целібат – так зване “безшлюб'я” духовенства, відоме у західному християнстві.

Цдака – добродійність, грошова допомога бідним. Згідно з іудаїзмом, цдака повинна складати 10% від річного доходу. Передовсім цдаку дають близьким – сусідам, родичам. Якщо людина бідна, то вона не зобов'язана давати цдаку не накладається.

Ч

Чернецтво – частина духовенства, складається з ченців, черниць або монахів, монашок, монахинь (грец. монахос – са́мітник). Це особи, які, відмовившись від світського життя, посвячуються на службу Богові, прагнучи до досконалості життя і віддаючись молитві та покаянню.

Ш

Шейх – почесне звання ісламських релігійних учених (незалежно від віку). У суфізмі – духовний авторитет, вчитель. Іноді шейхом називають поважних осіб, державних діячів. **Шайтан** – сатана.

Шаріат – закон, даний Богом через пророків. Як система принципів є основою ісламського законодавства.

Я

Янтра (санскр., дослівно – амулет, магічний малюнок) – магічна діаграма, яка

використовується під час медитації в індуїзмі і буддизмі. Це схема у вигляді вписаних у квадрат декількох кіл. У центрі внутрішнього кола вписані один або декілька накладених один на одного трикутників: повернуті кутом вниз – символ жіночого початку Всесвіту, вгору – чоловічого. Їх переплетіння – символ світової гармонії.

РОЗДІЛ X. ПЕРСОНАЛІЇ

А

Аристотель Стагіріт (384 – 322 до н. е.), давньогрецький філософ, учений-енциклопедист, засновник науки логіки, етики та інших спеціальних дисциплін.

Августин Блаженний Аврелій (354 – 430), християнський теолог, представник західної патристики.

Аквінський Тома (1225 – 1274), середньовічний філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму.

Арендт Ханна (14 жовтня 1906 – 4 грудня 1975), німецько-американський філософ, політолог і історик, засновник теорії тоталітаризму.

Ашока (прибл. 273 до н. е. – прибл. 232 до н. е.), третій імператор найбільшої в історії Стародавньої Індії держави Мауріїв, правитель Індії. Перейшов з джайнізму в буддизм, який за його правління став державною релігією.

Б

Боецій Аніцій Манлій Северин (прибл. 480 – 524), римський філософ і поет. Його моралістична "Втіха філософією", написана у в'язниці, присвячена темі свободи духу серед плинності буденного життя.

Берг Лев Семенович (14 (26) березня 1876 – 24 грудня 1950) – російський і радянський зоолог і географ.

Бердяєв Микола Олександрович (18 березня 1874 – 23 березня 1948), російський релігійний філософ.

Бекон Френсіс (22 січня 1561 – 9 квітня 1626), англійський політичний діяч і філософ. Афоризм Бекона: "Знання – сила" до цього часу є символом науки.

Булгаков Сергій Миколайович (16 (28) червня 1871 – 1944,) – російський філософ, теолог, священник Православної Церкви.

В

Василій (Преображенський) єп. Кінешемський (1876 – 31 червня 1945) святий, ісповідник,

Василій Великий (330 – 379), теолог, філософ – платонік, представник патристики, єпископ м. Кесарія (М. Азія).

Вишенський Іван (бл. 1545 – 1620), родом із Львівщини. Чернець-аскет на Афонській горі, письменник, представник полемічної літератури.

Вернадський Володимир (28 лютого (12 березня) 1863 – 6 січня 1945), український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, комізму.

Вебер Макс (21 квітня 1864 – 14 липня 1920), німецький філософ, засновник соціологічного знання, історик.

Вольтер (21 листопада 1694 – 30 травня 1778), французький письменник і філософ-просвітител.

Г

Галілео Галілей (15 лютого 1564 – 8 січня 1642), видатний італійський мислитель епохи Відродження, засновник класичної механіки, фізик, астроном, математик, один із засновників сучасного експериментально-теоретичного природознавства, поет і літературний критик.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (27 серпня 1770 – 14 листопада 1831), представник німецької класичної філософії, автор систематичної теорії діалектики.

Гельвецій Клод Андріан (1715 – 1771), французький філософ-матеріаліст, ідеолог французької буржуазної революції XVIII ст.

Грушевський Михайло Сергійович (17 (29) вересня 1866 – 25 листопада 1934), професор історії, організатор української науки, політичний діяч і публіцист, голова Центральної Ради (1917 – 1918), академік.

Д

Декарт Рене (31 березня 1596 – 11 лютого 1650), французький філософ, засновник новоєвропейського раціоналізму.

Джеймс Уільям (11 січня 1842 – 26 серпня 1910), американський філософ і психолог, один із засновників прагматизму і функціоналізму.

Е

Еддінгтон Артур Стенлі (28 грудня 1882 – 22 листопада 1944,), англійський астроном і фізик, член Лондонського королівського товариства (1914).

Ейнштейн Альберт (14 березня 1879 – 18 квітня 1955) – один з найвизначніших фізиків XX століття. Лауреат Нобелівської премії 1921-го року.

Епікур (341 – 270 р. р. до н.е.), видатний мислитель елліністичного періоду. Найвищим добром філософ визнає блаженство, насолоду, яке полягає в задоволенні природних потреб і досягненні душевної рівноваги – спокою душі – (атараксія), а тим самим і щастя – (евдемонія).

З

Іоан Золотоустий, Іоан Золотоуст, Йоан Золотоустий (347 – 407) – святий, вселенський учитель, один із засновників Константинопольського патріархату, блискучий оратор і релігійний полеміст, є надзвичайною за колоритом постаттю, яка виділяється навіть серед низки непересічних мислителів і проповідників східнохристиянської Церкви. Він має почесний титул «вселенського вчителя». Крім Золотоустого, цим високим ім'ям Церква вшанувала ще двох своїх діячів: Св. Василя Великого та Григорія Богослова.

І

Іларіон Київський (? – † 1055) – Митрополит Київський та всієї Русі.

Огієнко Іван Іванович (церковне ім'я: Іларіон; 2 січня (14 січня) 1882 – 29 березня 1972) – український вчений, митрополит (від 1944), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик церкви, педагог, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (від 1922).

Ільїн Іван Олександрович (28 березня (9 квітня) 1883 – 21 грудня 1954), російський релігійний філософ.

К

Кант Іммануїл (22 квітня 1724 – 12 лютого 1804), німецький філософ і вчений, основоположник німецької класичної філософії. Характерною рисою моральної теорії Канта є обґрунтування найвищої онтологічної цінності людини.

Кентерберійський Ансέλм (1033 – †1109), святий, теолог і філософ італійського походження, бенедиктинець, архієпископ Кентерберійський з 1093 до 1109 р.р. Представник ранньої схоластики авґустинівського напрямку (вважається засновником схоластики), прихильник крайнього реалізму.

Кеплер Йоганнес (27 грудня 1571 – 15 листопада 1630), німецький філософ, математик, астроном, астролог і оптик.

Конфуцій (прибл. 551 – 479 до н.е.), давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства.

Коперник Миколай (19 лютого 1473 – 24 травня 1543), польський і німецький астроном і математик, автор геліоцентричної теорії побудови Сонячної системи.

Л

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1 липня 1646 – 14 листопада 1716), провідний німецький філософ, логік, математик, фізик, мовознавець та дипломат.

Лукрецій або Тіт Лукрецій Кар (прибл. 99-95 – 55 до н. е.), давньоримський поет і філософ-матеріаліст.

Лактанцій Луцій Цецилій Фірман (240 – 320), визначний християнський латинський письменник.

М

Маркс Карл (5 травня 1818 – 14 березня 1883), мислитель і суспільний діяч, засновник марксизму.

Мень Олександр Володимирович (22 січня 1935 – 9 вересня 1990), священник Російської Православної Церкви, богослов, проповідник, автор книг з богослов'я, історії християнства та інших релігій.

Н

Нерон Клавдій Цезар Август Германик (15 грудня, 37 – 9 червня, 68), римський імператор, п'ятий і останній з династії Юліїв-Клавдіїв. Відомий своїми безумствами та жорстокістю.

Ньютон Ісаак (4 січня 1643 – 31 березня 1727), видатний англійський учений, який заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики.

О

Ориген (бл. 185 – 254), грецький християнський теолог, філософ, учений. Один зі східних Отців Церкви. Засновник біблійної філології. Автор терміну “боголюдина”.

Осипов Олексій Ільч (31 березня 1938), російський богослов, педагог і публіцист; професор Московської Духовної Академії.

П

Паскаль Блез (19 червня 1623 – 19 серпня 1662), французький релігійний філософ, письменник, математик і фізик.

Платон (427 – 347 до н.е.), афінський філософ, учень Сократа. Важливим у філософії Платона є вчення про світ ідей.

Планк Макс Карл Ернест Людвіг (23 квітня 1858 – 4 жовтня 1947), німецький фізик-теоретик, автор гіпотези квантів, один із засновників квантової теорії.

Плотін (прибл. 204 – 269), грецький філософ, засновник неоплатонізму.

Поснов Михайло Еммануїлович (1873 – 13 жовтня 1931), російський біблеїст, історик християнської Церкви.

Р

Рафаїл (Карелін) (1931), священнослужитель Грузинської православної церкви, архімандрит, богослов, місіонер, духовний письменник і публіцист.

С

Сахаров Андрій Дмитрович (21 травня 1921 – 14 грудня 1989), радянський фізик, лауреат Нобелівської премії (1975 р.), діючий член АН СРСР (з 1953), співтворець водневої бомби, активний борець за права людини.

Сирін, Єфрем – християнський святий. Преподобний Єфрем Сирин народився на початку IV ст. у місті Низибія в Месопотамії.

Сократ (прибл. 470 – 399 до н.е.), давньогрецький філософ. Образ Сократа, змальований Платоном, увійшов у свідомість наступних поколінь як приклад чесного, незалежного мислителя, який пошук істини ставив вище всіх інших прагнень.

Сковорода Григорій Савич (22 листопада (3 грудня) 1722 – 29 жовтня (9 листопада) 1794), видатний український просвітител, філософ і поет. Етичні погляди Сковороди базуються на вченні про три світи, також на самопізнанні, остаточна мета якого – “мистецтво життя”. Людина може знайти щастя через самопізнання.

Спіноза Бенедикт (24 листопада 1632 – 21 лютого 1677), філософ-пантеїст, представник філософії Нового часу.

Соловйов Володимир Сергійович (16 січня (28 січня) 1853 – 31 червня (13 серпня) 1900), російський філософ, богослов.

Т

Тайлор Едуард Бернетт (2 жовтня 1832 – 2 січня 1917), англійський етнограф, культуролог, дослідник релігійних вірувань.

Тертуліан Квінт Септімії Флоренс (155/165 – 220/240), один з найбільш видатних ранньохристиянських письменників та теологів.

Токарєв Сергій Олександрович (29 грудня 1899 – 19 квітня 1985), учений-етнограф, історик, дослідник релігійних вірувань.

Ф

Флоренський Павло Олександрович (22 січня 1882 – 8 грудня 1937), російський православний священник, богослов, учений, поет.

Фойєрбах Людвіг Андреас (28 липня 1804 – 13 вересня 1872), німецький філософ-матеріаліст. У центрі вчення Фойєрбаха – людина як єдиний, універсальний і вищий предмет філософії.

Франк Семен Людвігович (16 (28) січня, 1877 – 10 грудня 1950), російський філософ, релігійний мислитель.

Ц

Цицерон Марк Тулій (106 до н.е. – 43 до н.е.), давньоримський філософ, оратор, політичний діяч. Особливу увагу надавав суспільній проблематиці, зокрема, етиці, прагнучи об'єднати ті частини різних філософських систем, які дають корисні знання.

Ш

Шлєйермахер Фрідріх Данієль Ернст (21 листопада 1768 – 12 лютого 1834), німецький філософ, теолог і проповідник.

Шмеман Олександр Дмитрович (13 вересня 1921 – 13 грудня 1983), священнослужитель Православної церкви в Америці, протопресвітер; богослов.

ПІСЛЯМОВА

Ось і завершилась наша подорож по країнах і континентах, по світах, в яких людина, намагаючись усвідомити себе, прагнула вийти за межі буденного і профанного існування. Хотілося б, щоб у Вас залишилося особливе відчуття духовного піднесення від злетів людського духу, який у своїх формах завжди прагнув до найвищого, що є в людині – до пізнання Творця і з'єднання з ним.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ВАЛЕНТИНА БОДАК, ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВСІХ НАПРЯМКІВ
ПІДКОТОВКИ

Редакційно-видавничий відділ
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Головний редактор
Ірина Невмержицька

Редактор
Іванна Біблій

Технічний редактор
Наталя Кізима

Коректор
Мар'яна Костецька

Здано до набору 20.06.2012 р. Підписано до друку 25.07.2012 р. Формат 60х90/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 6.12. Зам. 210.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 2155 від 12. 04. 2005 р.) 82100, Дрогобич, вул. І.Франка, 24, к.42, тел. 2 – 23 – 78.